

Arbeiderbarns levekår i Kristiania rundt 1890

Masteroppgave i historie

Linn Seim Solaas

Det humanistiske fakultet

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Høst 2013

UNIVERSITETET I OSLO

Fotografiet er hentet fra
Kjeldstadli, Knut(1990) *Oslo bys historie Bind 4.*
Den delte byen. Fra 1900- 1948, s. 55
Fotografiet tilhører J. W Cappelens samling.

Innhold

Innhold	3
Innledning.	9
1. 1 Emne og problemstillinger.....	9
1. 2 Kilder, avgrensninger og fremgangsmåte	9
1. 3 Teori, alder og klasse.....	11
1. 4 Kilder og metode - minner og folketelling.....	13
1. 5 Samfunnsmessig bakgrunn: Tiden rundt 1890.....	17
1. 6 Historiografi, gjeldende litteratur og teori	20
Husholdningsstrukturen	24
2. 1 Innledning	24
2. 2 Kristianias sosialgeografi.....	24
2. 3 Hushold og familie.....	27
2. 4 Husholdningenes størrelse og sammensetning i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata	28
2. 5 Husholdstyper og sammensetning	31
2. 6 Enkle familiehushold	33
2. 7 Utvidede familiehushold	34
2. 8 Losjerende.....	38
2. 9 Losjerende familier.	41
2. 10 Konklusjon.....	42
Kapittel 3.....	44
Boforhold blant barn av enslige mødre og barn av to foreldre	44
3. 1 Innledning	44
3. 2 Arbeidsfolks boforhold i Kristiania.....	44
3. 3 Lakkegata, Fjellgata og Korsgata.....	47
3. 4 Boligtyper bebodd av enslige mødre og barn i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata	50
3. 5 Boligenes standarder	52
3. 6 Sanitære forhold.....	58
3. 7 Boligens størrelse; antall rom og kjøkkensituasjon.	59
3. 8 Befolkningstetthet.	61
3. 9 Flytting.....	66
3. 10 Konklusjon.....	68
Kapittel 4.....	69

Barns oppvekstvilkår i familier med enslige mødre og familier med to foreldre	69
4. 1 Innledning	69
4. 2 Foreldrenes arbeid og levevei.	69
4. 3 Materielle forhold i arbeiderfamiliene	79
4. 4 Hjelpetilbud til barnefamiliene	86
4. 5 Barnekrybber, asyler, håndgjerningsskoler, arbeidshjem og arbeidsstuer.	89
4. 6 Barns plikter i hjemmet.....	92
4. 7 Konklusjon	94
Kapittel 5.....	96
Lønnsarbeid blant barn av enslige mødre og barn av to foreldre.....	96
5. 1 Innledning	96
5. 2 Kildematerialet.....	96
5. 3 Barnearbeid, en historisk tilnærming	98
5. 4 Arbeidets art	100
5. 5 Barnas alder.....	104
5. 6 Gartnerarbeid	106
5. 7 Visergutt og viserpiker og avisgutter og avispiker.....	107
5. 8 Småjobber	109
5. 9 Hjemmearbeid og arbeid sammen med forsørgeren	110
5. 10 Fabrikkarbeid	111
5. 11 Barns arbeidsoppgaver i industrien med hovedvekt på tobakk- og fyrstikkindustrien.....	114
5. 12 Arbeidslønnen	119
5. 13 Barnearbeidets omfang.	120
5. 14 Sammendrag om barnearbeid.....	123
5. 15 Forskjeller mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldres arbeidssituasjon.....	124
5. 16 Årsaker til barnearbeidet.....	128
5. 17 Konklusjon.....	134
Kapittel 6.....	136
Konklusjon	136
Vedlegg.....	141
Vedlegg 1: Prosent arbeiderbefolkning i Oslos ulike sogn	141
Vedlegg 2: Antall værelser gjennomsnittlig per leilighet.	141
Vedlegg 3: Antall familieleiligheter på ett rom uten kjøkken oppført i prosent	142
Vedlegg: 4 Gjennomsnittlig antall beboere per værelse, eksklusiv kjøkken.....	142
Vedlegg 5: Rom per Leilighet	143
Vedlegg 6: Beboere per rom.....	143
Vedlegg 7: Antall dødsfall av lungetæring for hver 1000 levende innen byens forskjellige sogn. 1881-1890	144

Vedlegg 8: Tilfeller av tuberkulose	144
Vedlegg 9: Andel husholdninger med tjenestejenter ca. 1898	145
Vedlegg 10: Husholdninger med tjenere i 1818.....	145
Vedlegg 11: Barnedødelighet	146
Vedlegg 12: Understøttede gjennom det sosiale register	146
Vedlegg 13: Vergerådssaker	147
Litteratur og kilder	148

Tabeller

Kapittel 2 Husholdningstrukturen

Tabell 2.1 Antall personer per hushold i familier med to foreldre.

Tabell 2.2 Antall personer per hushold i familier med enslige mødre.

Tabell 2.3 Antall barn under 15 år i familier med to foreldre

Tabell 2.4 Antall barn under 15 år i familier med enslige mødre

Tabell 2.5 Antall hushold med unge, voksne og hjemmeboende barn i familier med to foreldre

Tabell 2.6 Antall unge, voksne og hjemmeboende barn i familier med enslige mødre

Tabell 2.7 Husholdene i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata etter Lasletts klassifikasjonssystem

Tabell 2. 8. Slektninger i husholdet med kvinnelige og mannlige hovedpersoner

Figur 2. 1 Losjerende i hushold med mannlig hovedperson

Figur 2.2 Losjerende i hushold med kvinnelig hovedperson

Tabell 2.9 Antall barn under 15 år med mannlig hovedperson i hushold med losjerende

Tabell 2.10 Antall barn under 15 år med kvinnelig hovedperson i hushold med losjerende

Tabell 2.11 Oversikt over losjerende familier blant enslige mødre

Kapittel 3 Boforhold blant barn av enslige mødre og barn av to foreldre

Tabell 3.1 Hustype bebodd av enslige mødre og barn.

Tabell 3.2 Hustype bebodd av av to foreldre og barn.

Figur 3.1 Hustype bebodd av to foreldre og barn med oversikt over hvor mange som bodde i hus av tre og bindingsverk og hus av mur.

Figur 3.2 Hustype bebodd av enslige mødre og barn med oversikt over hvor mange som bodde i hus av tre og bindingsverk og hus av mur.

Tabell 3.3 Andel dårlige og ytterst dårlige leiligheter i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata.

Tabell 3.4 Leilighetenes standarder

Figur 3.3 Tabell 3.4 Leilighetenes standarder

Tabell 3.5 Antall rom og kjøkkensituasjon blant familier med enslige mødre

Tabell 3.6 Antall rom og kjøkkensituasjon blant familier med to foreldre.

Tabell 3.7 Overbefolkede leiligheter i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata.

Tabell 3.8 Antall overbefolkede eller sterkt overbefolkede leiligheter i familier med to foreldre og barn og familier med enslige mødre og barn i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata.

Tabell 3.9 Oversikt over antall barn og overfylte leiligheter

Tabell 3.10 Overfylte leiligheter etter type bygg bebodd av enslige mødre og barn.

Tabell 3.11 Overfylte leiligheter etter type bygg bebodd av to foreldre og barn.

Kapittel 4

Barns oppvekstvilkår i familier med enslige mødre og familier med to foreldre

Tabell 4.1 De enslige mødrenes yrker og levevei.

Tabell 4.2 Kvinneres lønninger i 1899

Tabell 4.3 Yrker og levevei blant de enslige mødrene som losjerte eller bodde hos foreldre

Tabell 4.4 De gifte kvinnenenes arbeid og levevei

Tabell 4.5 Familiefedrenes arbeid og levevei

Tabell 4. 6 Menns lønnsforhold i 1899

Tabell 4.7 Gjennomsnittlig forbruk blant husholdene i 1906 og 1912-1913

Tabell. Oversikt over utgifter fordelt etter de ulike utgiftsgruppene.

Tabell 4.9 Oversikt over utgifter til matvarer innen de ulike utgiftsklasser

Kapittel 5

Lønnsarbeid blant barn av enslige mødre og barn av to foreldre

Tabell 5.1 Barnearbeidets utbredelse i folke- og særskolene

Tabell 5.2 Prosentvis fordeling etter typen arbeid i folke- og særskolene i 1911-12.

Tabell 5.3 Typer arbeid etter arbeiderminnene.

Tabell 5.4 Andel arbeidende barn i ulike aldersår i byene i 1875

Tabell 5. 5 Andel arbeidende barn i ulike aldersår i Kristiania i 1911-12

Tabell 5. 6 Barn i fabrikkindustrien

Tabell 5.7 Oversikt over gjennomsnittlig timelønn i folkeskolen i 1911-12

Tabell 5. 8 Gjennomsnittlig daglig arbeidstid blant barn i 1911-12

Tabell 5. 9 Oversikt over type arbeid og arbeidstid i 1911-12

Tabell 5.10 Antall arbeidende barn fordelt etter forsørgerens livsstilling

Tabell 5.11 Arbeidende barns alder fordelt etter forsørgerens livsstilling

Tabell 5.12 Barn i arbeid hvor forsørgeren har fattighjelp, hvor barna har frie skolesaker, bespisning eller begge deler.

Tabell 5.13 Forsørgerens livsstilling og barnearbeidets utbredelse

Kapittel 1.

Innledning.

1. 1 Emne og problemstillinger

Ved slutten av 1800-tallet var Kristiania en ung by, og i 1900 utgjorde barn under 15 år nesten en tredjedel av Kristianas befolkning.¹ I denne tiden var ikke metoder for barnebegrensning kommet i bruk i de brede lag i befolkningen. Barneflokkene, særlig i arbeiderfamiliene var fremdeles store og andelen barn i befolkningen høy. Hvordan var så levevilkårene til denne befolkningsgruppen? Masteroppgaven vil undersøke sider ved levekårene til barn som vokste opp i arbeiderfamilier i Kristiania rundt 1890 ut fra følgende hovedproblemstillinger:

1. Hvordan var levekårene til arbeiderbarn rundt 1890?
2. Var det noen forskjell eller likheter mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre?

Hvor langt på vei er det mulig å forklare disse forskjellene?

For mange arbeiderfamilier var tilværelsen preget av knapphet på tid og penger. Oppgaven vil derfor også forsøke å besvare følgende problemstilling:

3. Hvilke strategier tok husholdet² i bruk for å klare seg gjennom vanskelige perioder?

I studiet av levekår skilles det mellom sosiokulturelle og sosiomaterielle forhold. Denne oppgaven vil undersøke den sosiomaterielle siden ved barns levekår og undersøke hvordan forholdene i husholdene var der arbeiderbarn vokste opp, inkludert barnas boforhold. Den vil undersøke hvordan oppvekstvilkårene artet seg i hjemmesfæren når det gjaldt familiens økonomiske forhold, foreldrenes arbeid og levevei, omsorgsforhold, og materielle forhold som mat og klær. Oppgaven vil også undersøke barnas ulønnede arbeid hjemme og barnas lønnede arbeid utenfor hjemmet.

1. 2 Kilder, avgrensninger og fremgangsmåte

Sølvi Sogner og Bjarne Hodne skriver at kildeproblemet er stort når man vil søke opplysninger om grupper i samfunnet som ikke er særlig synlige i den offentlige sfære.³ Særlig angår dette kildene til barnas liv siden disse nesten alltid er skapt gjennom voksne mennesker. Anne Lise Seip skriver at det ikke er lett å finne kilder som gir gode inntak til barns historie siden historiske kilder om barn og om arbeidere vanligvis er nedskrevet av voksne og mennesker fra andre sosiale lag.⁴ Det er derfor vanskelig å finne kilder der barn selv kommer til ordet. Historiker Jan Eivind Myhre skriver i boken *Barndom i storbyen: Oppvekst i Oslo i velferdsstatens epoke*, at det derfor er hensiktsmessig

---

¹ Kjeldstadli (1990), s.10

² Begrepet hushold vil bli nærmere presisert i kapittel 2, avsnitt 2.3 Hushold og familie.

³ Hodne og Sogner (red.)(1985), s. 75

⁴ Seip (1979) s. 3-6

å studere barn gjennom de arenaer der de ferdes i og som var viktige for barns oppvekstmiljø. Det gjaldt hjemmiljøet og familiene, skole, arbeidsplass og lekemiljø.⁵ Den svenske etnologen Romulo Enmark skriver i doktoravhandlingen *Arbetarfamilj i empiri och teori* som omhandler mellomkrigstidens arbeiderfamilie i Annedal i Göteborg, at i studiet av kvinner og barn, fremtrer familien som et særskilt viktig aspekt. Deres tilværelse kretset i stor grad rundt hjem og familie.⁶ Oppgaven vil derfor i studiet av barns forhold i Kristiania ta utgangspunkt i de kontekster som barna inngikk i: Dette var familien eller husholdet, boligen og eventuelt arbeidsplassen.⁷

Hva oppgavens tidsmessige avgrensinger angår, har avgrensingen til tiden rundt 1890 primært blitt bestemt av kildene. Oppgavens hovedkilder som vil bli beskrevet nedenfor, er arbeiderminner som ble samlet inn ved Norsk Folkemuseum under ledelse av Edvard Bull i 1950-årene. Dette er livsminner fra arbeidere som hadde sin barndomstid ved slutten av 1800-tallet. . Siste del av 1800-tallet var år med store samfunnsmessige omveltninger, det var også en tid med en økt samfunnsinteresse for barn. Jeg mener derfor at det er interessant å studere barns levekår i denne tiden.

Oppgavens andre hovedkilde som også vil bli beskrevet nedenfor er folketellingen fra 1891. Folketellingen består av håndskrevne lister som må behandles manuelt. Det vil av den grunn være et for omfattende arbeid å foreta en undersøkelse som omfatter hele Kristiania. Av den grunn vil det være nødvendig å foreta en geografisk avgrensing. Oppgaven vil derfor undersøke tre strøk i tre arbeiderbydeler som er valgt ut fra å vise en bredde av arbeiderklassebefolkningen i Kristiania. Den vil undersøke tre ulike steder, et bedre, et dårligere og et gjennomsnittlig område når den undersøker hvordan forholdene var i hushold der barn vokste opp, barnas boforhold og foreldrenes arbeid og levevei. De undersøkte områdene er: Lakkegata på Grønland som representant for et middels strøk, Fjellgata på Rodeløkka som representant for et dårlig strøk og Korsgata på Grünerløkka som representant for et bedre strøk. Hensikten med undersøkelsen er ikke å studere ulikhetene mellom de ulike gatene i seg selv, men se om det er noen klare likheter eller ulikheter mellom levekårene til barn av enslige mødre og barn av to foreldre på tvers av de ulike områdene. Kapittel to som omhandler husholdningsstrukturen vil ta for seg en begrunnelse for og en beskrivelse av det utvalget som er gjort.

---

⁵ Myhre(1994), s. 17

⁶ Enmark(1987), s. 38

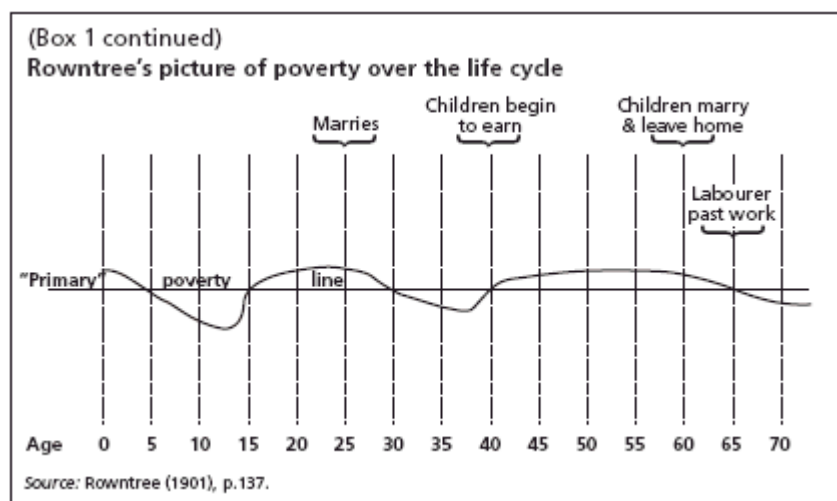
⁷ Man kunne også ha undersøkt arenaer som skolen, kristelige og andre organisasjoner og fritiden. Men dette vill ha blitt for omfattende.

1. 3 Teori, alder og klasse

Barn og barndom har vært oppfattet ulikt i ulike kulturer, samfunn og tider. En vanlig oppfatning av barn i tiden jeg studerer, var at barn betegnet dem som var i og dem som var under skolepliktig alder og ukonfirmerte. Liv Emma Thorsen skriver at etter konfirmasjonen var barna voksne i den forstand at de skulle forsørge seg selv.⁸ Til barn regner jeg derfor dem som var 15 år eller yngre.

I oppgaven tar jeg kun for meg barn som bodde hos sine foreldre eller hos enslig mor. Til barn av enslige mødre regner jeg barn hvor moren var skilt, enke, forlatt eller hvor mannen var emigrert. Jeg har også tatt med informanter som kan fortelle at faren var på fylla. Oppgaven har av plassmessige årsaker ikke undersøkt forholdene til pleiebarn. Det var mange fattige, ugifte mødre som måtte bortsette barna sine i pleie.⁹ Oppgaven har heller ikke undersøkt forholdene til barn av enkemenn. Dette er forhold som det ville være interessant å undersøke videre i en annen studie.

Den britiske sosiologen B. Seebohm Rowntree utviklet på basis av hans undersøkelse om arbeiderklassens levevilkår i York i England i 1899, en teori om «The poverty cycle» eller fattigdomssyklusen. Ifølge denne teorien var fattigdommen syklisk for majoriteten av arbeiderklassebefolkningen. Fattigdommen meldte seg innen faser i livsløpet, mens folk i andre faser kunne ha et visst overskudd. Modellen nedenfor ble utviklet av Rowntree og viser hva som kunne være karakteristisk i en arbeiderklasses tilværelse i tidlig industriell tid.

Kilde: <http://www.cencomfut.com/poverty/18.htm>

Modellen viser at arbeiderfamiliene gjennomgikk sårbare livsløpsfaser hvor de var mere utsatt for en tilværelse under fattigdomsgrensen. Livet til en arbeider var karakterisert av tre utsatte perioder:

⁸ Thorsen (1979), s. 63

⁹ Seip(1984), s. 192

I barndommen, videre når han/hun giftet seg og selv hadde små barn og til sist når han/hun ble gammel og ikke lenger var arbeidsfør. Ut fra denne modellen ser vi at den hardeste tiden for arbeiderfamiliene var når barna var små. Teorien tilsier at barnet i sin tidlige barndom antagelig ville leve i fattigdom med mindre dets far var hva Rowntree betegnet som en dyktig arbeider. Denne fasen ville vare til barna eller noen av deres søsken, ble store nok til å kunne ha lønnsarbeid. Dette var fra da barna var fra 14-års alderen, da ville deres inntekter medføre at familien kom over fattigdomsgrensen. Rowntree skiver:

*But the fact remains that every labourer who has as many as three children must pass through a time probably lasting for about ten years, when he will be in state of primary poverty, in other words, he and his family will be underfed.*¹⁰

Ifølge den svenske etnologen Birgitta Skarin Frykmann kan Rowntrees fattigdomssyklus være aktuell også andre steder utenfor England i tidlig industriell fase. Denne kan gi et inntrykk av arbeidertilværelsens materielle vilkår sett ut fra et livsløpsperspektiv, hvor den synliggjør hva som kan antas å være karakteristiske drag i arbeidertilværelsen. Dette innebar ifølge Frymann en erfaringsverden som var felles for arbeiderklassen.¹¹ Jeg vil derfor forsøke å se barns tilværelse mot denne teorien.

Oppgaven er en undersøkelse av arbeiderbarns levekår, det er derfor nødvendig å definere hvem som tilhørte arbeiderklassen. Etnologen Arne Lie Christensen skriver at arbeiderne er den del av befolkningen som ene og alene lever av å selge sin arbeidskraft. Disse og dem som blir forsørget av disse, tilhører arbeiderklassen. Christensen nevner videre fem kriterier for å definere hvem som tilhører arbeiderklassen:

- 1) *Eier ikke produksjonsmidler.*
- 2) *En arbeider selger sin arbeidskraft på det åpne markedet. Derfor er arbeidskraften blitt en vare som kjøpes og selges på linje med andre varer. Arbeiderne er avhengig av å selge sin vare på nytt og på nytt.*
- 3) *De bidrar ikke til å lede organisering av produksjonen i samfunnet, og de har ikke på andre måter ledende stillinger.*
- 4) *Relativt sett har en arbeider lavt lønnsnivå. I forhold til det han produserer, tjener han lite. Det vil si han ved sitt arbeid produserer varer(eller bidrar til produksjon av varer) av en større*

---

¹⁰ Rowntree(1908), s. 135

¹¹ Frykmann(1990), s. 33

*verdi enn det han får utbetalt eller disponerer over.*¹²

1. 4 Kilder og metode - minner og folketelling

I tidsrommet 1950-62 ble det under ledelse av Edvard Bull ved Norsk Folkemuseum avdeling for arbeiderminner og Norsk Etnologisk granskning, innsamlet et rikt materiale som består av gamle arbeideres livsminner. For Oslo ble det i alt samlet inn minner etter 200 arbeidere. Av minnene ble en tredjedel skrevet ned av Edvard Bull, en tredjedel av andre av hans medarbeidere og en tredjedel av informantene selv.¹³ I arbeiderminnene forteller arbeiderne om sin egen oppvekst og barndom og skildrer hvordan de selv opplevde det å være barn. Arbeiderminnene kan derfor gi gi opplysninger om hvordan det opplevdes å være barn i siste halvdel av 1800-tallet og igjennom på 1900-tallet.

Jeg har valgt ut minnene etter 55 informanter. Av disse var 23 barn av enslige mødre og 32 barn av to foreldre. Av informantene som hadde enslig mor, var det 11 kvinnelige informanter og 12 mannlige informanter. Av informantene som hadde to foreldre, var det ti kvinnelige informanter og 22 mannlige informanter. Oppgaven bruker også to minner etter informanter som kun siteres. Dette er en jente og en gutt. Jeg har forsøkt å få til en noenlunde jevn fordeling mellom kjønnene, men generelt sett finner man i arbeiderminnene flere mannlige enn kvinnelige informanter. Den eldste informanten ble født i 1875 og den yngste i 1888. Jeg har også tatt med en informant som ble født i 1899 siden minnet gir en svært god skildring av barn av enslige mødres vilkår. De fleste av informantene hadde altså sin barndomstid rundt 1890, noe som vil si at de var under 15 år eller yngre. Jeg har også valgt ut minner etter tre informanter fra verket « Barn i manns minne.»¹⁴ Verket baserer seg på et utvalg barndomsminner fra det store verket « I manns minne». Dette verket baserte seg på en landskonkurranse Nasjonalforeningen for folkehelsen iverksatte i 1964, der folk fra 70 år og oppover ble bedt om å skrive ned det de husket fra sin barndom og oppvekst. Senere ble utvalgte minner gitt ut som omfattet hele landet, senere ble det også utgitt ett distriktsbind.¹⁵ Dette er minner etter mennesker som hadde bakgrunn i ulike sosiale lag og som vokste opp både i byen og på landet. Av de tre minnene jeg har valgt ut, vokste alle opp i en arbeiderfamilie på Østkanten i Kristiania. Dette var to gutter og en jente, hvor alle tre kom fra familier med to foreldre. I oppgaven siteres ikke alle informantene, men det er viktig å understreke at oppgaven bruker alle de 58 minnene som kilder til hvordan barn av enslige mødre og barn av to foreldres levekår var rundt 1890.

---

¹² Christensen (1986), s. 42

¹³ Bull(1981), s. 8

¹⁴ Dalflyen(1975)

¹⁵ Dalflyen(1975)

Bruk av livsminner krever visse kildekritiske bemerkninger. Først og fremst er minnene retrospektive i det gamle arbeidere ser tilbake på sine liv. De er også kilder til arbeidernes nåtidige oppfatninger av det de selv har opplevd. Bjarne Hodne påpeker i artikkelen *Barndomsminner* at holdningen til egen barndom kan være formet av opplevelser senere i livsløpet.¹⁶ En annen innvending mot å bruke barndomsminner er hva Hodne kaller en «forgyellingstendens» kan ha gjort seg gjeldende. Likevel hevder han at det i barndomsminnene generelt sett er realistiske skildringer som dominerer.¹⁷ En tredje utfordring ved bruk av muntlige kilder eller minner er representativitet. Knut Kjeldstadli stiller i artikkelen *Representativitet ved muntlige kilder* spørsmål ved i hvilken grad kan man slutte fra et utdrag til en større helhet? Kjeldstadli skriver at det finnes tre typer løsningsforsøk: Å søke en tilnærmet representativitet, å tilstrebe en målt statistisk representativitet og å foreta ikke-statistiske generaliseringer. Videre skriver han at et materiale alltid vil ha grader av representativitet slik at et materiale ikke enten er helt fullgodt eller ubrukelig. Kjeldstadli skriver også at det dessuten er slik at behovet for representativitet varierende¹⁸. Når det gjelder hvordan vi skal gå frem når vi generaliserer skriver Kjeldstadli:

*Først må vi behandle dataene fra et individuelt intervju i den sammenhengen de fremkommer i. Vi må granske svarene kildekritisk og konstruere sammenhengen i den enkeltes livsløp. Når vi har tak i denne indre helheten, kan vi generalisere. Den ene måten er å se hva som er felles for de intervjuene vi har. Dersom noe går igjen i alle intervjuene, kan vi føle oss nokså sikre på at dette er mer allment gyldig. Noen ganger sier flere informanter at forholdene var nokså like, at så og så gjaldt det. Dette kan styrke oss i vår tillit til en opplysnings generelle karakter- men det fratar oss ikke ansvaret for sjøl å gjøre generaliseringer. Den andre måten er å generalisere slik vi gjør i dagliglivet. Vi vurderer opplysningene opp mot egne forestillinger og kunnskaper om emnet. Vi sammenligner dem med litteratur og andre kilder. Vi trekker inn teorier og sosial atferd for å bedømme hva som er vanlig og sannsynlig.*¹⁹

Edvard Bull skriver at livløpsintervjuene gav gode holdepunkter for kildekritiske vurderinger siden det ofte kom inn momenter som kunne kontrolleres mot andre slags kilder.²⁰ Minnematerialet vil i denne oppgaven suppleres med annet kildemateriale, samt annen litteratur på området.

---

¹⁶Hodne (1985), s. 51

¹⁷Hodne (1985), s. 51

¹⁸Kjeldstadli (1981), s. 7

¹⁹Kjeldstadli (1981), s. 7

²⁰Bull (1985), s. 97

Som kilde til hvordan forholdene i husholdene var, til boforhold og til foreldrenes arbeid og levevei, har jeg brukt folketellingen fra 1891. Folketellingen ble utført 1. januar 1891. Tellingen består av håndskrevne lister som må behandles manuelt. Folketellingen er nominativ, det vil si at den oppgir navn over alle personene i husstanden. Tellingen består av huslister og personsedler. Huslistene grupperer personene sammen i hushold og gir opplysninger om boforhold, eieforhold, hvor mange som bodde i gården og eventuelle kreaturer og dyrehold. Personsedlene gir opplysninger på personnivå om hvert enkelt medlem i husstanden og gjør det greit å identifisere hvem som er i familie siden den gir opplysninger om familie-og ekteskapelig stilling og registrerer hvem som er gift og hvem som er barn. Personsedlene gir også opplysninger som fødselsår, erverv og forsørgerforhold.

Folketellingen 1891 grupperer mennesker etter noe den kaller *familiehushold*, hvor hver familiehusholdning har en hovedperson. I folketellingen 1891 er en hovedperson forstått som en som bor sammen med en eller flere personer og har det økonomiske ansvaret for en eller flere av disse personene.²¹ Hovedpersonen er det samme som hovedforsørger. Innunder en familiehusholdning kan være hustru, barn, slektninger, tjenesteytende og losjerende med kost. Hva losjerende angår, skilles det i 1891-tellingen mellom to typer losjerende: Den første typen er «Til familien hørende losjerende». Disse regnes av folketellingen til familiehusholdningen og losjerer med kost. Den andre typen er « Enslig levende personer». Disse betraktes av folketellingen å utgjøre en egen husholdning og losjerer uten kost. En enslig losjerende regnes ikke som hovedperson med mindre han eller hun losjerer sammen med noen vedkommende er økonomisk ansvarlig for.

En kildekritisk bemerkning til folketellingen er at det kan se ut til at det var noe ulik praksis blant skriverne. I noen tilfeller er slektninger registrerte som losjerende samtidig som at en slektsrelasjon er notert, mens der i andre tilfeller er en åpenbar slektskaps-forbindelse mellom den losjerende losjifamilien, hvor ingen slektsrelasjon er notert. Dette utgjør en uklarhet i forhold til om husholdet skal regnes for å være utvidet eller ikke.²² Det var også ulik praksis i forhold til hvorvidt enslige mødre som losjerte uten kost, ble regnet som hovedpersoner eller ikke.

Hvor pålitelig er folketellingene som kilde til opplysninger om barnearbeid og gifte kvinners arbeid? Når det gjelder opplysninger om barnearbeid og om gifte kvinners arbeid, innehar folketellingen ifølge Evy Helen Gaard store svakheter. Gaard viser i hovedfagsoppgaven *Kvinnelige fabrikkarbeidere i tekstilindustrien i Kristiania med hovedvekt på tidspunktet 1875* at det i folketellingen var en underregistrering av både gifte kvinner og barns arbeide. Hun hevder at det var flere barn som arbeidet i tekstilindustrien enn tallene i fabrikkellingene og folketellingen kunne

---

²¹Thorsen(1979), s. 41

²²Om utvidete hushold, se kapittel 2

tyde på.²³ Grunnen til dette var at personer som ble regnet som forsørgede, ofte ikke ble oppført med eget yrkesarbeid på grunn av at far i familien ble regnet som forsørger av familien. Især barn ble regnet som forsørgede, noe som ifølge Gaard var grunnen til underregistrering av deres arbeid.²⁴ Gard konkluderer med at fabrikkteillingene og folketellingene lider av store svakheter som kilde til barnearbeid ved tekstilfabrikkene på grunn av manglete registreringer. Opplysninger fra arbeiderminnene tyder på at det var flere barnearbeidere ved tekstilfabrikkene enn tallene i fabrikkteillingen og folketellingen skulle tyde på.²⁵

Som kilde til barns materielle forhold, har jeg i tillegg til minnematerialet nyttet undersøkelsen *Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemedlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar*²⁶. Undersøkelsen ble utført etter initiativ fra Kristiania kommunes statistiske kontor. Denne undersøkelsen vil jeg gjøre nærmere rede for i kapittel fire som omhandler barns oppvekstvilkår i familier med enslige mødre og familier med to foreldre

Når det gjelder oppgavens kildegrunnlag til barnearbeid, er flere kilder nyttet. Dette er *Antallet af Børn som under Hjemmet deltager i Fabrikkarbeide i egentlig Forstand* 27, *Angaaende Børn og Unge Menneskers Anvendelse til Arbeide utenfor Hjemmet*.²⁸, *Erhvervsmæssig arbeide blant skolebarn i Kristiania i skoleåret 1911-1912*²⁹ og *Fabrikkstatistikken*.³⁰ Disse vil bli nærmere gjort rede for under eget kapittel om barnearbeid. Som kilde til barns boforhold bruker jeg i tillegg til folketellingen 1891, Axel Hosts boligundersøkelse *Undersøkelser og Forslag angaaende Arbeiderstandens Boliger i Christiania* fra 1895.³¹ Denne undersøkelsen ble til etter en henvendelse fra Det norske arbeiderparti som i 1893 anmodet Kristiania Kommunestyre byens Sunnhetskommissjon om å *tilveiebringe en Utredning af Spørsmålet vedrørende Arbeiderstandens Boliger i Christiania og i Udlandet*.³² Undersøkelsen tok for seg et utvalg gater fra Kristiania. I utgangspunktet, skrev Holst, var hensikten å undersøke et par gater i hver bydel som ble ansett for representativ. Det viste seg imidlertid at det ikke fantes representative gater innenfor hver bydel. Derfor ble det undersøkt flere gater i hver bydel.³³ Hva undersøkelsen konkret tok for seg vil jeg

---

²³Gaard(1975), s. 92

²⁴Gaard(1975),s. 92

²⁵Gaard(1975),s. 92

²⁶Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemedlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Kristiansand og Hamar 1912.

²⁷Beretning om Folkemængden og Sunhedstilstanden i Chr. A. for Aaret 1891 i Aktstykker vedkommende Christiania kommune, kommunalt dokument no. 17. (1892) s,30.

²⁸Mohn (1883)

²⁹*Erhvervsmæssig arbeide blant skolebarn i Kristiania i skoleåret 1911-1912* (1913), s.12.

³⁰Historisk statistikk: Statistisk årbok 2000, *Barn i fabrikkindustrien*. 1870-1915. Hentet fra:<http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/tab-2000-09-13-01.htm>

³¹Holst (1895)

³²Holst(1895), s. 5

³³Holst(1895), s. 6

videre ta for meg i kapittel tre som omhandler boforhold.

Oppgaven vil bruke kildene kvantitativt og kvalitativt. De kvantitative kildene er folketellingen, men også kildene til barnearbeid fra samtiden. De kvantitative kildene gir mønstre til atferd og tilpasning og viser for eksempel hvor hyppig et fenomen eller foretakelser forekom. Dessuten bruker oppgaven kvalitative kilder, spesielt arbeiderminner. Disse gir inngang til meningen de handlende menneskene selv la i handlingen, dessuten kan de kvalitative kildene rykke handlingene og hverdagen tettere inn på livet og vise hvilke sosiale mekanismer på mikroplan som gjorde seg gjeldende. For eksempel valget om å la en datter arbeide hjemme eller å arbeide ute i lønnsarbeid.

1. 5 Samfunnsmessig bakgrunn: Tiden rundt 1890

Siste halvdel av 1800- tallet var en tid med store samfunnsmessige omveltninger. Tiden var preget av kraftig folkevekst, hamskifte, urbanisering, modernisering og fremvekst av industri og classesesamfunn. En kraftig folkevekst som følge av nedgang i dødelighet gjennom 1800- tallet, medførte store endringer i befolkningsforholdene. Med industrialisering og hamskifte fulgte urbanisering. Disse prosessene førte landet fra å være et tradisjonelt bondesamfunn til fremveksten av et moderne by -og industrisamfunn. I førindustriell tid var produksjonen både i primærnæringene og i byene husholdsbaserte, man produserte mye for eget forbruk. I denne produksjonen ble det forventet at alle husholdets medlemmer måtte bidra. I bondesamfunnet var det økonomiske systemet et godt stykke på vei basert på selvberging. Med industrialisering finner vi en overgang fra selvberging og husholdsproduksjon til et kapitalistisk produksjonssystem basert på marked og markedsøkonomi. Inntektsgivende arbeide fant nå sted utenfor hjemmet.

Med industrialisering og kapitalisme vokste nye samfunnsklasser frem. Grunnlaget for industrikapitalisme var at folk med kapital investerte i i arbeidsplasser som ble basert på lønnsarbeid. Borgerskapet eller kapitalister som eide produksjonsmidlene og en stadig voksende arbeiderklasse var lønnsarbeidere og levde av å selge sin arbeidskraft slik vi tidligere har definert denne klassen.³⁴ Dette førte til tydelige klasseskiller og store forskjeller i økonomiske vilkår mellom kapitalister og lønnsarbeidere. Arbeiderklassen tilhørte de nedre sosiale sjiktene av det nye industrisamfunnet.

I Norge begynte den tidligste industrien å vokse frem fra 1840-årene langs med Akerselva i Kristiania. Her ble tekstilfabrikker, veverier og mekaniske verksteder etablert, etterfulgt av andre industrier.³⁵ Befolkningsoverskuddet på bygdene og de nye arbeidsplassene som

---

³⁴ Bull (1953), s.10

³⁵ Myhre (1990), s. 10

industrien fra 1840-årene skapte, medførte en strøm av mennesker mot hovedstaden. I andre halvdel av 1800-tallet ble husmannsvesenet avviklet. Mange husmenn dro fra bygdene til byene for å finne jobb i den nye industrien. Kristiania var ved slutten av 1800-tallet et innflyttersted hvor over 74% av dem over 15 år var født utenfor byen.³⁶ Folketallet steg enormt raskt. Ved utgangen av 1878 hadde byen 228 000 innbyggere og med forstedene innlemmet var innbyggertallet rundt 250 000.³⁷ Det ble også bygget mye slik at byen ifølge Jan Eivind Myhre ikke var til å gjenkjenne fra måned til måned.³⁸ Likevel tenderte folketallsveksten til å overveie boligbyggingen. I Kristiania vokste det frem tydelige geografiske klasseskiller mellom byens øst og vestkant hvor arbeidsfolk hovedsakelig bosatte seg på byens Østkant. Grensene mellom øst og vest gikk fra Akersgata i sentrum og nordover langs Vår Frelses gravlund og den nåværende Uelandsgate og opp til Sagene.³⁹

Innflytningen til de voksende tettstedene betød et oppbrudd fra en tradisjonell livsform knyttet til primærnæringen jordbruk, skogbruk, sjøbruk og håndverk.⁴⁰ Frem til industrialiseringen levde omtrent 90% av landets befolkning på landsbygda.

Ved inngangen til industrisamfunnet ble familiens stilling endret. Den var ikke lengre en produksjonseenhet slik den hadde vært i jordbruk og håndverk. Med industrialiseringen ble arbeidsplassen flyttet ut av hjemmet. Dette gjaldt i sær menn. Mange kvinner ble hjemmeværende dersom familiene hadde råd til dette. Hovedsakelig var de nye lønnsarbeiderne menn, mens de fleste kvinnene som arbeidet ute var unge og ugifte.

Utviklingen av industrisamfunnet førte med seg sosiale utfordringer og problemer. Det var store ulikheter mellom kapitalister og lønnsarbeidere. Befolkningsvekst, urbanisering og store forflytninger, skapte sosiale problemer, press på fattigkassene og store sosiale boligproblemer.⁴¹ Tradisjonelt sett hadde familien eller husholdet hatt den funksjon å være menneskenes sikkerhetsnettverk i livet. Urbanisering medførte oppløsning av sosiale bånd hvor mange mennesker flyttet fra hjembygda og fra familien sin. Oppbruddet medførte også at det at man ikke lenger hadde det sikkerhetsnettverket som familien eller husholdet i primærsamfunnet tradisjonelt sett hadde vært.

I industrisamfunnet var det få offentlige hjelpeordninger som kunne kobles inn dersom lønnsarbeiderne opplevde inntektsbortfall på grunn av sykdom, arbeidsledighet eller tap av forsørger. Med et samfunn med få offentlige hjelpeordninger var veien til fattigkassa med det sosiale stampelet den hadde kort. Arbeid i industrien medførte en særlig ulykkesrisiko. Når en ulykke inntraff, skyldes dette som oftest spesielle arbeidsvilkår i fabrikken.

---

³⁶Kjeldstadli (1990), s. 10

³⁷Myhre (1990), s. 360

³⁸Myhre (1990), s. 360

³⁹Kjeldstadli (1990) s. 45

⁴⁰Gjesdal Christensen (1972), s.36

⁴¹Bjørnson, Haavet og Egeland (1994), s. 34

Fagforeninger begynte å vokse frem i 1880-årene. I 1899 ble arbeidernes landsorganisasjon LO stiftet. Det norske arbeiderparti ble stiftet i 1887 og oppnådde et av sine strategiske mål om allmenn stemmerett for menn i 1891 og for kvinner i 1913. Gjennom faglig og politisk arbeid hadde arbeiderne nå mulighet til å oppnå politisk innflytelse. En sterk arbeiderbevegelse gjorde også at de øvrige partier la større vekt på de sosiale spørsmål.

De sosiale utfordringene begynte i 1870-80-årene å oppta den politiske debatt i flere europeiske land og samtidens tendenslitteratur skildret og satte fokus på de store samfunnsmessige skjevhetene. På samme tid oppstod det også nye tanker om sosialt ansvar. Det sosiale spørsmål ble primært sett på som et arbeiderspørsmål og omtalt som «arbeidersaken».⁴²

I 1885 ble det på oppfordring av Kong Oscar II og etter initiativ av Johan Sverdrup av Stortinget nedsatt en Arbeiderkommisjon hvor tanken var å «komme den ubemidlede Del av Befolkningen til Hjælp under dens Bestrebelse, sikre sin økonomiske Stilling og bedre sine Kår». ⁴³ Hensikten med Arbeiderkommisjonen var å utrede de sosiale forholdene blant arbeidere, og å sette den såkalte «arbeidersaken» under debatt. Denne var knyttet til fremveksten av industri og de utfordringer og problemer som var knyttet til den.⁴⁴

Ifølge Øyvind Bjørnson, Elisabeth Haavet og Trond Egeland startet utbyggingen av det moderne trygdesystemet med arbeiderkommisjonen av 1885 som førte frem til Fabrikktisynsloven av 1892, Ulykkesforsikringsloven av 1894 og Yrkesforsikringsloven av 1909. Lovene representerte ifølge dem starten på to utviklingslinjer på vei mot offentlig sikring av den sosiale trygghet i det moderne samfunnet. Den første bygger på forebygging og vern mot farer industrisamfunnet førte med seg. Den andre på et økonomisk sikkerhetsnettverk som skulle sikre økonomisk trygghet ved inntektsbortfall.⁴⁵

Tradisjonelt sett har barn vært foreldrenes ansvar. Fra siste halvdel av 1800-tallet oppstod en økt interesse for barn, deres vilkår og nye tanker omkring barneoppdragelse. Denne idéstrømningen, hadde sine røtter i opplysningstidens tanker om mennesket og utgivelsen av Rousseaus «Emilé» gav støtet til nye tanker om barneoppdragelse.⁴⁶ Bjørnson, Haavet og Egeland skriver at den økte interessen for barn også kan sees på som et uttrykk for bekymring over de sosiale problemer som det moderne samfunn førte med seg.⁴⁷ Anne Lise Seip skriver at denne økte interessen resulterte i et økt samfunnsansvar for barn som innebar nye tiltak for å bedre barns levekår. Hun skriver at:

---

⁴² Bjørnson, Haavet og Egeland(1994), s. 31

⁴³ Bjørnson, Haavet og Egeland(1994), s. 29

⁴⁴ Bjørnson, Haavet og Egeland(1994), s. 31

⁴⁵ Bjørnson, Haavet og Egeland(1994), s. 12

⁴⁶ Bjørnson, Haavet og Egeland(1994), s. 12

⁴⁷ Bjørnson, Haavet og Egeland (1994), s. 38

*Det var vekst i omsorgstilbudet og det var vekst i sosial kontroll. Funksjoner ble flyttet ut av hjemmet og nye omsorgsfelt ble etablert. Et viktig motiv for å utvide samfunnsansvaret var å skape større likhet mellom barn: mellom ektefødte og ikke ektefødte, mellom fattige barn og andre barn. Dette skjedde dels gjennom lovgivning og dels gjennom private tiltak.*⁴⁸

1. 6 Historiografi, gjeldende litteratur og teori

Denne masteroppgaven dreier seg om barndomshistorie. La oss se på noen hovedtendenser som har vært gjeldende på dette feltet. Tradisjonelt sett har historieskrivning dreid seg om staten og nasjonen med fokus på politisk historie og politiske aktører. Den nye sosialhistorien som vokste frem på 70-tallet, innebar et brudd med denne historieskrivningen ved at den ønsket å synliggjøre historien til andre samfunnsgrupper. Historikerne som ivret for den nye sosialhistorien, ønsket å skrive historie nedenfra og hevdet at «alle har rett til en fortid». Deres ønske var å synliggjøre historien til vanlige folk, mere usynlige grupper i samfunnet og de nedre sjikt av samfunnslaget. Man ønsket å studere deres handlinger i fortiden, deres dagligliv og levekår. De feltene som vokste frem, var blant annet arbeiderhistorie, kvinnehistorie og barndomshistorie. Sølvi Sogner skriver at barndommens historie har vokst frem sammen med og i forlengelsen av interessen for studiet av den private sfære og de tauser i samfunnet.⁴⁹ Innenfor en norsk sammenheng regnes Edvard Bull som en pionér innen barndomshistorisk forskning, i 1952 utgav han artikkelen «Barnarbeid i norsk industri».⁵⁰ I artikkelen undersøkte Bull barns arbeid innenfor de mest høyfrekvente barneindustrier. Ved bruk av arbeideres livsminner som kilder, lot han arbeiderne selv komme til ordet i fremstillingen. Deres stemmer og den kulturelle konteksten som barna var en del av, ble tatt med i betraktning når han forklarte det industrielle barnearbeidet. Innenfor den nye sosialhistorien var det primært *arbeid* som ble viet interesse. Dette var et tidlig bidrag til en tolkning av barns vilkår, likevel skulle det gå enda en stund før det her til lands ble fattet noen videre interesse for barndomshistorisk forskning.

Ellen Schrumpf skriver at gjennombruddet for norsk barndomshistorie først kom på 1980-tallet med oversettelsen av den franske mentalitets- og idéhistorikeren Philippe Ariès *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* som på norsk ble oversatt til *Barndommens historie*.⁵¹ I internasjonal sammenheng er Ariès regnet for å være en pionér innen barndomshistorisk forskning. Boken *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* ble utgitt i

---

⁴⁸Seip (1984), s. 186

⁴⁹Sogner (2003), s. 31

⁵⁰Schrumpf (1997), s. 3

⁵¹Schrumpf (2012), s. 252

Frankrike i 1960.

Her til lands ble i 1985 ble den norske barnehistoriske forskningen samlet av Sølvi Sogner og Bjarne Hodne i boken *Barn av sin tid. Fra norske barns historie*.⁵² Forfatterne understrekte at barns historie innenfor norsk historieskrivning var et forsømt felt. Man visste for lite om norske barns historie og på grunn av manglende grunnforskning, måtte man være forsiktig med en syntesering.⁵³ Bokens fremste hensikt var derfor å skape nye innfallsvinkler til stoffet og gi ideer til andre forfattere.⁵⁴

Den stigende interessen for allmenn barneforskning resulterte i opprettelsen av et Norsk senter for barneforskning ved NTNU i 1982. Her møttes forskere fra ulike fagdisipliner og bidro til tverrfaglighet og en tematisk bredde.⁵⁵

Fremstillingen av barndommens historie har blant flere historikere vært sett som kronosentrisk, det vil si at fortidens mennesker ble vurdert ut fra forskerens samtidige perspektiv og en utviklingen som går med stadig fremskritt mot bedre forhold. Ellen Schrumpf skriver i boken *Barndommens historie* at barndommens historie i denne fremtidsfortellingen kan fortelle om :

*Korleis det kom meir fornuft og humanitet inn i barneoppdragelsen etter 1750 og teiknar ei utvikling som ei rett line mot vår eiga tid som sivilisasjon si krone. Foreldra endrar seg i denne tida frå å være brutale eller likesæle til å bli kjærlege eller omsorgsfulle.*⁵⁶

På 90-tallet fikk humaniorafagene en kulturell vending, dette påvirket også historiefaget og barndomshistorien. Innenfor barndomshistorien ble vendingen etter hvert kalt ny barndomshistorie og innebar et oppgjør særlig mot den delen av sosialhistorien som man oppfattet som kronosentrisk og deterministisk, hvor barnearbeid ble forklart som produkt av større strukturer som klassekamp eller industrialisering.⁵⁷ Innenfor denne retningen ble det viktig å studere barnet i lys av den historiske og kulturelle konteksten som barnet var en del av, dette være seg familien, hverdagslivet og lokalsamfunnet.⁵⁸ Her til lands er et kulturhistorisk perspektiv utviklet av barndomshistorikeren Ellen Schrumpf. I avhandlingen *Barnearbeid, plikt eller privilegium*⁵⁹ undersøkte hun to bedriftskulturer i Telemark; Ulefoss sagbruk og Porsgrunn porselensfabrikk. I avhandlingen blir barnearbeid analysert og forklart i lys av den kulturelle konteksten og det sosiale miljøet barna og

---

⁵²Hodne og Sogner (red)(1985)

⁵³Hodne og Sogner (red)(1985), s.7

⁵⁴Hodne og Sogner (red)(1985), s. 7

⁵⁵Schrumpf (2012), s. 255

⁵⁶Schrumpf (2007), s. 18

⁵⁷Schrumpf (2012), s. 257

⁵⁸Schrumpf. (2012), s.258

⁵⁹Schrumpf (1997)

familiene deres var en del av. I fremstillingen tar hun utgangspunkt i mentalitet, tradisjoner, lokale arbeiderkulturer og forhold mellom kjønn. Schrumpf forklarer barnearbeidet innenfor den livsformen og kulturen som preget miljøet der barnearbeidet fant sted.⁶⁰ Med dette som analyseperspektiv understreker hun at arbeidet var selve livsformen for menneskene. Schrumpf forklarer barnearbeidet med tradisjon hvor barnearbeidet var en opplæring til voksenlivet til arbeidets kultur, til et framtidig yrke og til god moral. Ifølge Schrumpf var arbeidet datidens skole. Med dette utfordrer hun teorien om økonomisk nød som årsak til barnearbeid, likevel utelukker hun ikke at det i mange familier var økonomisk nød og plikt som var årsaken til at barn arbeidet.⁶¹

Blant dem som hadde stått for teorien om økonomisk nød som årsak til barnearbeidet, var den svenske historikeren Lars Olsson. I avhandlingen *Då Barna var Lönnsamma*⁶² undersøkte han barnearbeid på glassverk og i fyrstikk-og tobakksindustrien i Sverige. Olsson argumenterer for at familiens økonomiske nød var årsaken til at mange sendte sine barn i arbeid i disse industrigrenene. Lars Olsson forklarer avviklingen av barns arbeid i industrien med teknologiske endringer.⁶³ Olssons forskning skriver seg inn i en marxistisk tradisjon hvis påstand om at forandring i produksjonsteknikken og produksjonsmåten er de viktigste årsaker til historiske endringer.⁶⁴

Når det gjelder tidligere forskning er Ellen Schrumpfs avhandling *Barnearbeid, plikt eller privilegium* viktig, det samme er også Lars Olssons bok *Dä barn var lønssamma* og Edvard Bulls artikkel om barnearbeid i norsk industri. Ingeborg Fløystad har også skrevet om barnearbeid i artikkelen *Vi lærte tidlig å arbeide. Barnearbeid i Norge i de siste 200 år*.⁶⁵ I artikkelen tar hun for seg barnearbeid i bondesamfunnet og barnearbeidet i byene etter industrialiseringen. Hun drøfter årsaker til barnearbeidet, samt grunnen til at barns arbeid ble avviklet utover 1900-tallet. Fløystad forklarer barnearbeidet med økonomisk nød og at barnearbeidet var av økonomisk betydning for arbeiderfamiliene. Hun hevder også at arbeidet blant barnas foreldre ble ansett for å være disiplinerende og oppdragende. Fløystad forklarer avviklingen av barns arbeid i industrien med teknologiske endringer, samt at skolen etterhvert kom til å kreve mere av barnas tid. I artikkelen gir hun en stemme til barna gjennom bruk av gamle arbeideres livsminner. Liv Emma Thorsen har i masteravhandlingen «Kvinnene på Kampen»⁶⁶ undersøkt arbeiderkvinnens levekår i arbeiderbydelen Kampen i Kristiania i tidsrommet 1890-1930. I avhandlingen satte hun fokus på kvinners arbeidsliv. Avhandlingen hennes er sentral litteratur siden hun blant annet undersøkte enslige mødres levekår, kvinnenens barndom og oppvekst og jentenes arbeid. Annen litteratur som

---

⁶⁰Schrumpf (1997), s55

⁶¹Schrumpf (2007), s.55

⁶²Olsson (1980)

⁶³Olsson, Lars (1980)

⁶⁴Bull (1981), s. 61

⁶⁵Fløystad (1979)s. 20-31

⁶⁶Thorsen (1979)

omhandler arbeiderbarn er Else Søreides hovedoppgave *Arbeiderbarns oppvekst i Kristiania 1890-1914*.⁶⁷ I oppgaven har med utgangspunkt i Arbeiderminnene undersøkt generelle og typiske forhold for arbeiderbarns oppvekst i Kristiania. Hensikten med hennes oppgaven var å undersøke hvilke forhold arbeiderbarn levde og hvordan de selv opplevde hverdagen sin. I forhold til Søreide sin oppgave er min undersøkelse basert på et mindre tidsrom, jeg har vekt på andre tema, jeg har et større kildemateriale, samt at jeg bruker et kvantitativt materiale til å besvare oppgavens problemstillinger.

Oppgaven vil i kapittel to undersøke hvordan forholdene var i hushold der barn av enslige mødre og barn av to foreldre inngikk. Kapittel tre vil undersøke boforholdene blant barn generelt og se om det var noen forskjeller eller likheter i boforholdet mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre. Kapittel fire vil undersøke hvordan barns oppvekstvilkår artet seg i hjemmesfæren. Flere sider ved barns levekår blir studert som; omsorgsforhold, familiens økonomiske situasjon og foreldrenes arbeid og levevei. Kapittelet vil også undersøke materielle forhold som mat og klær og barnas ulønnede arbeid. Kapittel fem vil undersøke hvilket lønnsarbeid barn av enslige mødre og barn av to foreldre hadde. I alle kapitlene vil jeg undersøke om det var noen forskjeller eller likheter mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre og hva som eventuelt kunne forklare disse ulikhetene. Oppgaven vil også se på hvordan forhold i familien eller husholdet påvirket barns livssituasjon. Så langt det er mulig ønsker jeg å få fatt i barns egne perspektiver og holdninger og hvordan de selv som handlende aktører kunne påvirke egen livssituasjon.

---

⁶⁷Søreide (1991)

Kapittel 2

Husholdningsstrukturen

2. 1 Innledning

Kapittelet vil undersøke følgende spørsmål: Hvordan var forholdene i hushold der barn av enslige mødre barn med to foreldre inngikk? Forekom det likheter eller ulikheter mellom familieformene, hva kan forklare eventuelle ulikheter? Undersøkelsen vil bruke folketellingen fra 1891 som kilde. Som nevnt i kapittel en vil jeg undersøke tre strøk i tre arbeiderbydeler som er valgt ut fra å vise en bredde av arbeiderklassebefolkningen i Kristiania. De gatene jeg vil undersøke er: Lakkegata på Grønland, Fjellgata på Rodeløkka og Korsgata på Grünerløkka. Kapittelet vil innledningsvis ta for seg en begrunnelse for utvalget og begrepsavklaringer, før det empiriske materialet presenteres. Kapittel tre som omhandler barnas boforhold vil ta for seg en nærmere beskrivelse av de undersøkte områdene.

2. 2 Kristianias sosialgeografi

For å kunne si noe om hvordan forholdene var i hushold hvor barn av enslige mødre og barn av to foreldre inngikk, har jeg altså undersøkt tre ulike steder, et bedre, et dårligere og et gjennomsnittlig område. Flere kilder er nyttet for å komme frem til et representativt utvalg. I begynnelsen av 1920-årene rangerte sosialstatistiker Signy Arctander Oslos ulike sogn etter følgende indikatorer på levekår: Boligforhold, tuberkulose, forsorgsbidrag, trygder, kriminalitet, forsømte barn, natalitet, mortalitet, morbiditet, kriminalitet og antall understøttede pensjonister.⁶⁸ Jeg har sammenlignet hennes rangeringer med tall og datamateriale fra *Statistiske Meddelelser angaaende Christiania By 1891 og 1892*⁶⁹. De indikatorene på levekår jeg har tatt for meg fra hennes undersøkelse er barsedødelighet, tilfeller av tuberkulose, rom per leilighet, beboere per rom, husholdninger med tjenere, understøttede gjennom det sosiale register og vergerådssaker.⁷⁰

De indikatorer på levekår jeg har tatt for meg fra *Statistiske Meddelelser angaaende Christiania By* for årene 1891 og 1892 er: Antall værelser gjennomsnittlig per leilighet, prosentandel familieleiligheter på ett rom uten kjøkken og gjennomsnittlig antall beboere per værelse, eksklusiv

---

⁶⁸ Arctander(1928)

⁶⁹ *Statistiske Meddelelser angaaende Christiania By*. 5.te Aargang. Udarbeidet af Christiania Magistrat, 2 den Afdeling. 1891. Christiania. J. Chr Gundersens Bogtrykkeri og *tatistiske Meddelelser angaaende Christiania By*. 6.te Aargang. Udarbeidet af Christiania Magistrat, 2 den Afdeling. 1892. Christiania. J. Chr Gundersens Bogtrykkeri

⁷⁰ Se vedlegg 5,6,8,10,11,12 og 13.

kjøkken.⁷¹ Jeg har også tatt med en oversikt over andel husholdninger med tjenestejenter i 1898. Disse tallene er hentet fra Oslo bys historie bind 3, *Hovedstaden Christiania* skrevet av Jan Eivind Myhre.⁷² Samt at jeg også har tatt med en oversikt over tall fra *Beretning om Folkemængden og Sunhedstilstanden i Chr.a for Aaret 1890*, som registrerte *Antallet dødsfall av lungetæring for hver 1000 levende innen byens forskjellige sogn. 1881-1890*.⁷³ Både Signy Arctander og de øvrige data tok utgangspunkt i Kristianias menighets sogn. Som pekt på i kapittel en var Østkanten den delen av Kristiania med høyest andel arbeiderklassebefolkning.⁷⁴ Jeg har derfor undersøkt hvordan de ulike variablene fordelte seg mellom Kristianias østkantsogn. Som nevnt i kapittel én gikk grensene mellom øst og vest fra Akersgata i sentrum og nordover langs Vår Frelses gravlund og nåværende Uelandsgata og opp til Sagene. Til Østkanten regner jeg derfor følgende menighets sogn: Oslo⁷⁵, Kampen, Sagene, Grønland, Jakob, Paulus og Petrus. Når Arctander foretok sin undersøkelse var byen som resultat av by- og befolkningsvekst blitt inndelt i flere menighets sogn. Grensene for noen av de tidligere sognene var dermed noe endret og nye menighets sogn oppstått. De sognene som i tillegg til dem som ovenfor nevnt tilhørte Østkanten var: Lilleborg, Vålerenga, Vaterland, Wexel, Hauge og Matteus. I vedleggene er rangeringene over alle byens menighets sogn tatt med fra Arctanders undersøkelse, mens de øvrige som viser til konkrete tall og ikke rangeringer, kun viser Kristianias østkantsogn. Når det gjelder gatene jeg har undersøkt, tilhørte Fjellgata Petrus menighets sogn, Korsgata Paulus menighets sogn og Lakkegata Grønland menighets sogn.

Både i rangeringen fra de statistiske årbøkene og i Arctanders undersøkelse, kom Sagene-Rodeløkka dårligst ut hva de fleste forhold angikk, mens Paulus eller Hagues menighets sogn var blant de beste. Hauge menighets sogn ble opprettet i 1916 ved at den søndre delen av Paulus menighet ble skilt ut som egen menighet.⁷⁶ Det er noe vanskeligere å finne en tydelig mellomtype, men Grønland menighets sogn er det sognet som klarest befinner seg midt mellom de to ytterpunktene. Derfor er disse tre valgt. Signy Arctander skriver at få av sognene kan karakteriseres som homogene enheter og at det innen de ulike Østkantsognene fantes store motsetningsforhold.⁷⁷

For å kunne gjøre et utvalg på gatenivå har lege og sunnhetsinspektør Axel Holsts boligundersøkelse: *Undersøgelser og forslag angaaende Arbeiderstandens Boliger i Christiania* fra 1893-95 vært av avgjørende betydning. Jeg har i undersøkelsen innhentet flest mulig opplysninger

⁷¹ Se vedlegg 2,3 og 4

⁷² Myhre(1990), s 450, se vedlegg 9.

⁷³ Beretning om Folkemængden og Sunhedstilstanden i Chr.a for Aaret 1890. Dokument no.17 1891. Vedlagt følger tall for 1890, se vedlegg 7.

⁷⁴ For prosentvis oversikt over arbeiderbefolkning i Oslos ulike sogn etter Signy Arctanders undersøkelse, se vedlegg 2

⁷⁵ I 1924 ble det fastsatt at Oslo menighet skulle hete Gamlebyens menighet. <http://arkivverket.no/arkivverket/Bruk-av-arkiv/Slekt/Hovedkilder/Kirkeboeker/Soknehistorikk/Oslo>

⁷⁶ Arkivverket: *Sogn og menigheter i Oslo*, (2011), hentet fra

<http://www.arkivverket.no/arkivverket/Bruk-av-arkiv/Slekt/Hovedkilder/Kirkeboeker/Soknehistorikk/Oslo>

⁷⁷ Arctander (1928), s. 31

om arbeiderbarns boforhold. Axel Holsts undersøkte et utvalg gater i Kristiania. Innenfor Petrus sogn ble Fjellgata undersøkt av Holst, innenfor Paulus sogn ble Korsgata undersøkt og innenfor Grønland sogn ble Lakkegata, Tøyengata og gater fra Enerhaugen undersøkt, mens Tøyengata ikke er innlemmet i den trykte utgaven. Holst viste i undersøkelsen at den bomessige tilstanden var bedre i Lakkegata enn på Enerhaugen.⁷⁸ Jeg vil derfor undersøke Fjellgata som representant for et dårlig strøk, Korsgata som representant for et godt strøk og Lakkegata som representant for et strøk mellom de to ytterpunktene.

Lakkegata ble i 1891 befolket av 1673 mennesker. En manuell behandling av tellingslistene fra hele Lakkegata vil derfor være for omfattende slik at det har vært nødvendig å foreta et utvalg. Ifølge Aksel Holst var tre- og bindingsverksgårdene gjennomgående dårligere enn de nye murgårdene og leilighetene i murgårdene hadde høyere husleie.⁷⁹ Man kan derfor tenke seg at denne typen bygg og leiligheter tiltrakk seg mere betalingdyktige hushold. Jeg har ønsket å vise bredden i arbeiderklassefolks boligforhold, og typen leiligheter folk bodde i, kan være en indikator på deres sosiale plassering. Første kvartal av Lakkegata var dominert av trehusbebyggelse, mens den fra Bredgata og oppover var mere sammensatt av bygg med mur, tre og bindingsverk. Jeg har derfor valgt å starte undersøkelsen i neste kvartal og gjennomgått folketellingen fra Lakkegata nr. 14 til nr. 44. Dette var en strekning som befant seg mellom Bredgata og Urtegata.

I Korsgata mangler folketellingens huslister⁸⁰ i strekningen mellom Markveien og Thorvald Meyers gate. Det er problematisk å basere en undersøkelse som denne kun på basis av de opplysninger som personsedlene gir. Ifølge Holst var heller ikke murgårdene på denne strekningen og deres beboere representative for befolkningen og boligstandarden for Grünerløkka og Paulus menighet som helhet.⁸¹ Jeg har derfor valgt å undersøke strekningen mellom Markveien og Nordre gate, denne delen av Korsgata som tilregnes Grünerløkkas eldste del, Ny York.

I Fjellgata har jeg tatt for meg tellingslistene fra hele gaten fra nr. 2 til nr. 43.

Utvalget viser slik tre ulike strekninger i henhold til sosialgeografi og i henhold til bebyggelse: Den nyere trehusbebyggelsen i Fjellgata, den eldre trehusbebyggelsen i Korsgata og en mere sammensatt bebyggelse i Lakkegata med eldre tømmerhus, murgårder og hus i bindingsverk. Hensikten med undersøkelsen er ikke å studere ulikheter mellom de ulike gatene i seg selv, men å se om vi kan finne noen klare likheter eller ulikheter mellom hushold der barn av enslige mødre og der barn av to foreldre inngikk.

Det er viktig å understreke at undersøkelsen baserer seg på små tall og at man skal være forsiktig med å generalisere for Kristianias arbeiderbefolkning i sin helhet. Befolkningen man

---

⁷⁸Holst (1895), s. 62.

⁷⁹Holst(1895), s. 47-53 og s. 76

⁸⁰Se eget avsnitt om folketellingen for en nærmere presisering av hva huslister og personseder gir opplysninger om.

⁸¹Holst(1895), s. 14

studerer var også en masse i stadig bevegelse og de ulike typene av hushold kan selvsagt ha endret seg over tid. Jeg mener likevel at mitt utvalg kan gi et en indikasjon på hvordan forholdene i hushold var i familier med enslige mødre og familier med to foreldre i en tidlig fase av industrialiseringen i Kristiania.

2. 3 Hushold og familie

Det er innledningsvis nødvendig å se nærmere på begrepene hushold og familie. Begge begrepene er historiske og kulturelt skiftende størrelser, hva husholdet og familien er et uttrykk for, har variert med tid, sted og kultur. Husholdets struktur er alltid influert av flere faktorer, dette være seg sosioøkonomiske forhold eller demografiske forhold som fødsel, død, giftemål og slektskap.⁸² Begrepene familie og hushold er ikke synonyme, og det er derfor nødvendig å skille de to begrepene analytisk.

Ståle Dyrvik skriver at familien omfatter to eller flere mennesker som er knyttet sammen i formelt ekteskap og eller i foreldre-barn forhold. Ifølge Dyrvik må alltid foreldrene være gift. En familie kan bestå av konstellasjonen mor-barn, mor med barn, eller far med barn. Barn vil si biologiske barn eller adoptivbarn. Det har ikke vært vanlig å regne fosterbarn eller pleiebarn til familien.⁸³

Mens familien er basert på ekteskap og slektforbindelser, er husholdsbegrepet videre. Ifølge Ståle Dyrvik er husholdet en enhet av ett eller flere mennesker som deler bosted og økonomi, det siste klart uttrykt gjennom felles kosthold. Husholdet kan ha medlemmer som ikke tilhører familien, og det finnes hushold som ikke er basert på slektskapsforbindelser. Det vanligste er likevel hushold som er bygd opp omkring en familie.⁸⁴

Som historisk størrelse har husholdet hatt ulike funksjoner. Ståle Dyrvik gir i boken «Historisk demografi» en skisse over de ulike funksjoner et hushold kan fylle.⁸⁵ Dette være seg formering, oppdragelse, opplæring, produksjon, omsorg, pleie og forbruk. Videre hevder Dyrvik at man i studiet av hushold trenger et analyseverktøy som får frem samspillet mellom funksjon og sammensetning. Til dette hevder han at den britiske historikeren Peter Laslett's klassifikasjonssystem⁸⁶ av typer familier og husholdningssammensetning, langt på vei kan støtte dette kravet. Dette fordi Laslett gjennom sitt klassifikasjonssystem ikke bare er ute etter ytre, summariske kjennetegn ved husholdet, men også vil skildre det videre etter hvilke kjønn, ekteskapelig status og slektskapsrelasjoner personene har. Min undersøkelse vil støtte seg til

---

⁸²Sogner (2003), s. 12

⁸³Dyrvik (1983), s. 185

⁸⁴Dyrvik (1983), s. 184

⁸⁵Dyrvik (1983), s. 192

⁸⁶Laslett (1978), s. 28-44

Lasletts klassifikasjonssystem. Dette vil bli gjort nærmere rede for under avsnitt om husholdningstyper og sammensetning.

2. 4 Husholdningenes størrelse og sammensetning i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata

Siden jeg ønsker å undersøke hvordan forholdene var i hushold hvor barn inngikk i, har jeg skrevet ut lister over alle hushold hvor barn med to foreldre og barn med enslige mødre inngikk. Til barn regner jeg fødte etter 1876. Siden folketellingen er utført 1. januar 1891, vil de eldste barna være fylt 15 år i 1890 og fylle 16 år i 1891. Alle hushold jeg har plukket ut, har minst ett barn som var 15 år eller yngre. Jeg skiller mellom unge og voksne barn. Til unge regner jeg alle født før 1876 og til og med 1871, disse vil være under 20 år i tellingsåret. Til voksne barn regnes alle født før 1871, disse var over 20 år i tellingsåret.

De undersøkte gatene ble i alt befolket av 1427 mennesker fordelt på 292 hushold hvor det bodde barn under 15 år. Av disse var det 1250 mennesker i 243 hushold hvor det bodde barn med to foreldre, og 175 mennesker i 49 hushold hvor det bodde barn med enslige mødre. Folketellerne registrerte også antall besøkende i husholdene, dette er mennesker som ikke er regnet med i mine undersøkelsestall.

Strekningen Lakkegata 14 til 44 ble i alt befolket av 667 mennesker fordelt på 136 husholdninger hvor barn med to foreldre og barn med enslige mødre inngikk. Av disse bodde 594 mennesker i 117 hushold med to foreldre og barn og 73 mennesker i 19 husholdninger med enslig mor og barn.

Fjellgata ble i alt befolket av 397 mennesker fordelt på 82 husholdninger hvor barn med to foreldre og barn med enslige mødre inngikk. Av disse bodde 326 mennesker i 61 hushold med to foreldre og barn og 71 mennesker i 21 hushold med enslig mor og barn.

Strekningen Korsgata ble i alt befolket av 361 mennesker i 74 hushold hvor barn med to foreldre og barn med enslige mødre inngikk. Av disse bodde 330 mennesker i 65 hushold med to foreldre og barn og 31 mennesker i 9 hushold med enslig mor og barn.

Tabell 2.1 og 2.2 viser antall personer per hushold i familier med to foreldre og familier med enslige mødre i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata.

Tabell 2.1 Antall personer per hushold i familier med to foreldre.

	Antall personer per hushold											Gjennomsnittlig husholdsstørrelse
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Lakkegata	0	0	19	29	32	11	17	5	4	0	0	5,1
Fjellgata	0	0	9	13	10	15	6	5	0	1	1	5,3
Korsgata	0	0	16	13	12	5	6	5	10	0	0	5,4

Kilde: Basert på folketellingen 1891.

Tabell 2.2 Antall personer per hushold i familier med enslige mødre.

	Antall personer per hushold											Gjennomsnittlig husholdsstørrelse
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Lakkegata	0	6	3	8	4	4	0	0	0	0	0	3.9
Fjellgata	0	4	5	4	3	3	0	0	0	0	0	3.8
Korsgata	0	2	3	4	1	1	0	0	0	0	0	3.6

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Tabellene viser at husholdene var noe større i familier med to foreldre enn i familier med enslige mødre. I og for seg sier ikke disse tallene så mye, det er derfor nødvendig å se på husholdets sammensetning, dette vil vi gjøre nedenfor, men la oss først se på antall barn under 15 år i familier med enslige mødre og familier med to foreldre. Tabell 2.3 og 2.4 viser dette.

Tabell 2.3 Antall barn under 15 år i familier med to foreldre

	Antall barn under 15 år						Gjennomsnitt
	1	2	3	4	5	6	
Lakkegata	30	38	26	11	11	2	2,5
Fjellgata	20	16	9	12	3	1	2,4
Korsgata	7	16	10	3	0	0	2,3

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Tabell 2.4 Antall barn under 15 år i familier med enslige mødre

	Antall barn under 15 år				Gjennomsnitt
	1	2	3	4	
Lakkegata	8	8	0	0	1,5
Fjellgata	11	6	3	4	2
Korsgata	6	2	0	0	1,3

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Hvor mange barn en familie bestod av, var blant avhengig av foreldrenes alder. Selv om mange barn var født utenfor ekteskap, kan foreldrenes giftemålsalder ha hatt en innvirkning på hvor mange barn en familie bestod av. Gjennomsnittlig giftealder var rundt 1900, 26 år for kvinner og 28 år for menn. Ida Blom viser til beregninger foretatt ut fra folketellingen som indikerte at kvinner som

giftet seg omkring 1900, hadde født fem barn etter 20 års ekteskap.⁸⁷

Felles for barna av enslige mødre i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata var at de vokste opp i mindre søskenflokker og mindre husholdninger enn barn med to foreldre. La oss videre undersøke om det var noen forskjell mellom husholdene med enslige mødre og hushold med to foreldre når det kom til antall hjemmeboende voksne og unge barn. Tabell 2.5 og 2.6 viser en oversikt over dette.

Tabell 2. 5 Antall hushold med unge, voksne og hjemmeboende barn i familier med to foreldre

	Unge barn	Voksne barn	Totalt
Lakkegata	18,8	7,7	26,5
Fjellgata	29,5	14,8	44,3
Korsgata	23,1	9,2	32,3
Gjennomsnitt	22,6	9,9	32,5

Kilde: Basert på folketellingen 1891

1 Med unge barn menes barn fra 16-20 år

2. Med voksne barn menes barn over 20 år disse vil være under 20 år i tellingsåret. Til voksne barn regnes alle født før 1871, disse var over 20 år i tellingsåret.

Tabell 2.6 Antall unge, voksne og hjemmeboende barn i familier med enslige mødre

	Unge barn	Voksne barn	Totalt
Lakkegata	21,1	26,3	47,4
Fjellgata	23,8	4,8	28,6
Korsgata	22,2	22,2	44,4
Totalt	47,4	28,6	38,8

Kilde: Basert på folketellingen 1891

1 Med unge barn menes barn fra 16-20 år

2. Med voksne barn menes barn over 20 år disse vil være under 20 år i tellingsåret. Til voksne barn regnes alle født før 1871, disse var over 20 år i tellingsåret.

I både Lakkegata, Fjellgata og Korsgata var det noe flere barn av enslige mødre som vokste opp i familier med voksne ugifte søsken enn barn av to foreldre. Dette gjaldt primært i hushold hvor moren var hovedperson. I Lakkegata 19 oppgav en voksen sønn å ha forsørget sin mor som var enke, og som hadde flere små barn. Som kapittel fire vil vise, var enslige mødre vanskelig stilt økonomisk. Det kan tenkes at i økonomisk vanskelig stilte familier ble barna værende hjemme lenger enn i andre familier. Det samme gjelder også for andre i økonomisk vanskelige tider. En grunn til at voksne barn ble boende hjemme lenger, kan ha vært at de hjalp til økonomisk i husholdningen, eller med andre praktiske oppgaver en husholdning krevde, som barnepass og husstell. En annen årsak kan være at økonomisk vanskelige tider gjorde det vanskelig for unge mennesker å flytte for seg selv. Materialet fra folketellingen viser at de aller fleste voksne barna var i arbeid og at de fleste forsørget seg selv. Det var kun i Fjellgata andelen voksne hjemmeboende barn var større i hushold

---

⁸⁷ Blom, Ida (1980), s. 69

med to foreldre enn i hushold med enslige mødre. En grunn til dette kan ha vært at det var mange unge mødre som bodde i Fjellgata. Likevel var andelen voksne hjemmeboende barn høyere i Fjellgata enn i Lakkegata og Korsgata. Dette kan komme av at Rodeløkka og Petrus menighet representerer det «dårligste» området i undersøkelsen, og at det kan ha vært fattigere familier i Fjellgata enn de øvrige områdene. Dette kan forklare at voksne barn ble boende hjemme lenger i dette området enn i Lakkegata og Korsgata.

2. 5 Husholdstyper og sammensetning

Hvordan var husholdene med barn av enslige mødre og barn av to foreldre sammensatt? La oss se på typer av hushold og deres sammensetning etter Lasletts klassifikasjonssystem. Laslett inndeler husholdene i fem kategorier: 1) Enslige hushold, betegner hushold der husholdsoverhodet bor alene. 2) Ikke- ekteskapelige familiehushold, betegner hushold som består av personer som er søsken, slektninger eller ikke beslektet. 3) Enkle familiehushold, betegner hushold der bare medlemmer av overhodets kjernefamilie bor i husholdningen. 4) Utvidede familiehushold, betegner hushold der hvor det i tillegg til overhodets kjernefamilie, bor en eller flere slektninger i husholdningen. 5) Familiehushold med flere enheter, betegner tilfeller der slektningene utgjør en kjernefamilie i tillegg til overhodets kjernefamilie. Til alle husholdningstyper kan finnes tjenestefolk, pleiebarn og losjerende uten at dette får innvirkning på klassifikasjonen.⁸⁸ En innvending mot å bruke Lasletts typologi, er at den primært er utformet med hensikt å sammenligne hushold i flere ulike samfunn, likevel er metoden brukt av Anna Jorunn Avdems nærstudie av ett samfunn, presentert i hovedoppgaven *...gjort ka gjerast skulle*. Om arbeid og levekår for kvinner på Lesja ca. 1910-1930.⁸⁹ Avdem hevder at dersom det blir brukt med reservasjoner,⁹⁰ er det en brukbar måte å komme inn i folketellingsmaterialet.⁹¹ Siden jeg ikke studerer befolkningen som helhet, men forholdene hushold hvor barn av to foreldre og barn av enslige mødre inngikk, vil kategori en og to falle bort. Det vil derfor være kategori tre, fire og fem som vil være aktuelle for min undersøkelse. Kategori fem er ikke eksisterende i mitt materiale, kun kategori tre og fire forekommer, likevel mener jeg at Lasletts typologi er formålstjenlig til å systematisere folketellingsmaterialet. Jeg vil videre presentere en oversikt over fordelingen av de ulike husholdstypene før jeg går nærmere detaljert inn på dem og ser på husholdenes sammensetning.

Lasletts typologi baserer seg på strukturer i overhodets familie.⁹² Overholdet er forstått som

---

⁸⁸ Laslett (1978) s .9-31. De oversatte termene er hentet fra Avdem (1984), s. 39

⁸⁹ Avdem((1984) s. 39

⁹⁰ Reservasjonene er ikke nevnt i avhandlingen

⁹¹ Avdem (1984). s. 39

⁹² Avdem (1984), s. 39

familiens hovedpersonen. Det er derfor nødvendig å se på hvem hovedpersonene var i husholdningene. I alle husholdene med to foreldre i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata, var barnas far registrert som husholdets hovedperson. Blant de enslige mødrene var det 37 av 49(75.5%) kvinner som var hovedpersoner i egen husholdning. 12 av 49 (24.5%) inngikk i andre hushold, enten som losjerende med kost, tjenesteytende, eller ved at de bodde sammen med en eller begge sine foreldre. En av de enslige mødrene losjerte uten kost og ble derfor regnet for å være hovedperson i egen husholdning. Siden disse kvinnene ikke regnes som hovedpersoner er de ikke registrerte i Lasletts klassifikasjonssystem som vises nedenfor, men vil bli behandlet under avsnittet om utvidede familier og losjerende familier. Det var noe ulik praksis blant skriversne hvorvidt enslige mødre som leide uten kost, ble regnet for hovedpersoner å være. Det var ingen av disse kvinnene som var forsørget av medlemmer i losjifamilien, og de var alle forsørgere av sine barn, eller understøttede av fattigvesenet. Innenfor Lasletts system var verken ugifte mødre, skilte eller separerte kvinner innlemmet som kategori. Dette er heller ikke gifte mødre hvor mannen var borte eller emigrert. Flere undersøkelser⁹³ har innlemmet ugifte mødre i kategorien «enkle familiehushold». Jeg vil derfor også operere med denne kategorien. Jeg har også tillatt meg å tilføye en kolonne for skilte og separerte kvinner. Tabell 2.7 viser husholdene i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata fordelt etter Lasletts klassifikasjonssystem.

---

⁹³ Avdem (1984), Highley(1976) og Thorsen(1979).

Anna Avdem skriver at Laslett har muntlig støttet kategori 3e. Avdem (1984) s. 42

Tabell 2.7 Husholdene i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata etter Lasletts klassifikasjonssystem

	Lakke- gata K.K 1	Lakke- gata E. M 2	Fjell- gata K. K 1	Fjell- gata E.M 2	Kors- gata K.K 1	Kors- gata E. M 2	Totalt K. K %	Totalt E. M %
3. Enkle familiehushold								
3b Gift par med barn	113		59		63		96.7%	
3 d Enke med barn		13				6		38.9%
3 e Ugift mor med barn		2		11				26.6%
3 f Separert mor		1		3				8.2%
3g Skilt kone/mann borte				1				2%
4. Utvidede familiehushold								
4a Utvidet oppover	3		1		2		2.5%	
4 b Utvidet nedover								
4 c Utvidet lateralt	1		1				0.8%	

Kilde: Laslett (1978) s. 28-32. Oversatt terminologi er hentet fra Avdem(1984), s. 42

1. Med K.K menes komplette kjernefamilier.

2. Med E.M menes enslige mødre.

3. Prosenten er beregnet utfra det totale antall husholdninger med komplette kjernefamilier som var 243.

4. Prosenten er utregnet av det totale antall husholdninger med enslige mødre som var 49, ikke blant dem som var hovedpersoner i egen husholdning som var 37.

2. 6 Enkle familiehushold

Som vi har sett betegner enkle familiehushold tilfeller der bare medlemmer av hovedpersonens

kjernefamilie bor. Kjernefamilie betegner familier som består av en gift mann og en kvinne og eventuelt deres biologiske barn, eller av en enke med barn⁹⁴. For å skille mellom kjernefamiliene som bestod av enslige mødre og barn og familier med to foreldre og barn vil jeg bruke betegnelsene komplett kjernefamilie og ukomplett kjernefamilie. Komplett kjernefamilie er brukt om familiekonstellasjonen mor, far, barn og ufullstendig kjernefamilie om familiekonstellasjonen mor og barn. Til denne familieformen regnes også voksne ugifte hjemmeboende barn uten egen familie, samt eventuelle tjenestefolk. Som vi har sett kunne også tjenestefolk, losjerende og pleiebarn inngå i kategorien enkle familiehushold, uten at dette fikk noen innvirkning på klassifikasjonen.

Blant barn som vokste opp i familier med mannlig hovedperson og to foreldre, bestod husholdene primært av mor, far og barn, dette gjaldt for i alt 96.7 % av husholdene. I materialet mitt var alle foreldrene gift, samboerskap var i Norge under begrepet *konkubinats* forbudt ved lov mellom 1842 og 1972. Selv om det ikke forekom samboende par med barn i det folketellingsmaterialet jeg har undersøkt, vet man at samboerforhold utenom ekteskapet kunne forekomme innen arbeiderklassen. Ifølge Aina Schiøtz var det på Østkanten forholdsvis vanlig med førektekapelige forhold, og det å få barn utenfor ekteskapet ble ikke sett på som en katastrofe.⁹⁵

Enkle familiehushold var som vi ser dominerende både blant familier med enslige mødre og blant familier med to foreldre, men denne husholdstypen dominerte sterkest i familiene med mannlig forsørger. Blant disse var 96.7% av husholdene enkle, mens 75.7 % husholdene med enslige mødre var enkle. Grunnen til forskjellen mellom de to familieformene var at flere familier med enslige mødre inngikk i andre hushold hvor de selv ikke var hovedperson. Både i Fjellgata, Lakkegata og Korsgata var det mange barn av enslige mødre som vokste opp med andre hovedpersoner enn moren. 37 av 49(75.7%) enslige kvinner var hovedpersoner, mens 12 av 49 (24.5%) kvinner ikke var hovedpersoner. Flere familier med enslige mødre inngikk i andre hushold, enten som losjerende, eller at de bodde sammen med barnas besteforeldre.

2. 7 Utvidede familiehushold

En utvidet familie bestod av en kjernefamilie og en eller flere slektninger⁹⁶ Jeg vil derfor bruke betegnelsen utvidet familie om alle som står i slektsmessig relasjon til hovedperson eller ektefelle. Ifølge Laslett, kunne de slektsmessige relasjonene i forhold til hovedparet gå oppover, det vil si at slektningene tilhørte en eldre generasjon, nedover, slektningene hørte da til en yngre generasjon, eller lateralt, slektningene var på samme aldrer.⁹⁷ Tabellen nedenfor viser en oversikt over antall

---

⁹⁴ Laslett(1978), s. 29

⁹⁵ Schiøtz (1977), s 54

⁹⁶ Laslett(1978), s. 29

⁹⁷ Laslett (1978), s.30

slektninger i hushold i familier med to foreldre og familier med enslige mødre.

Tabell 2. 8. Slektninger i husholdet med kvinnelige og mannlige hovedpersoner

	Mannlige hovedpersoner	Kvinnelige hovedpersoner
Besteforeldre	6	0
Barnebarn	0	0
Søsken	2	0

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Som vist av tabellen var i materialet jeg har gjennomgått uvanlig med utvidede i de komplette kjernefamiliene. I alt var det 3.3% av disse som var utvidet med andre slektninger. De fleste utvidede familiene var sammensatt med besteforeldre, foreldre og barn. I familie med mannlig hovedperson var seks av åtte familier utvidet oppover med en av hovedparets mødre, disse var alle enker og ingen var i lønnet arbeid. Fem av seks ble helt forsørget i husholdet, mens en ble delvis forsørget i hushold og delvis av fattigvesenet. To hushold var utvidet lateralt, i begge tilfeller med hovedpersonens søster, hvor den enes erverv var å stille i huset til familien, og den andre var tjenestepike i familien.

I ett hushold var bestemoren oppført med arbeid «stille for børne» mens mor i huset arbeidet som skure- og vaskekone, i et annet hushold som var utvidet med en bestemor, var hovedpersonen sjømann og antageligvis mye borte. Det er i disse tilfellene nærliggende å anta at bestemødrene må ha bistått med omsorgsoppgaver i husholdningen.

Den engelske sosiologen Michael Anderson har studert arbeiderbefolkningen i bomullindustribyen Preston i 1851. Han hevder at familiene her hadde betydning som trygdesystem. I familier hvor foreldre bodde sammen med gifte barn fikk foreldrene kost og losji mot at de kunne ta seg av oppgaver som f. eks barnepass.⁹⁸ Anderson regner med at 80 % av de gamle som hadde barn i live, bodde samme med ett av sine barn. Videre argumenterer han for at slekten kunne øke familieinntekten eksempelvis ved at slektningene kunne ta vare på barna mens moren var i arbeid. På en slik måte kunne en gammel person være verdifull og ikke til byrde for familieressursene. Anderson påpeker at det særlig var i hushold hvor konen arbeidet at det var vanlig å ha bestemor i familien boende.⁹⁹ Videre hevder han at i slike tilfeller hvor moren arbeidet, kunne være billigere å underholde en slektning, enn å ansette noen til å ta vare på barna.¹⁰⁰ Anderson skriver at et avgjørende poeng var at 1800-talls samfunn var fattige samfunn og samfunn hvor man etter å ha gjort hva som var best for egen kjernefamilie, hadde lite igjen til andre unntagen dem som kunne

⁹⁸ Thorsen(1979), s. 59

⁹⁹Anderson (1972) s. 230

¹⁰⁰Anderson (1972), s.220 og 233

bidra til å holde familieressursene i gang. Anderson argumenterer for at dette forklarer nedgangen i å bo med gamle mennesker i byene.¹⁰¹ Liv Emma Thorsen skriver at i de komplette kjernefamiliene var det ikke vanlig at moren arbeidet ute, særlig gjaldt dette småbarnsmødre. Av den grunn var det ikke behov for de gamles hjelp når det gjaldt barnepass. I hushold med kvinnelig forsørger var de økonomiske forholdene så dårlige at familien ikke hadde råd til å forsørge en gammel person.¹⁰²

I husholdene hvor de enslige mødre var hovedpersoner, fantes som tabellen viser, ingen tilfeller av utvidet familie med besteforeldre eller øvrige familiemedlemmer. Michael Anderson hevder at det primært var de økonomisk bedre stilte som hadde mulighet til å ta i mot slektninger utover kjernefamilien som ikke kunne forsørge seg selv.¹⁰³ Kvinnelige forsørgere var vanskelig stilt økonomisk og hadde derfor ikke økonomiske mulighet til å forsørge slektninger som ikke selv var arbeidsføre, dette til tross for at det antagelig hadde vært behov for den hjelpen en besteforeldre kunne gi med hensyn til for eksempel barnepass¹⁰⁴. Likevel var det i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata totalt ni av 49(18.3 %) enslige kvinner som bodde sammen med en eller begge sine foreldre. I alt var det tre kvinner og barn som bodde hos begge sine foreldre, tre bodde hos sin mor som var enke og tre bodde sammen med sine fedre som var enkemenn. I to av disse husholdene bodde også andre barn av besteforeldrene. Ifølge Laslett var disse husholdene utvidet nedover. Dette var det samme som kommer til uttrykk gjennom minnematerialet, utvidede familier hvor kvinnen var hovedforsørger forekom ikke. Kun i ett av minnene ble det fortalt om utvidede familieforhold. Selv om det her var besteforeldrene som flyttet inn til datteren da mannen døde, kommer det klart frem i minnet at bestefaren var familiens hovedforsørger:

Bestemor og bestefar bodde hos oss, for min far døde da jeg var liten, han så vi tre bodde i sammen. Bestefar som bodde hjemme hos oss (morfar) arbeidet på Gassverket. De flyttet hjem til oss for da far døde, for at mor ikke skulle være alene. Vi hadde det ganske bra hjemme med mat og med klær. Bestefar var jo flink til å tjene penger til huset og sånn, så etter de forholdene som var da, hadde vi det jo ikke så verst. OG:¹⁰⁵ Så han hjalp til med penger? Ja, han hjalp til. Mor tjente jo på fabrikken, men det var ikke så rart med lønningene den gangen, det var ikke det.¹⁰⁶

I husholdene hvor enslige mødre og barn bodde sammen med besteforeldrene var barna primært under 15 år, det var kun ett hushold det var barn over 15 år. Dette viser at det i familier med enslige mødre primært var småbarnsfamilier som bodde sammen med morens foreldre. I disse

---

¹⁰¹Anderson (1972), s. 234

¹⁰²Thorsen (1979), s. 93

¹⁰³Anderson(1972), s. 233

¹⁰⁴Thorsen (1979), s. 93

¹⁰⁵Otto Gjere, Intervjuer

¹⁰⁶Sigvarda Olsen f. 1884 NFA 706

familiekonstellasjonene var i tre av ni tilfeller mor og barn helt forsørget av morens far. I ett tilfelle var mor og barn delvis forsørget av morens far og i ett tilfelle ble mor og barn forsørget av morens bror. En bestemor i Fjellgata oppgav som arbeid og «å stelle for børne». Materialet fra folketellingene og minnene viser at utvidede familier i hushold med enslige mødre kun forekom der hvor besteforeldre ikke selv trengte forsørgelse, men kunne bidra til økonomisk forsørgelse eller med omsorgsoppgaver som barnepass og pass av husholdning.

Ifølge legen Aksel Holst ble det ikke reist nok bygninger for arbeiderbefolkningen i Kristiania i forhold til dens vekst. Dette medførte stor etterspørsel og rift om leiligheten som igjen presset opp prisene. I gjennomsnitt i denne perioden betalte leietakerne i murgårdene 13 kr. måneden for ett-roms leiligheter og 18 kr. uka for to-roms leiligheter.¹⁰⁷ Kapittel fire vil vise at enslige mødre med små barn ofte måtte ta arbeid som søm og vask, yrker som lettere lot seg kombinere med barneomsorg og pass av husholdning. Dette var arbeid som var lavt lønnet og hvor inntekten var ustabil. Det kunne derfor være mange fordeler ved å bo sammen med en eller begge av sine foreldre, man sparte leieutgifter samtidig som man kunne løste utfordringen med barnepass.

Det ser ut til at yrkesstrukturen blant kvinnene som var hovedpersoner med små barn skilte seg fra dem som bodde hos sine foreldre. Flere enslige kvinner som bodde hos en eller begge foreldrene hadde industrielt arbeid. Dette til forskjell fra arbeid med søm og vask som var en mere utbredt levevei blant enslige kvinner med små barn. Det samme gjelder i noen tilfeller blant dem som losjerte og blant noen av dem som hadde voksne eller unge barn bosatt hjemme. Dette vil bli nærmere vil bli undersøkt nærmere i kapittel fire.

I et samfunn med få offentlige hjelpeordninger var familien viktig som trygdesystem eller som et sikkerhetsnettverk. I førindustriell tid utgjorde familien eller husholdet menneskenes sikkerhetsnettverk. Andelen utvidete familier blant de enslige mødrene, viste at familien fremdeles kunne inneha denne funksjonen. Dermed kan vi anta en viss grad av kontinuitet i forhold til husholdets funksjon som sikkerhetsnettverk fra førindustriell til tidlig industriell tid.

Folketellingen viser at mange av barnas foreldre var innflyttere til Kristiania og derfor gjerne hadde foreldre og søsken bosatt i hjembygda. For mange var det av den grunn ingen reell mulighet å bo sammen med foreldre eller søsken. Det er derfor mulig at antallet tre-generasjons familier, eller utvidete familier hadde vært større om dette hadde vært en fysisk mulighet. På den andre siden påpeker Anne Louise Gjesdal Christensen, at mange eldre innflyttere til Kristiania hadde sine egne husholdninger, dette hevder hun tyder på et skifte i synet på hushold bestående av tre generasjoner.¹⁰⁸

I mitt materiale var familiene til dem som var hovedpersoner, heller utvidet med losjerende

---

¹⁰⁷ Holst (1895), s. 76

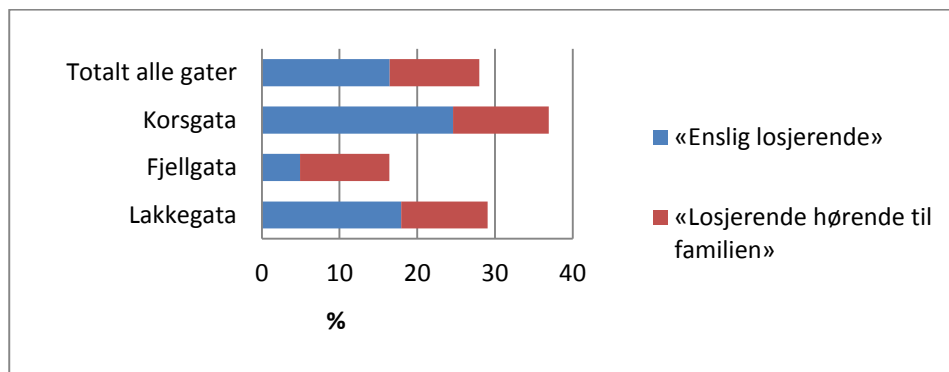
¹⁰⁸ Gjesdal Christensen (1972), s. 55

enn med slektninger. La oss videre se på hushold med losjerende.

2. 8 Losjerende.

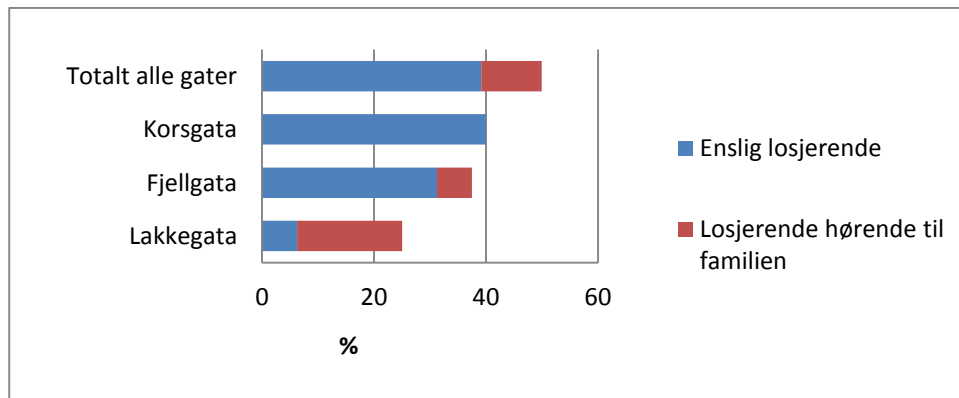
Med losjerende menes personer som bor til leie hos andre. Tabell 2.9 og 2.10 viser en oversikt over losjerende i familier med mannlig hovedperson og familier med kvinnelige hovedpersoner i 1891 i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata.

Figur 2.1 Losjerende i hushold med mannlig hovedperson

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Figur 2.2 Losjerende i hushold med kvinnelig hovedperson

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Som vi ser var losjiforhold et vanlig fenomen både blant familier med kvinnelige og mannlige hovedpersoner. Blant mannlige og kvinnelige hovedpersoner var det i underkant av 1/3 som hadde losjerende, men som tabellen viser, var det en noe høyere andel av kvinnelige forsørgere som hadde losjerende. Det er nødvendig å se nærmere på husholdenes sammensetning for å se på hvilke hushold som tok i mot losjerende.

Husholdene som hadde losjerende bestod i hovedsak av mor og barn eller av to foreldre og barn. Det var kun ett hushold med mannlig hovedperson som var utvidet med en bestemor og ingen

hushold hvor det var tjenestefolk. Det vil si at det i husholdene jeg har undersøkt både blant kvinnelige og mannlige forsørgere, primært var losjerende i enkle familiehushold. Jeg vil videre se på antall barn i hushold med losjerende. Tabell 2.9 og 2.10 viser antall barn i hushold med losjerende.

Tabell 2.9 Antall barn under 15 år med mannlig hovedperson i hushold med losjerende

	Antall barn					Gjennomsnitt
	1	2	3	4	5	
Lakkegata	1	8	6	2	5	3,1
Fjellgata	3	2	2	4	1	2,8
Korsgata	9	1	9	1	1	2,2
Totalt	13	11	17	7	7	2,7

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Tabell 2.10 Antall barn under 15 år med kvinnelig hovedperson i hushold med losjerende

	Antall barn				Gjennomsnitt
	1	2	3	4	
Lakkegata	0	3	4	0	2,6
Fjellgata	1	1	1	2	2,8
Korsgata	0	1	1	0	2,5
Totalt	1	5	6	2	2,6

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Blant de kvinnelige forsørgerne var det barn over 15 år i 4 av 37 (10 %) av husholdningene. Blant de mannlige forsørgerne var det barn over 15 år i 12 av 243 (4.9 %) av husholdningene. Det var få familier med voksne barn, noe som tilsier at det både i familier med kvinnelig hovedperson og i familier med mannlig hovedperson primært var småbarnsfamilier som hadde losjerende.

Husholdene med enslige mødre og husholdene med mannlig hovedperson levde begge på én lønn. Blant de gifte mødrene i familier med mannlig hovedperson var det ingen som hadde lønnsarbeid. Som jeg har pekt på ovenfor betalte leietakerne i murgårdene i gjennomsnitt 13 kr mnd. for ett rom og 18 kr uka for to rom. En dagarbeider kunne i 1890 tjene opptil 12 kr. uka, en snekkerarbeider 15 kr. uka og en spineriarbeider som arbeidet for daglønn kunne tjene 13 kr. og 2 øre uka.¹⁰⁹ Mange folks arbeid var også sesongbasert slik at lønnen var ustabil. For de enslige mødrene var lønnen lavere. Kapittel fire viser at en vanlig levevei blant de kvinnelige forsørgerene med små barn var yrker som lot seg kombinere med barneomsorg, dette være seg lavtlønnede jobber som vask og søm. Lønnen var både lav og ustabil og kvinner kunne tjene under halvdelen av

¹⁰⁹ *Statistisk aarbog for Kristiania by*. Udgivet af kommunens statistiske kontor. Sekstende årgang 1901. Arbeidslønninger i Kristiania i aarene 1890, 1895, 1899 og 1900. s. 82 og 83.

menn.

For begge familietyper med små barn har den økonomiske situasjonen vært knapp. Losjiforholdet må derfor ha fungert som ekstra og nødvendig tilskudd til husholdningen. Aksel Holst påpeker at leieprisene i murgårdene var for høye for arbeiderklassen som helhet. Hadde man dertil små barn, og/eller ustabil inntekt, må man ha funnet andre utveier. Losjiforholdet må for disse familiene ha vært en økonomisk strategi både for ekstra inntekt og som stabilisator der hvor inntekten var for lav, knapp eller ustabil.

Kvinnenes lønnsvilkår og arbeidssituasjon kan forklare hvorfor noe flere kvinnelige forsørgere hadde losjerende fremfor menn. Folketellingsmaterialet viste eksempler på enslige forsørgere som hadde losji som levevei. Trebarnsmoren og enken i Fjellgata 37 oppgav å livnære seg ved å ha andre i losji, det samme gjør enken og tobarnsmoren i Lakkegata 18.

Marit Ekne Rud har undersøkt forhold mellom hushold som hadde losjerende og hushold som ikke hadde losjerende i Motzfeldts gate på Grønland i Kristiania med utgangspunkt i folketellingen fra 1891. Rud finner at det var primært småbarnsfamilier med én inntekt som leide ut og konkluderer med at familiene primært drev utleie fra et økonomisk behov.¹¹⁰ Rud hevder at dersom det kun var hovedpersonen som hadde inntektsgivende arbeid var det nødvendig å ha losjerende i huset som kunne bidra til økonomien. Videre skriver hun at den dagen barna ble store nok til å få lønnet arbeid, ble det svært få losjerende.¹¹¹

Disse forholdene samsvarer med Rowntrees teori om fattigdomsyklusen som tilsa at fattigdommen for arbeiderfamiliene var syklisk. Teorien tilsa at den vanskeligste økonomiske fasen for arbeiderfamiliene var da barna var små og ingen av dem hadde lønnsarbeid, mens forholdene ville bli bedre da barna ble eldre og kunne ta lønnet arbeid. Teorien kan forklare hvorfor flere familier med unge barn hadde losjerende enn familier med eldre barn. Losjerendeforholdet må ha vært en strategi for å klare seg gjennom en vanskelig fase for arbeiderfamilien.

En annen faktor som må ha hatt en innvirkning på om man har leid ut, må ha vært bomessige forhold som leilighetens størrelse og hvor mange den ble bebodd av. Hadde man mange barn, og/eller liten plass, ville sannsynligvis husholdet være mindre attraktivt for dem som trengte losji. Det vanligste for begge familietyper var å dele rom med leietakerne. Siden de fleste familiene var familier med små barn som var mye hjemme, må trangboddheten ha vært stor i disse husholdene.

Ut fra folketellingsdata kan man ikke påvise om de losjerende og losjifamilien var i slekt eller ikke. Men materialet viser at mange av de losjerende hadde samme opphavssted som losjifamilien og i noen tilfeller samme slektsnavn. Dette har også Anne Louise Gjesdal Christensen

---

¹¹⁰ Rud (1986), s.52

¹¹¹ Rud (1986), s.52

funnet i sin magisteravhandling, hvor de losjerende på Vålerenga i Kristiania var født på samme sted som familien vedkommende losjerte hos.¹¹² Det ser derfor ut til at flere losjiforhold var basert på mulige slektskaper eller mulige bekjentskaper. Michael Anderson påpeker at i byen ble ofte rekrutteringen til jobber:

*Similarly influenced by kinship considerations. Asking for a job for a kin was normal in the factory towns and the employers used the kin system to recruit labor from the country. When they got to the town to the job their kinsman found for them they had no where to live, so they normally lodged with him.*¹¹³

I noen få tilfeller fant man losjiforhold hvor den losjerende var ansatt hos husholdningens hovedperson. Dette gjaldt kun i familier hvor hovedpersonen var mann. Edvard Bull regner som ett av kriteriene på et industrialisert samfunn at håndverksmestere og svenner ikke lengre inngår i håndverksmesternes husholdning.¹¹⁴

2. 9 Losjerende familier.

Med losjerende familie menes familier som bor til leie hos en annen familie. Som tabell 2.11 viser, forekom losjerende familier kun blant enslige mødre og barn. Det samme fant Liv Emma Thorsen i sin undersøkelse fra Kampen i Kristiania i 1891. Blant de familiene som bodde til leie, var det bare familier med kvinnelige forsørgere og ingen gifte par.¹¹⁵

Tabell 2.11 Oversikt over losjerende familier blant enslige mødre

	Losjerende familier antall	Losjerende familier% 1
Lakkegata	2	10.5%
Fjellgata	1	4.8%
Korsgata	1	11.1%
Totalt	4	8.1%

Kilde: Basert på folketellingsdata fra 1891

1. Prosentandelen er beregnet ut fra det totale antall enslige mødre som var 49, 21 kvinner i Lakkegata, 21 kvinner i Fjellgata og ni kvinner i Korsgata. Beregningene er ikke utfra det totale antall enslige mødre som losjerte som var fire

Blant de enslige mødrene som losjerte var det tre av fire som losjerte uten kost og en av fire som losjerte med kost. Som påpekt ovenfor var det ulik praksis blant skriverne i folketellingen hvorvidt dem regnet som losjerte uten kost ble regnet som hovedforsørger eller ikke, hvor jeg påpekte at

¹¹²Gjesdal Christensen (1972), s. 55 og 56

¹¹³Anderson (1972), s. 228

¹¹⁴Bull (1970), s. 421

¹¹⁵Thorsen (1979), s. 60

ingen av kvinnene var forsørget av av losjifamilien, men forsørget seg selv og sitt barn eller mottok fattigunderstøttelse. På basis av mitt materiale var det kun små familier bestående av mor og ett barn som losjerte. Å bo til leie hos en annen familie må ha vært en strategi for å redusere boutgiftene, men dette var av plassmessige hensyn kun mulig for små familier.

Folketellingsmaterialet viser at fem av seks bodde på samme rom som losjifamilien, eller andre losjerende. Det vanligste var derfor at familien delte rom med losjifamilien eller andre losjerende.

Som tidligere nevnt var mange enslige mødre sysselsatt med arbeid som vask og søm som lettere lot seg kombinere med barneomsorg. Mange av kvinnene som losjerte sysselsatt med industrielt arbeid. I tillegg til økonomiske faktorer kan en mulig årsak til å bo til leie hos en annen familie, ha vært mulighet for barnepass av husmoren i losjifamilien. Losjiformen ble derfor en økonomisk og praktisk gunstig utvei. For noen kanskje også den eneste utvei.

2. 10 Konklusjon

Kapittelet har undersøkt hvordan forholdene var i hushold hvor barn av enslige mødre og barn av to foreldre inngikk. Vi har sett at både antall medlemmer i husholdene og antall barn under 15 år var noe større i familier med to foreldre enn i familier med enslige mødre. Det var noe flere barn av enslige mødre som vokste opp med voksne hjemmeboende søsken. Grunnen til dette kan ha vært at disse hjalp til økonomisk i husholdningen.

Både i familier med enslige mødre og i familier med to foreldre vokste barna i hovedsak opp i enkle familiehushold, men det var høyere andel barn av to foreldre som vokste opp i slike hushold. Blant disse var det 96.7 % som vokste opp i enkle familiehushold, mens det blant familiene med enslige mødre var 75.5% enkle familiehushold. Flere barn av enslige mødre vokste opp med annen hovedperson enn moren. Dette var i alt 24.5% av husholdene med enslige mødre. Barna bodde da sammen med besteforeldre eller som losjerende i andre hushold. Dette gjaldt primært i familier hvor barna var små. De enslige mødrene var vanskelig stilt økonomisk og skulle kombinere barnepass med pass av egen husholdning og lønnsarbeid. Å bo hos andre kan ha vært en strategi for minimere boutgiftene og for å løse utfordringen som kombinasjonen barnepass, omsorgsarbeid og pass av husholdning medførte. Dette viser at slekten fremdeles kunne fungere som et trygdesystem i en tid hvor man hadde få offentlige hjelpemuligheter. Det viser også at økonomiske faktorer og mere praktiske faktorer som hvordan husholds- og omsorgsarbeid skulle løses, hadde en innvirkning på husholdsstrukturen. Utvidede hushold i familier med enslige mødre forekom kun der hvor besteforeldrene ikke selv trengte forsørgelse, men kunne bidra økonomisk og med pass av barn og husholdning.

Som vi har sett hadde mange barnefamilier losjerende. Vi har også sett at det var en høyere

andel familier med enslige mødre som tok i mot losjerende enn familier med to forsørgere. Og vi har sett at det var en høy andel kjernefamilier der barneflokken bestod av små barn . Det var altså en større likhet mellom småbarnsfamiliene og familiene med enslige mødre. Felles for begge familiene var at den økonomiske situasjonen var knapp og jeg har argumentert for at losjiforholdet må ha vært en strategi for å greie seg gjennom en vanskelig periode. Dette indikerer at økonomiske faktorer hadde innvirkning på familiestrukturen og kan forklare hvorfor man finner en forskjell i husholdningstrukturen mellom småbarnsfamiliene og familier med enslige mødre og de øvrige kjernefamiliene.

Kapittel 3

Boforhold blant barn av enslige mødre og barn av to foreldre

3. 1 Innledning

Kapittelet vil undersøke følgende spørsmål: Hvordan var boforholdene til barn generelt og var det noen forskjeller eller likheter mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldres bosituasjon? Hva kan forklare eventuelle forskjeller? De tre områdene som vil bli lagt til grunn for undersøkelsen, er: Lakkegata, Fjellgata og Korsgata. Som pekt på i kapittel tre, representerte de tre områdene en bredde av Kristianas arbeiderklassebefolkning. De ulike bomiljøene kan tenkes å ha hatt ulik virkning på hvordan mennesker i forskjellig familiesituasjon bodde. Hensikten med denne undersøkelsen er å se om det var noen klare likheter eller ulikheter mellom familier med enslige mødre og barns bosituasjon og familier med to foreldre og barns bosituasjon på tvers av de ulike områdene i Kristiania.

Innledningsvis vil jeg ta for meg arbeidsfolks boforhold i Kristiania for å kunne se arbeiderbarns bosituasjon i en større kontekst. Videre vil kapittelet ta for seg bygningsmiljø, historikk og utvikling i de ulike områdene. Når det gjelder boligforhold, vil kapittelet se på følgende forhold: 1) boligtype og 2) boligstandard målt i antall rom, og familienes kjøkkensituasjon, eventuelle mangler ved boligen og trangboddhet. Hva trangboddhet angår, vil dette bli definert under eget avsnitt.

Kildegrunnlaget bygger hovedsakelig på de opplysninger som folketellingene gir og på Aksel Holsts boligundersøkelse: *Undersøkelser og forslag angaaende Arbeiderstandens boliger i Christiania* fra 1895. Folketellingen gir ikke opplysninger om typen bygg i de ulike gatene. Dette gjør imidlertid Holst undersøkelse fra 1895, men dessverre lar ikke de undersøkte gårdene seg ikke identifisere. Gårdenes nummer er ikke oppgitt og de er heller ikke kronologisk presentert i fremstillingen. På grunn av dette vil jeg ta for meg alle husene i de undersøkte gatene, og ikke bare dem som jeg selv har gjennomgått i folketellingen.

3. 2 Arbeidsfolks boforhold i Kristiania

Etter bybrannen i Oslo i 1624 ble byen av Christian IV flyttet bak Akershus Festning og navngitt Christiania. Hovedtanken var sikkerhetsmessige hensyn, hvor byen ble lagt under festningens murer og denne skulle beskytte byen. Det ble også bestemt at for å forhindre ny brann skulle all nybygging reises i mur, kun til nød kunne man reise bygg i utmurt bindingsverk.¹¹⁶ Murtvangen skulle også gjelde for et 200 meters bredt belte utenfor bygrensene. Å bygge i mur her

---

¹¹⁶ Aslaksby (1986), s. 22

til lands var kostbart og betraktelig dyrere enn å bygge hus i tre og tømmer. Dette medførte at det ikke var mulig for alle å bosette seg innenfor bygrensene til Kristiania. Murtvangen betød dyrere hus fordi folk ikke selv klarte å bygge dem siden de brøt med den byggeskikken folk var vant med. Et resultat av byens murtvang var derfor dannelse av forsteder utenfor bygrensen hvor selvbygde arbeiderboliger ble reist fra 1600-tallet. Forstadsdannelsene ble til som tre ringer rundt byen, hvor den første var Vaterland, Piperviken, Fjerdings og Grensen. Den andre vokste opp på begynnelsen og på midten av 1800-tallet, dette var Enerhaugen og New York på Grünerløkka. Den tredje ringen oppstod etter 1859. Dette var blant annet Rodeløkka, Vålerenga og Kampen.¹¹⁷

Både i Kristiania og i Aker var forstedene uønskede. Dette var fordi de ble oppfattet som stygge og skjemmende for hovedstaden, og fordi befolkningen ble regnet for å være fattig og forbrytersk.¹¹⁸ En annen årsak var kostnadene man anså en innlemmelse av forstedene ville medføre. Eksempelvis skriver Anne Lise Seip at Kristiania ved byutvidelsen i 1878 fikk 20 000 nye innbyggere og betraktelig større utgifter enn skatteinntekter.¹¹⁹ Edvard Bull skriver at det ved midten av 1850-årene var et omslag i disse holdningene, først i forhold til området nedenfor Nedre foss på østsiden av Akerselva, et område som tilsvarer den sørlige delen av Grünerløkka, siden man anså at det kunne bli økonomisk verdifullt som havn for industrien på Sagene.¹²⁰

Allerede i 1801 ser man på basis av folketellingen i 1801 at det var betraktelig flere mennesker bosatt i forstedene enn i den egentlige by og i årene frem mot midten av århundret steg befolkningen jevnt mens befolkningen innenfor bygrensene gikk tilbake.¹²¹ Fra 1859 til 1878 vokste befolkningen fra 45 676 innbyggere til 81 809 innbyggere, mens forstedene vokste fra 2450 til 24 980 innbyggere.¹²² Befolkningsoverskuddet på bygdene og den nye arbeidsplassene som industrien fra 1840-årene skapte, medførte en strøm av mennesker mot hovedstaden. Den enorme tilflytningen til Kristiania medførte en befolkningskonsentrasjon i de billige forstedene, og i en tidlig fase av industrialiseringen var det mange arbeidsfolk, særlig tilflyttere til byen som slo seg ned her. Disse reiste naturlig nok hus som var lik den lokale byggetradisjon fra stedet de kom fra som var små hus av tømmer.¹²³ Anne Louise Gjesdal Christensen skriver at det før århundreskiftet 1800-1900 var en tydelig sammenheng mellom innfartsveiene og innflytterens fødested. Mange folk slo seg ned der de kom inn til byene. Folk i en bydel kunne derfor komme fra omtrent samme område.¹²⁴

En konsekvens av industrisamfunnets byutvikling var overbefolkning og bolignød i forstedene. Forstedene var uregulerte og hadde dårlige sanitære og hygieniske forhold, etter hvert

---

¹¹⁷ Bing (2001), s.52

¹¹⁸ Martinsen (1989), s. 10

¹¹⁹ Seip (1984), s. 246

¹²⁰ Bull (1961), 204 f

¹²¹ Bing (2001), s.42

¹²² Myhre (1990), s.199

¹²³ Bing(2001), s. 61

¹²⁴ Gjesdal-Christensen(1980), s. 22

utviklet forholdene seg til å ligne slumtilstander. Et resultat av overbefolkning og dårlige sanitære forhold var utbrudd av koleraepidemi. Både ved koleraepidemiene i 1833, 1850, 1853 og i 1860 var det særlig forstedene som ble angrepet. Det ble fra flere hold uttrykt bekymring for boligforholdene i forstedene, og mange fryktet at forholdene utgjorde en trussel om helseskader og spredning av epidemier. Det var koleraepidemien i 1850 som satte fart i den offentlige diskusjon om boligspørsmålet.¹²⁵ Likevel var det få offentlige tiltak, da den liberalistiske ideologi som styrte den økonomiske sfæren, tilsa minst mulig offentlige inngrep.

Arkitekturhistoriker Tore Brantenberg skriver at så lenge industriherrene hadde tilstrekkelig tilgang på arbeidskraft, følte de seg heller ikke forpliktet til å bygge boliger for arbeidsstokken sin, noe som hadde vært vanlig i de gamle verksmiljøene. I begynnelsen av industrialiseringen og ved de tidligste fabrikkene ble det reist noen få arbeiderboliger. Dette var leiegårder reist av fabrikkeiere, men denne praksisen sluttet de altså med. Når den nye industrien ble lagt til byene, var det ikke lenger nødvendig å stille boliger til disposisjon for arbeiderne. Dessuten var bygging av arbeiderboliger en dårlig investering som gav liten avkastning.¹²⁶

I annen halvdel av 1800-tallet ble bolignøden i Kristiania forsøkt løst ved private initiativ og ved filantropisk boligbygging. Inspirert av København og Berlin, ble leiegården Kristianas løsning på bolignøden blant byens arbeiderklasse. Med leiegård kunne man bygge masseboliger for arbeiderne.

Et av de første filantropiske boinitiativ var initiert av politimester og kammerherre Christian Frederik Jacob von Munthe af Morgenstierne. Sammen med noen sosialt interesserte borgere dannet han det filantropiske selskapet «Christiania Arbeiderboliger af 1851» til oppførelse av arbeiderboliger. Den første boligen som ble oppført, var «Arbeiderboligen av 1851» som ble på hjørnet av nedre Hammersborg gate og Møllergata. Boligen ble bygget med seks toroms leiligheter og 36 ettroms leiligheter og kunne huse i alt 250 mennesker. Leilighetene hadde alle kjøkken og innlagt vann. Det ble lagt vekt på helsefremmende tiltak som doer på gårdsplassen og felles bryggerhus med rullebod, tørkeloft og badeværelse.¹²⁷ Beboerne kunne også benytte seg av et eget husbibliotek. Dette tiltaket regnes som en pioner for sosial boligbygging i Norge.¹²⁸ Etter hvert kom flere filantropiske tiltak til, og frem til 1899 hadde Kristiania i rundt 20 selskaper som hadde bygd tilsammen 2.500 leiligheter.¹²⁹ Felles for alle prosjektene var at husleien var så høy at kun de best betalte arbeiderne hadde mulighet til å bosette seg i gårdene.¹³⁰ Ifølge Seip lå boligfilantropiens største betydning på det ideologiske plan ved at boligproblemet ble erkjent som arbeiderklassens

---

¹²⁵ Bing (2001), s. 42

¹²⁶ Brantenberg (1996), s. 107

¹²⁷ Brekke (2008) s. 243

¹²⁸ Brekke 2008 s.107

¹²⁹ Seip (1984) s, 245

¹³⁰ Seip (1984) s, 245

levekårsproblem. Videre ble en norm for hvordan en god bolig skulle være utviklet, og verdien av en god bolig understreket ut fra sosiale, økonomiske og politiske forhold.¹³¹

Når opprettelsen av de filantropiske arbeiderboligene ikke førte frem, hadde dette økonomiske årsaker. De filantropiske arbeiderboligene ble utkonkurert av det private leiegårdsbyggeriet som var drevet av et ønske om profitt. Det var mest penger å tjene på masse små leiligheter på minst mulig plass for maksimal utnyttelse av tomten. Byggingen av leiegårder til en viss grad kontrollert av det offentliges lovverk, men Jan Eivind Myhre skriver at det offentliges innsats gjennom 1800-tallet gikk ut på å gjennom regelverk sette krav til brannsikring, sanitære forhold, byggets kvalitet og branntrygning, noen egen boligpolitikk ble ikke utviklet.¹³² Kommunene deltok ikke direkte i boligbyggingen før i 1890-årene da den stod bak oppføringen av noen få leiegårder. Kommunal oppføring av leiegårder ble aldri vanlig på 1800-tallet. Dette skulle tilta etter århundreskiftet.¹³³

På 1800-tallet ble det produsert en rekke boligundersøkelser i en rekke europeiske land. Og det er i denne tradisjon Aksel Holst undersøkelser føyer seg inn hvor Sunnhetskommisjonen i 1893 fikk i oppdrag å lage en ny vitenskapelig undersøkelse.¹³⁴

Mange bygårder ble bygget under den store byggevirkksomheten i 1890-årene, men byggevirkksomheten løste ikke boligproblemet. Spekulasjonsbyggeriet gjorde både omkostninger og leiepriser høye. For arbeiderklassen ble situasjonen verre.

3. 3 Lakkegata, Fjellgata og Korsgata

Felles for områdene Lakkegata på Grønland, Fjellgata på Rodeløkka og Korsgata på Grünerløkka var at de alle hadde vokst frem som forsteder til Kristiania, men ble innlemmet i byen ved ulike tidspunkt. Grønland og Grünerløkka ved byutvidelsen i 1859 og Rodeløkka ved byutvidelsen i 1878. La oss se på fremveksten og bygningsmiljøet som oppstod i de enkelte områdene.

Navnet Grønland er trolig kommet fra de grønne slettene omkring utløpet av Akerselva. Grønland vokste frem som en trehusforsted fra midten av 1600-tallet etter at Vaterlands bru ble oppført i 1654.¹³⁵ Forstaden vokste frem som en direkte virkning av at byen ble flyttet bak Akershus festning. Ifølge Truls Aslaksby var Gamle Oslo eller Gamlebyen, hvor hovedferdselsåren og kommunikasjon for handel møttes, fortsatt det mest naturlige sted for kommunikasjon og

---

¹³¹ Seip(1984) s, 245

¹³² Myhre(1990), s. 371

¹³³ Brekke(2008), s. 244

¹³⁴ Seip (1984), s 248

¹³⁵ Senje (1993), s ,54

handel.¹³⁶ Forstaden Grønland vokste dermed frem langs med hovedferdelsåren inn til Kristiania hvor mange virksomheter som ikke fikk plass langs med byens grenser ble plassert.¹³⁷ Forstadene var ikke planlagte eller ønskede fra myndighetenes side, men nødvendige for å sikre arbeidskraft til byens virksomheter.¹³⁸ Lakkegata var blant de nye forstedene som oppstod langs byens innfartsvei til Kristiania.¹³⁹ Gaten fikk sitt navn på 1700-tallet etter familien Lachmann som eide Lakkegården fra omkring 1740. For Grønland som helhet var det ifølge Aslaksby vanskelig å si hvordan og hvor raskt bebyggelsen vokste frem før 1700. Men de våningshusene som vokste frem til begynnelsen av 1800-tallet var primært reist i tømmer og på en etasje og uthusene var i panelt bindingsverk eller laftet. Man bygde etter behov slik at bygningenes størrelse varierte.¹⁴⁰ I 1801 var Lakkegata den gaten som med sine 531 innbyggere i 50 gårder, hadde størst innbyggertall på Grønland.¹⁴¹ Videre skriver Aslaksby at bebyggelsen på Grønland vokste lite mellom 1740 og 1825 på grunn av at få utparselleringer fant sted. Den utbyggingen som fant sted, tok heller form av fortetninger mest inne i gårdsrommet.¹⁴² På grunnlag av dette er det naturlig å tenke seg at mye av bebyggelsen som oppstod i Lakkegata, var fra før 1740. Forstaden ble innlemmet i byen i 1859, men hadde ligget under murtvang fra 1819 og 1828. Ifølge Aslaksby ble ytterst lite bygget i mur før 1870-årene, bortsett fra steder hvor bebyggelsen var gått tapt på grunn av brann.¹⁴³ Fra 1870 og fremover mot 1970-tallet ble mye av den gamle bebyggelsen i Lakkegata sanert på grunn av at man ønsket å utnytte grunnen bedre.

Frem til 1847 hadde ikke Grønland-distriktet vannledning, i 1847 fikk bydelens folk laget et eget lokalt vannverk ved å tappe fra botsfengselets nye ledning ut til fire poster. Dårlig vannforsyning til distriktet, trangboddhet, dårlige hygieniske forhold og utbredt drikkferdighet førte til at en stor del av befolkningen ble angrepet når det var epidemier.¹⁴⁴

Grünerløkka har fått navn etter familien Grüner som eide området fra Akerselva frem til Grefsenåsen.¹⁴⁵ Grünerløkkas eldste del, Ny York, ble utbygget i 1850-60 årene. Tomtene ble solgt i en periode mellom 1856 og frem til årsskiftet 1857-58 da de ble utparsellert av eieren Hans Grüner. Edvard Bull skriver at alle bolighusene av tre må være påbegynt i denne perioden, selv om de kan ha vært ferdiggjort senere.¹⁴⁶ Husene ble reist i et hurtig tempo på grunn av den kommende innlemmelsen i byen som var forutsett, og den påfølgende restriksjonen om murtvang. Ny York,

¹³⁶Aslaksby(1986), s. 17

¹³⁷Aslaksby (1986),s. 17

¹³⁸Bing (2001),s. 62

¹³⁹Bing (2001), s. 62

¹⁴⁰Aslaksby(1986), s. 27

¹⁴¹Aslaksby(1986), s. 17

¹⁴²Aslaksby (1986), s. 17

¹⁴³Aslaksby (1986), s.101

¹⁴⁴Aslaksby (1986), s. 86

¹⁴⁵Senje(1993), s. 31

¹⁴⁶Bull (1961), s. 208

som området på folkemunne ble kalt, skulle hentyde at byen grodde opp så fort som en nybyggerby i Amerika.¹⁴⁷ Av den tidligste bebyggelsen ble det reist rundt 70 hus, de fleste av husene var laftede, kun noen få ble reist i utmurt bindingsverk. Til alle husene hørte uthus brukt som doer og vedboder.¹⁴⁸ Mange av husene ble bygget av håndverkssvenner og arbeidsfolk som var tilflyttere til byen. Disse bygget husene som egne bolighus, ikke med tanke på utleievirksomhet.¹⁴⁹ Ifølge Edvard Bull var bydelen Ny York byens første omtrent rendyrkede arbeiderstrøk.¹⁵⁰ Området fikk tidlig et dårlig rykte både på grunn av boligenes standarder og beboernes rykte, men når alternativet var å bo i kjellere, bakgårder og rønner i de andre fattige forstedene, var forholdene ifølge Bull neppe verre, snarere bedre enn i de andre forstedene.¹⁵¹

I 1860 solgte Hans Grüner store deler av eiendommen til Carl Michelet og Thorvald Meyer. Området som ble solgt, var det som i dag tilsvarer Grünerløkka, bortsett fra det området som allerede var utparsellert i Ny York. Under høykonjunkturen i begynnelsen av 70-årene ble det bygget murgårder fra to og tre etasjer i området fra Ny York og oppover til Olaf Ryes plass og omkring Sofienberggata og Grünersgate.¹⁵² Gårdene var hovedsakelig reist av private aktører hvor hensikten var at den skulle gi leieinntekter. Antageligvis er murgårdene i Korsgata fra denne perioden. Noen av leiegårdene hadde doer og brygghus i første etasje. Under 90-årenes såkalte byggeboom ble øvre del av Grünerløkka utparsellert hvor store leiekaserner ble bygget.

Rodeløkka ble oppkalt etter stiftsprost Fredrik Rode som i 1856 kjøpte området. Rode selv reiste der et sommerhus før han i 1859 solgte området videre til tre smeder. Disse solgte igjen områdene som byggetomter. Utbyggingen av Rodeløkka tok til i 1860 og vokste raskt frem. Som Ny York vokste bebyggelsen hurtig på grunn av den kommende innlemmelsen i byen og den påfølgende murtvängen som da ville bli gjeldende. De fleste av husene som ble reist, ble bygget i tre. Solveig I Martinsen har skrevet hovedfagsoppgave i historie om Rodeløkkas historie, og gjennomgått alle eiendomssalgene smedene gjorde av Rodes gamle eiendom.¹⁵³ Ved hjelp av matrikelnummer og adresser viste det seg at alle som kjøpte byggetomt av smedene fikk adresser i Fjellgata.¹⁵⁴ Vi kan derfor regne med at bebyggelsen i Fjellgata er fra 1860.

Rodeløkka fikk regulert vanntilførsel i 1885, dette skjedde ved at vannrør ble lagt til Rodeløkka, mens det var opptil den enkelte huseier hvorvidt han ønsket å benytte seg av dette. Solveig I. Martinsen skriver at flere oppførte en vannpost utenfor huset, men at det selv i 1930-

---

¹⁴⁷ Bull (1961), s. 209

¹⁴⁸ Bull (1961), s. 210

¹⁴⁹ Bull (1961), s. 210

¹⁵⁰ Bull (1961), s. 242

¹⁵¹ Bull (1961), s. 227

¹⁵² Bull (1961), s. 249

¹⁵³ Martinsen(1989), s.109

¹⁵⁴ Martinsen(1989), s. 110

årene var flere hus som ikke hadde innlagt vann.¹⁵⁵

3. 4 Boligtyper bebodd av enslige mødre og barn i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata

Hvilke hustype ble bebodd av enslige mødre og barn? I Axel Holsts undersøkelse ble leiligheter til 71 enslige mødre med barn under 15 år undersøkt i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata. Av disse var det 37 enslige mødre i Lakkegata, 21 i Fjellgata og 13 i Korsgata. Blant de undersøkte leilighetene var det 352 familier med to foreldre og barn, av disse var det 233 familier med to foreldre i Lakkegata, 50 i Fjellgata og 69 i Korsgata. Tabellen nedenfor viser hvilke hustype som ble bebodd av familier med enslige mødre og barn og familier med to foreldre og barn.

Tabell 3.1 Hustype bebodd av enslige mødre og barn.

	Lakkegata	Fjellgata	Korsgata	Totalt antall	Totalt %
Bindingsverk	3	5	3	11	15,5
Bindingsverk og tømmer	1	1	0	2	2,8
Tregård	0	6	0	6	8,5
Tømmerhus	6	5	1	12	16,9
Plankhus	0	2	0	2	2,8
<u>Totalt bindingsverk og tre</u>	10	19	4	33	46,5
Mur	27	2	9	38	53,5
Mur og tre	0	0	0	0	0,0
Totalt	37	21	13	71	100,0

Kilde: Basert på Holst dokumentasjon (1895)

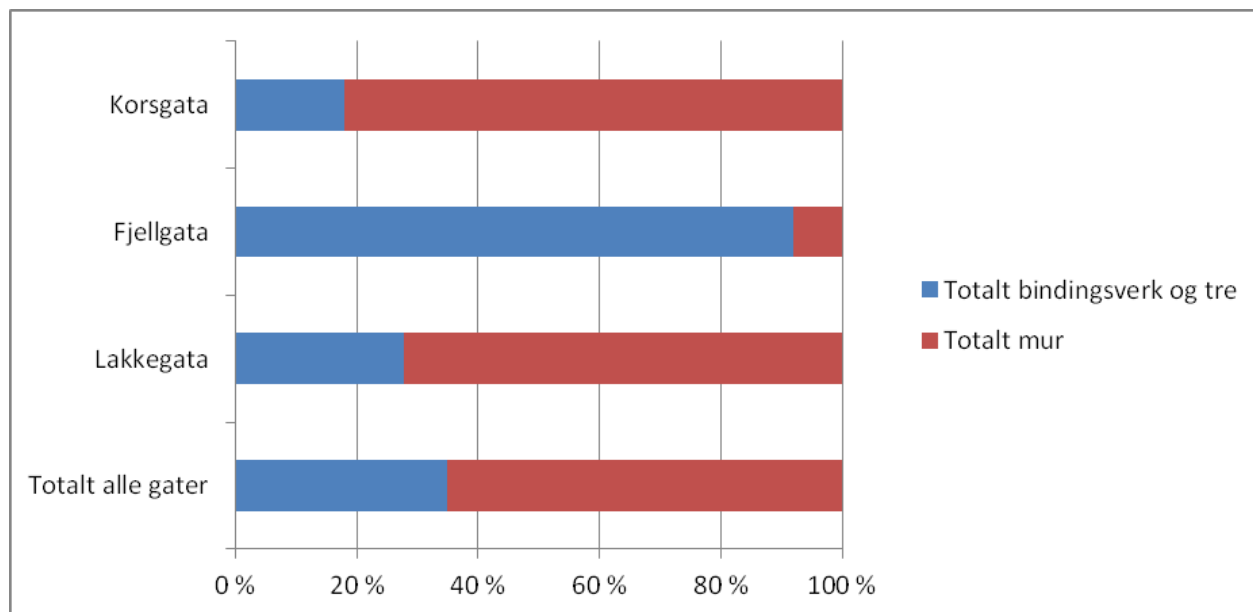
¹⁵⁵ Martinsen(1989), s, 114

Tabell 3.2 Hustype bebodd av av to foreldre og barn.

	Lakkegata	Fjellgata	Korsgata	Totalt antall	Totalt %
Bindingsverk	37	13	9	59	16,7
Bindingsverk og tømmer	1	2	0	3	0,8
Tregård	6	4	0	10	2,8
Tømmerhus	21	18	4	43	12,2
Plankhus	0	9	0	9	2,5
Totalt bindingsverk og tre	0	46	0	46	13,0
Mur	166	4	56	226	64,0
Mur og tre	3	0	0	3	0,8
Totalt	234	50	69	353	100,0

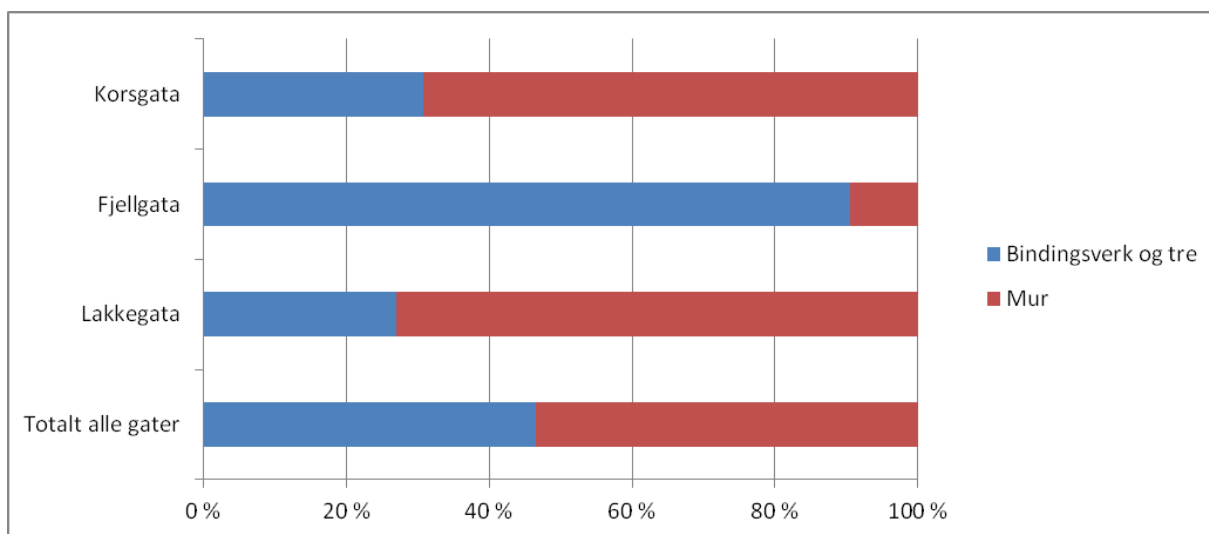
Kilde: Basert på Holst dokumentasjon(1895)

Figur 3.1 Hustype bebodd av to foreldre og barn med oversikt over hvor mange som bodde i hus av tre og bindingsverk og hus av mur.

KKilde: Basert på Holst dokumentasjon(1895)

Figur 3.2 Hustype bebodd av enslige mødre og barn med oversikt over hvor mange som bodde i hus av tre og bindingsverk og hus av mur

Kilde: Basert på Holst dokumentasjon (1895)

Vi ser her at det var det en noe høyere andel enslige mødre og barn som bodde i hus av tre, tømmer eller bindingsverk enn familier med to foreldre og barn. Det var også en noe høyere andel familier med to foreldre som bodde i murgårder enn familier med enslige mødre.

3. 5 Boligenes standarder

Hvordan var så boligenes standarder og eventuelle mangler når det kom til luft, lys, fuktighet og var det noen sammenheng mellom typen bygg og boligens standarder og eventuelle mangler? Hvordan kan eventuelt manglene forklares? Var det noen forskjeller eller likheter når det kom til boligstandard og sanitære mangler mellom familier med enslige mødre og barn av to foreldre?

Aksel Holst innhentet opplysninger om de ulike boligenes sanitære mangler som lys, luft og fuktighet. I sin undersøkelse skilte han ut såkalte «udtalt dårlige Leiligheter» Dette var leiligheter som av Holst ble vurdert som i vesentlig grad å avvike fra de krav man stilte til en sunn bolig. Holst definerte ikke disse kravene, men skilte mellom «ydterst dårlige Leiligheter» og leiligheter som var «dårlige i snevrere Forstand». Hva førstnevnte angikk, ble disse vurdert for å være «for uskikket til Opphold for mennesker». Leilighetene ble beskrevet som svært kalde og utette og gjaldt primært leiligheter i hytter og rønner. Leilighetene som var dårlige i snevrere forstand hadde de samme mangler som de «ytterst dårlige», men de var ikke så dårlige at de ble vurdert for å være for elendige til å bebo. Tabell 3.3 viser andel av «ytterst dårlige» og «dårlige i snevrere forstand» blant det totale antall leiligheter i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata.

Tabell 3.3 Andel dårlige og ytterst dårlige leiligheter i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata.

	Lakkegata	%	Korsgata	%	Fjellgata	%
Totalt antall dårlige leiligheter 1	91 av 383	24.4%	52 av 148	35.1%	57 av 106	53.7%
Ytterst dårlige	36 av 383	9.4%	5 av 148	3.37%	12 av 106	11.3%
Dårligere i snevrere forstand	55 av 383	14.4%	47 av 148	31.7%	45 av 106	44.4%

1 Totalt antall dårlige leiligheter viser summen av gatenes ytterst dårlige leiligheter og leiligheter som ble ansett for å være dårligere i snevrere forstand.

Kilde: Basert på Holst dokumentasjon (1895)

Vi ser her at det var en betraktelig andel dårligere leiligheter i Fjellgata enn i Lakkegata og Korsgata. I hvilke bygningstyperer det vi finner de dårlige leilighetene? Av de «ytterst dårlige» leilighetene i Lakkegata var 20 leiligheter i tømmerhus, 13 leiligheter i hus av bindingsverk, tre leiligheter i en tregård, syv leiligheter i hus i bindingsverk, fire leiligheter i hus av tømmer og en leilighet i hus av tre. De 36 leilighetene var fordelt på elleve hus. Av de «ytterst dårlige» leilighetene i Fjellgata var seks leiligheter i tømmerhus, tre leiligheter i trehus og tre leiligheter i plankhus, av disse var åtte kjellerleiligheter og en kvistleilighet. De tolv leilighetene var fordelt på fem hus. Av de «ytterst dårlige» leilighetene i Korsgata var en leilighet i tømmerhus og to leiligheter i hus av bindingsverk. Av disse leilighetene var alle kvist eller kjellerleiligheter, hvortil to leiligheter i murgårders kjellerleiligheter. I alt var leilighetene var fordelt på tre hus. Ut fra dette ser vi at de «ytterst dårlige leilighetene», leiligheter som av Holst ble vurdert for å være for dårlige til å bebo, primært var hus reist i tre, tømmer og bindingsverk. Vi ser også at de dårlige leilighetene ofte var samlet i samme hus.¹⁵⁶

Av leilighetene som var «dårlige i snevrere forstand», var det i Lakkegata 22 leiligheter i hus av tømmer, 24 leiligheter i hus av bindingsverk, fire leiligheter i ett hus av bindingsverk og tømmer, to leiligheter i hus av tre og tre leiligheter i en murgårds kvist og 1. etasjes leilighet. De 55 leilighetene var fordelt på 16 hus. Av leilighetene i Fjellgata var 18 leiligheter i hus av tømmer, seks leiligheter i hus av plank, fjorten leiligheter i hus av bindingsverk og fem leiligheter i hus av bindingsverk og tømmer. De 45 leilighetene var fordelt på 18 hus. Av leilighetene i Korsgata var tretten leiligheter i tømmerhus, en i hus av bindingsverk og tømmer, 18 i bindingsverk og 21 leiligheter fordelt på fem murgårder. I alt var leilighetene fordelt på 10 hus.

Aksel Holst undersøkelse viser altså at det var en klar sammenheng mellom typen bygg og

¹⁵⁶Seip (1984) s, 245

boligenes standarder, hvor tømmer- og bindingsverkshusene ble vurdert for å være dårligere enn tilstanden de nye murgårdene. Likevel forekom det hyppig mangler også ved disse leilighetene.

Hvordan var så boligstandarden i leilighetene til barn av enslige mødre og barn av to foreldre? Som vi har sett var det særlig de eldre tre- og bindingsverkgårdene som ble ansett for dårlige å være. Som jeg også har nevnt, var det en høyere andel familier med enslige mødre og barn som bodde i leiligheter i disse byggene og noe færre som bodde i murgårdsleiligheter enn familier med to foreldre. Det var altså en klar sammenheng mellom boligtype og boligstandard. På grunnlag av dette er det mulig å anta at boligforholdene kan ha vært noe dårligere i disse familiene enn i familier med to foreldre. La oss undersøke dette nærmere.

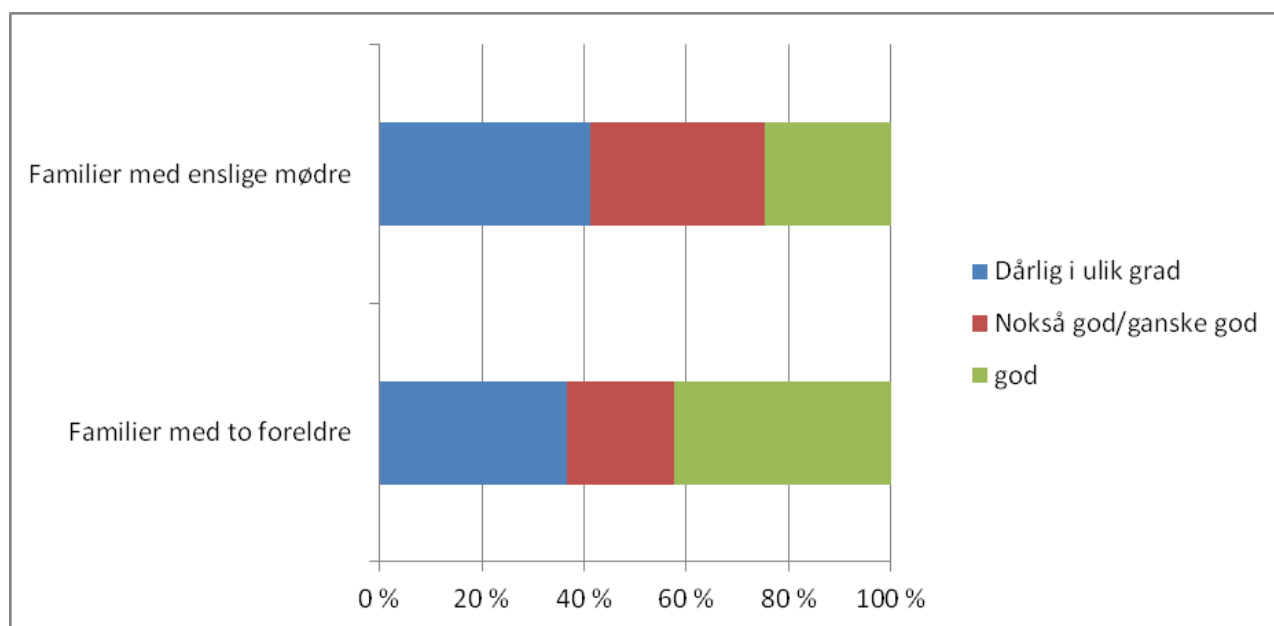
Når Holst beskrev de dårlige leilighetene, registrerte han ikke hvem beboerne i leilighetene var, det er derfor ikke mulig å skille ut barnefamilien. En annen mulighet til finne ut av hvorvidt det var noen ulikheter mellom de to familieformenes boligstandard eller mangler, er å se på Holst gjennomgang av de enkelte leiligheter. Leilighetene blir ikke vurdert etter termene «ytterst dårlige» eller «dårligere i snevrere forstand», men kommentert i forhold til hvorvidt de var gode, dårlige, mørke, fuktige eller kalde etc. Jeg har nedenfor systematisert kommentarene etter variablene dårlig i ulik grad, nokså god/ganske god og god.

Tabell 3.4 Leilighetenes standarder

	Familier med to foreldre		Familier med enslige mødre	
	Antall	%	Antall	%
Dårlig i ulik grad	128	36,7	30	41,1
Nokså god/ ganske god	73	20,9	25	34,2
God	148	42,4	18	24,7
Totalt	349		73	

Kilde: Basert på Holst dokumentasjon(1895)

Figur 3.3 Tabell 3.4 Leilighetenes standarder

Kilde: Basert på Holst dokumentasjon(1895)

Tabellen viser at mange barnefamilier generelt sett bodde i dårlige leiligheter. Det var noe flere familier med enslige mødre som bodde i dårlige leiligheter enn familier med to forsørgere. Det er likevel i kategoriene «nokså god/god» og «god», at ulikhetene klart fremtrer. Betraktelig færre enslige mødre og barn bodde i gode leiligheter enn familier med to forsørgere, kun en fjerdedel av de enslige mødrene bodde i leiligheter som ble regnet for gode å være. Ut fra dette kan vi se at enslige mødre og barn generelt sett, bodde i dårligere leiligheter enn familier med to foreldre. Hva årsaken til dette kan være vil vi komme nærmere inn på senere.

Hva bestod manglene i de ulike leilighetene i og hva ble årsakene til disse ansett for å være? Holst påpekte at at mange av boligene generelt sett var kalde, mørke og fuktige. Dette gjaldt særlig leilighetene de eldre tre-og bindingsverkgårdene. Grunnen var at takhøyden ofte var lav, ofte to meter eller mindre og vindusflaten liten. Lav takhøyde medførte igjen leiligheter med dårlig luft, og den lille vindusflaten har nok også medført dårlige luftningsmuligheter. Det samme gjaldt for hus med svalgang. Disse hadde ofte vinduet vendt ut mot gangen, eller i en krok i rommet, slik at de etter Holst formening gav «miserable» lysforhold.¹⁵⁷ I eldre hus kunne kjøkkenet være plassert under en trappeoppgang, disse kjøkkenene hadde små vinduer og dårlige luftningsmuligheter. Holst understrekte at disse rommene var svært lite egnet som soverom, noe de ofte ble benyttet som.¹⁵⁸ En annen årsak til mørke leiligheter var at byggets svalgang stengte for lyset. Ofte vendte leilighetenes kjøkkenvindu ut mot svalgangen, noe som kunne medføre dårlige luftningsmuligheter og fukt i leiligheten. En annen årsak til mørke leiligheter i de eldre tre-og

¹⁵⁷Holst (1895), s.35

¹⁵⁸Holst (1895), s.35

bindingsverkhuse, var at andre bygninger stengte for lyset. Dette kan nok ha hatt sin forklaring i at forstadene før innlemmelsen i Kristiania var uregulerte, bebyggelsen kunne derfor være nokså tilfeldig og viltvoksende. Under oppføringen av boliger ble det heller ikke tatt særlig hensyn til forhold som lys og luft.

Svært ofte forekom fukt i kjeller- og på kvist leiligheter, og i tre- og bindingsverksgårdene 1. etasje. Hva sistnevnte angikk, kunne disse ofte være bygget uten kjeller. Dette betød at mange av leilighetene i 1. etasje lå rett på bakken, noe som medførte fuktige, kalde og råtne bygg. En annen årsak til fuktige bygg var at husene ofte var kalde. Fuktigheten kunne også skyldes manglende avtrekk til kjøkkendampen. Ut fra folketellingsmaterialet i 1890 var det 12 av 49 (24.5%) enslige mødre som bodde i kjeller- eller kvistleiligheter. I Aksel Holst sitt materiale var det 10 av 73 (13.7%) enslige mødre som bodde i leiligheter på kvist eller i kjeller. Av de enslige mødrene som bodde i kjeller- og kvistleiligheter, bodde flest på Rodeløkka. Dette gjaldt for seks av mødrene, mens det var to i Korsgata og to i Lakkegata. Blant familiene med to foreldre var det i Holst sitt materiale 21 av 394 (5.32%) familier som bodde i kjeller eller kvistleiligheter. Av disse var det 13 familier i Fjellgata, åtte familier i Korsgata og en familie i Lakkegata. Dette var ofte unge familier med små barn, eller familier hvor barneflokkene var store. Det var høyere andel familier med enslige mødre enn familier med to foreldre, som bodde i kvist- eller kjellerleiligheter. Det er særlig kvist- og kjellerleilighetene som av Holst ble vurdert som dårlige å bo i. Dette var gjennomgående for alle typer bygg, også de nye murgårdene. Disse leilighetene var ofte kalde og fuktige med dårlige lysforhold. Dette gjaldt også for omtrent alle, åtte av ni leiligheter som ble bebodd av enslige mødre og barn og for 16 av 21 leiligheter som ble bebodd av familier med to foreldre. Kvist- og kjellerleilighetene var gjennomgående billigere å leie enn leiligheter i de øvrige etasjene. Å bosette seg slik må for de enslige mødrene ha vært strategi for å redusere bostiftene. Det samme gjaldt for unge familier med små og mange barn hvor den økonomiske situasjonen kunne være vanskelig.

Byggenes mangler var ofte forårsaket av at boligene var dårlig vedlikeholdt noe som også gjaldt flertallet av leilighetene i de nyere murgårdene:

Det er overhovedet ligefrem en Sjeldenhet at finde en Gaard for Arbeiderklassen her i Byen hvor man ikke i hvert Fald i somme Leiligheder finder mere eller mindre gisne Vindusrammer, eller hvor ikke Døre og Vinduer ellers slutter daarlig, eller man opdager gabende Sprækker mellem Gulvene i Panelingen under Vinuerne eller paa Væggen. Skjønt saadanne Mangler i og for sig ikke kan kaldes særlig store, forsaavidt de let kan rettes paa, er ligevel deres Indflydelse paa Beboerene følelig nok, idet Leilighederne bliver trækfulde og kolde, selv hvor der ikke ellers stax viser sig paatagelige andre Feil.
159

---

¹⁵⁹Holst (1895), s. 34

Slik Holst vurderte det, hadde de nye murgårdene gjennomgående færre mangler enn tre og bindingsverkgårdene. Det var bedre lysforhold og de var mindre trekkfulle og fuktige. Ut fra Holst sitt perspektiv, ble nye murgårdene regnet for å være de beste arbeiderboligene i byen.¹⁶⁰ Likevel var dårlige lysforhold blant de vanligste manglene ved murgårdene. Det opplyses om flere leiligheter hvor særlig kjøkkenene var mørke. Det samme gjaldt for kjeller- og kvistleiligheter som hadde liten vindusflate og lav takhøyde. I en leilighet i Lakkegata ble det opplyst om følgende forhold: «Meget mørk. Forgården tager lyset bort». At andre bygg stengte for leilighetens lysforhold, var ikke uvanlig for murgårdsleilighetene. Særlig gjaldt dette leilighetene som vendte ut mot bakgården, eller for hus som vender ut mot trange gater.¹⁶¹ Når det gjaldt leiligheter som vendte ut mot bakgården, kan dette ha hatt sin forklaring i det såkalte spekulasjonsbyggeriet. Boligspekulanter søkte maksimal fortjeneste og etterspørselen etter bosted gjorde det lønnsomt for disse å bygge gårder for utleie med mange små leiligheter. Tomteplassen ble utnyttet til det maksimale og murgårdene kunne bygges høyt og kompakt. Dette kunne resultere i kvartal med opptil tre leiegårder innenfor hverandre, slik som ble funnet på i en leiegårdsundersøkelse på Grünerløkka.¹⁶² Dette medførte at leilighetene fikk mangel på lys og luft. Mange steder var det heller ikke plass til gårdsplass. Dette medførte at det var trangt for doer og søppelhåndtering som vaneligvis hadde sitt tilholdssted i bakgården.¹⁶³ Et annet forhold kan skyldes at de gjerne ble oppført på billigst mulige måte og at byggene derav fikk dårlig kvalitet:

Kommer saa hertil at ogsaa de nyere Huse i stor Udstrækning efter det , som af en Række Bygningshaandværkere er mig meddelt, fra først af er mindre godt opførte, af et halvt Læs kalk til en Tre- Etasjes Gaard af fugtige Træmaterialer, med minst mulig Tætningsmateriale mellem Væggene og Vindu, samt Dørindfatninger, og kommer hertil, at Utætheder i de forskjellige Slags er endnu mere til at tage og føle på i de talrige Træ- og Bindingsverkhuse af ældre dato, hvor der til alle synlige utætheder i Vindusrammer, Paneler o. a inde i husene, saa ofte slutter sig større Utætheder i Panelingen udenpaa, eller hvor denne overhovedet helt eller delvis ganske mangler, eller « Falkmuren » findes mere eller mindre opsmuldret, saa alene de under Panel holder kulden ude, kommer alt dette og mere sammen, kan man allerede heraf slutte, at de udbredte og høilydte klager over Kulde i Arbeiderstandens boliger, ikke savner sin gode grund.¹⁶⁴

Hva var årsaken til den dårlige tilstanden i disse byggene? Ifølge Holst skyldtes det som vi har sett som oftest mangelfullt vedlikehold. En annen forklaring var at byggene var gamle, eller at de ble reist i hurtig tempo. Mange av husene i de tidligere forstedene var bygd forkant av en

¹⁶⁰Holst (1895), s.27

¹⁶¹Hols(1895), s.36

¹⁶²Brekke (2008), s. 247

¹⁶³Brekke(2008) s. 263

¹⁶⁴Holst (1895), s. 34

byutvidelse, hvor det ble bygget mange billige og selvbygde trehus. Oppføringen av disse husene bar som regel også preg av hastverk.

Den enorme etterspørselen etter boliger og det såkalte spekulasjonsbyggeriet presset leieprisene opp. Holst konkluderer med at husleien i vesentlig grad måtte overstige særdeles mange arbeideres økonomiske evne. Holst hevdet at en noenlunde god og rommelig leilighet som fortrinnsvis var en leilighet i en av de nye murgårdene bestående av ett rom og eget kjøkken, var det vanskelig å oppdrive til under tre kr. måneden. Dette var en pris mange arbeidere hadde vanskeligheter med å betale. For to rom og kjøkken kostet 82% av leilighetene 18 kr eller mere, mens 18 av 102 leiligheter kostet mellom 13 og 17 kr. Disse var det svært få av byens arbeiderklasse som hadde mulighet til å bo i. De eldre tre- og bindingsverkgårdene hadde lavest pris ¹⁶⁵ Vi ser altså at prismessige forhold kan ha vært blant årsakene til at flere familier med enslige mødre hyppig bodde i leiligheter i tre- og bindingsverkgårdene enn familier med to foreldre. Det samme gjelder for kjeller og kvistleiligheter som gjennomgående ble bebodd av flere familier som var vanskelig stilt økonomisk slik som enslige mødre og barn, småbarnsfamilier og i familier hvor barneflokken var stor. Dette kan forklare hvorfor det var flere barn av enslige mødre som bodde i dårligere leiligheter enn familier med to foreldre. Det kan også se ut til det var en likhet mellom disse familiene og andre familier med to forsørgere som var vanskelig stilt økonomisk. Som vi har sett var dette ifølge Rowntrees teori, familier som var i en sårbar livsløpsfase og særlig utsatt for en tilværelse under fattigdomsgrensen. Den vanskelige boligsituasjonen og boligmangelen gikk hardest ut over dem som hadde dårligst råd.

En annen forklaring på den dårlige boligtilstanden var at byens boligmangel medførte en enorm rift etter boliger. Mange arbeidsfolk måtte av den grunn ofte ta til takke med det som var å oppdrive. Av den samme grunnen var det ifølge Holst også mange som engstet seg for å komme med klager til utleieren ved eventuelle mangler i leiligheten :

*Mange steder er tvertom leierne blevne ængstelige for at fremkomme med saadanne Klager, thi ikke alene hender det at Huseierne simpelthen beder dem om at tie stille, men der siges særdeles ofte at tilføie at leieren ikke syntes om Leiligheden, som den er, faar han strax flytte, fordi der give thi for en som vil leie den i stedet.*¹⁶⁶

3. 6 Sanitære forhold

Hvordan var så leilighetenes sanitære forhold? Mange av de nyere murleilighetene hadde ofte mange leiligheter og ifølge Holst kunne det være fra 30-50 leiligheter i en murgård, dermed måtte også smittsomme sykdommer kunne spres lettere her enn i andre hus. Priveternes anordning

---

¹⁶⁵Holst (1895), s, 72

¹⁶⁶Holst (1895), s. 75

var heller ikke sørlig tilfredsstillende. Priveterne var ofte inne i gården hvor familiene delte på doene, ellers så var det doer på deling mellom leilighetene i en trappeoppgang:

*Naar nu de familier som ikke ere så nøye med at lukke Døren hver gang de har benyttet det, udbreder der sig oftere en stærk stank oppover hele Gangen og tager Veien ind i Leilighederne. Eller det udbreder sig stank av andre Grunder.*¹⁶⁷

Sett på denne måten var det gjerne heller en fordel med utedo i bakgården slik som var vanlig i de eldre tre og bindingsverksgårdene. Følgende kan en informant berette om sitt bomiljø på Rodeløkka:

*Hygienen var det så som så med . Det var ikke innlagt vann, springen var ute i gården og der vasket både mor og de andre kvinnene sine klær og hang til tørk på gårdsplassen. Noe tørkerom eller annet rom å tørke tøy i var det ikke, men i det verste været måtte en tørke det inne. Men verst var det om sommeren med de store søppelkassene. De var noen store firkantede tromler på 2 x 2 m³ og de ble ikke tømt for ofte. Resultatet ble da en stank uten like, verre enn ved den verste guanofabrikk. Myriander av fluer og mark samlet seg om disse kassene. Sunnhetsvesenet så vi ikke noe til , og om det kom kunne det forresten ikke utrette noe heller.*¹⁶⁸

3. 7 Boligens størrelse; antall rom og kjøkkensituasjon.

Hvordan var forholdene for barn av enslige mødre og barn av to foreldre når det kom til antall rom og kjøkkensituasjon? Tabell 3.5 viser en oversikt over antall rom og kjøkkensituasjon blant familier med enslige mødre og tabell 3.6 viser en oversikt over antall rom og kjøkkensituasjon blant familier med to foreldre.

---

¹⁶⁷Holst (1895), s. 36

¹⁶⁸Hans Fredriksen f. 1878. NFA 1396

Tabell 3.5 Antall rom og kjøkkensituasjon blant familier med enslige mødre 1

	Lakkegata	Fjellgata	Korsgata	Totalt	Totalt %
1 rom 0 kjøkken	2	0	0	2	4,4
1 rom 1/4 kjøkken	0	0	3	3	6,7
1 rom 1/3 kjøkken	5	3	0	8	17,8
1 rom 1/2 kjøkken	0	12	2	14	31,1
1 rom 1 kjøkken	4	4	2	10	22,2
2 rom 1/2 kjøkken	0	0	1	1	2,2
2 rom 1 kjøkken	2	1	1	4	8,9
3 rom 1 kjøkken	1	0	2	3	6,7
Totalt	14	20	11	45	100

Kilde: Basert på data fra folktellingsmateriale fra 1891.

1. Totalt var det 49 enslige mødre i undersøkelsen, fire av disse losjerte og bodde sammen med andre og en tjenestegjorde og bodde sammen med ande. Siden disse fire bodde hos andre, er de utelatt fra denne fremstillingen.

Blant de enslige mødrene som bodde i 2- og 3- roms leiligheter, hadde alle foruten to, en eller flere losjerende. Det forekom også at det ble tatt i mot losjerende i ett- roms leiligheter, i alt gjaldt dette fem av mødrene i de undersøkte gatene. Det var heller ikke vanlig blant de enslige mødrene å ha eget kjøkken. Bare 16 av 49 enslige mødre bodde i leiligheter med eget kjøkken.

Tabell 3.6. Antall rom og kjøkkensituasjon blant familier med to foreldre.

	Lakkegata	Fjellgata	Korsgata	Totalt	Totalt %
1 rom 0 kjøkken	0	0	1	1	0.4%
1 rom 1/4 kjøkken	0	0	2	2	0.8%
1 rom 1/3 kjøkken	8	3	0	11	4.5%
1 rom 1/2 kjøkken	31	16	12	59	24.3%
1 rom 1 kjøkken	47	38	36	121	50.0%
2 rom 1/2 kjøkken	4	0	6	10	4.1%
2 rom 1 kjøkken	22	2	4	28	11.6%
3 rom 1 kjøkken	4	0	0	4	1.6%
3 rom 2 kjøkken.	0	2	4	6	2.5%
Totalt	116	61	65	242	100,00%

Kilde: Basert på data fra folketellingsmateriale 1891

1. Opplysninger om rom og kjøkkensituasjon mangler i en av de undersøkteleilighetene.

Som tabellene viser var det flere familier med to foreldre som hadde eget kjøkken enn blant de enslige mødre. Blant dem som bodde i to-roms leiligheter var det vanligste å leie ut ett rom. Dette viser både data fra folketellingsmaterialet i 1891 og Aksel Holst sin undersøkelse. På grunn av leieprisen var det ifølge Holst størst etterspørsel etter ett-roms leiligheter. Holst påpekte også at det i Kristiania manglet passende leiligheter for byens arbeiderklassebefolkning. Dette resulterte i at mange måtte leie seg inn i en for liten leilighet, eller at man måtte bo i en to-roms leilighet som oftest over steg dens økonomiske yteevne.¹⁶⁹ Dette medførte igjen overbefolkede leiligheter.

3. 8 Befolkningstetthet.

Hvordan var forholdene for barn av enslige mødre og barn av to foreldre når det kom til til befolkningstetthet og eventuelt trangboddhet i leilighetene? Hagbart Olsen kan fortelle følgende fra sitt barndomshjem:

Vi var 6 søsken og jeg var den minste. Vi hadde et kammers og kjøkken. Kjøkkenet var så lite at vi kunne nå fra vegg til vegg. Når vi skulle sove, fikk vi ikke plass til flatsengene uten at et par av oss lå under bordet. Vi måtte ut på kjøkkenet for å få armslag til å kle av oss. Om

¹⁶⁹Holst(1895) s.76

*dagen stablet vi sammen flatsengene i en svær haug. Men det ble bedre da far kom hjem fra Amerika og tjente penger. Da fikk vi ei større stue.*¹⁷⁰

Beretninger om små leiligheter og trangboddhet er mange. Det er ulike mål på hva en kan regne som trangboddhet. Edvard Bull regner en leilighet for trangbodd dersom det var mere enn to personer per rom. I Aksel Holst undersøkelse ble overbefolkning målt i forhold til antall beboere og antall kubikkmeter. Host skilte mellom «ytterst sterkt overbefolkede» og «sterkt overbefolkede» leiligheter hvor de «ytterst sterkt overbefolkede leilighetene» ble ansett som mindre enn 10m³ per voksen over 15 år og 5 m³ per barn under 15 år. «Sterkt overbefolkede leiligheter» ble ansett som mindre enn 15m³ per voksen. Førstnevnte mål var ifølge Anne Lise Seip den norm som var lavest tillatt i noe land.¹⁷¹

Når det gjelder overbefolkning i Kristiania generelt, regner Aksel Holt med at 15-20% av leilighetene som ble bebodd av byen arbeiderklasse var å regne som overbefolkede.¹⁷² Tabell 3.7 viser andel overbefolkede leiligheter i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata etter Holst boligundersøkelse hvor overbefolkning ble målt i kubikk.

Tabell 3.7. Overbefolkede leiligheter i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata.

	Antall undersøkte leiligheter	«Yderst sterkt overfylde leiligheter» %	«Sterkt overfylde leiligheter» %	Andel overfylte leiligheter tilsammen %
Lakkegata	383 1	13,6	18,0	31,6
Fjellgata	106	30,0	11,0	41,0
Korsgata	148	12,0	26,0	38,0

Kilde: Basert på Holst dokumentasjon 1895

I Holst undersøkt 390 leiligheter, hvor syv leiligheter var nyttet til natteherberger, disse er ekskludert i denne fremstillingen.

Vi ser altså at det var en betraktelig høyere andel overfylte leiligheter i Fjellgata enn i Lakkegata og Korsgata. I forhold til overbefolkning ble Fjellgata av Holst ansett som en av de verst stilte i byen og Korsgata blant de beste.¹⁷³ Hvordan fordelte prosentandelen seg i familier med barn av enslige mødre og i familier med barn av to foreldre? Tabellen nedenfor viser en oversikt over antall «overbefolkede» eller «sterkt overbefolkede» leiligheter blant disse.

¹⁷⁰Hagbart Olsen f. 1876. NFA75

¹⁷¹Seip (1984), s 248

¹⁷²Holst (1895) s. 25

¹⁷³Holst (1895) s, 63

Tabell 3.8 Antall overbefolkede eller sterkt overbefolkede leiligheter i familier med to foreldre og barn og familier med enslige mødre og barn i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata.

	Familier med enslige mødre %	Familier med to foreldre %
Lakkegata	21,6	17,4
Fjellgata	52,4	40,0
Korsgata	23,1	20,3
Totalt	31,0	21,0

Kilde: Basert på Holsts dokumentasjon(1895)

Prosentfordelingen viser at overbefolkning i leiligheter barn bodde i, forekom hyppig. Ca. en femtedel av leilighetene var overbefolkede hvor det bodde to foreldre og barn. I alle de tre undersøkte områdene var det gjennomgående en hyppigere forekomst av overbefolkning i leiligheter hvor det bodde enslige mødre og barn. Blant alle de undersøkte gatene i Holst arbeid var det totalt 10.9% enker eller ugifte jenter med barn, koner med barn hvor mannen var bortreist, rømt, eller fraskilte, eller koner hvor mannen var «drikkferdig». Holsts understrekte at enslige mødre og barn bodde i de mest overbefolkede og trange leilighetene. På basis av hele hans undersøkelse og ikke bare de gater jeg har undersøkt, fant han at det var 63 av 232 mødre med barn som bodde i sterkt overbefolkede leiligheter, mens 23 av 63 bodde i ytterst sterkt overfylte leiligheter. Blant dem som bodde i de ytterst sterkt overfylte leilighetene, var 27 av 63 understøttet av fattigvesenet og i de sterkt overfylte leilighetene 12 av 63 understøttet av fattigvesenet.¹⁷⁴

En fellesnevner blant de overfylte leilighetene som ble bebodd av familier med to foreldre, var en høy forekomst av unge familier, det var ofte mange barn og i mange tilfeller hjemmeboende voksne barn. Dette er de samme forholdene som vi kan se i overbefolkede leiligheter med enslige mødre og barn. Flere av de overbefolkede leilighetene hadde også losjerende boende. Som pekt på i kapittel tre kan disse faktorene ha vært en indikator på vanskelige økonomiske forhold i husholdningen. Sammenheng mellom barneantall og overbefolkning viste seg også på basis av det totale antall undersøkte leiligheter i Holst undersøkelse. Her viser han at overbefolkningen gjerne tiltok desto flere barn en familie hadde. Tabell 3.9 viser en oversikt over antall barn og overfylte leiligheter basert på data fra Holsts undersøkelse.

¹⁷⁴Holst (1895), s.63

Tabell 3.9 Oversikt over antall barn og overfylte leiligheter

		1 barn	2 barn	3barn	4 barn	5 barn	6 barn	7 barn eller flere
Samlet antall un- dersøkte leiligheter		369	362	327	229	160	86	61
Ytterst sterkt overfylte leiligheter	Antall	39	63	67	63	53	38	32
	%	10,6	17,4	20,5	27,5	33,1	44,2	52,5
Sterkt overfylte leiligheter	Antall	67	58	69	49	36	25	14
	%	18,2	16,0	21,1	21,4	22,5	29,1	23

Kilde: Etter Holst (1895), s. 29

Aksel Holst fant at dem som bodde i de mest overbefolkede og trange leiligheter, ofte var familier som var vanskelig stilt økonomisk, dette være seg enslige mødre, leiligheter hvor mannen var «drikkferdig» og familier med stor barneflokk. Holsts undersøkelse viste at det var en nær sammenheng mellom vanskelige økonomiske forhold og trangboddhet. I stor utstrekning var der de verst stilte arbeiderfamiliene som bodde i de verst overfylte leilighetene, mens de rommelige og mindre overfylte leilighetene primært ble bebodd av de mest velstående innen arbeiderklassen.¹⁷⁵ Selv om man så en sammenheng mellom disse faktorene, konkluderte Holst med at det ikke var økonomiske vanskeligheter blant familiene som var hovedårsak til trangboddhet og overbefolkning. Årsaken til boligmangelen blant arbeidere var at boligbyggingen ikke holdt tritt med den stadig voksende arbeiderklasse¹⁷⁶. La oss videre se om det var noen sammenheng mellom overfylte leiligheter og hustype. Tabell 3.10 viser en oversikt over overfylte leiligheter etter typen bygg bebodd av enslige mødre og barn og tabell 3.11 viser en oversikt over overfylte leiligheter etter typen bygg bebodd av to foreldre og barn.

¹⁷⁵Holst (1895), s. 27

¹⁷⁶Holst (1895), s. 28

Tabell 3.10 Overfylte leiligheter etter type bygg bebodd av enslige mødre og barn.

	Lakkegata	Fjellgata	Korsgata	Totalt
Bindingsverk	1	3	2	6
Bindingsverk og tømmer	1	1	0	2
Tregård	0	2	0	2
Tømmerhus	3	3	0	6
Plankhus	0	2	0	2
Mur	3	0	0	3
Totalt	8	11	2	21 av 71

Kilde: Basert på Holst dokumentasjon(1895)

Tabell 3.11 Overfylte leiligheter etter type bygg bebodd av to foreldre og barn.

	Lakkegata	Fjellgata	Korsgata	Totalt
Bindingsverk	12	5	9	26
Bindingsverk og tømmer	1	0	0	1
Tregård	1	3	0	4
Tømmerhus	11	7	1	19
Plankhus	0	1	0	1
Murgård	18	4	4	26
Totalt	43	20	14	77

Kilde: Basert på Holst dokumentasjon(1895)

Som tabellene viser finner man en høyere hyppighet av overbefolkede leiligheter blant tre- og bindingsverkgårdene. Nå er tallene mine små og man skal være forsiktig med å generalisere på basis av disse. Dette også fordi jeg har tatt for meg områder hvor andelen tre -og bindingsverkgårder var stor. Likevel var dette en tendens Axel Holst fant på tvers av de undersøkte leilighetene i undersøkelsen. Overfylte leilighetene klumpet ofte seg sammen i visse hus. Dette var det samme som Signy Arctander fant i sin undersøkelse, hvor hun skrev:

*De dårlige strøk samler seg i klynger og består av gater i Vor Frelser, Jakob, Wexel, Grønland og Petrus sogn. Dessuten finnes der enkelte strøk i Kampen, Vålerengen, Gamlebyen, Johannes og Sagene som er like dårlige. Eller at deler av gateløp er dårlige.*¹⁷⁷

En gjennomgående tendens var at flere tre-og bindingsverkgårder hadde et betraktelig høyere prosenttall overfylte leiligheter enn de nye murgårdene. Dette gjaldt særlig de eldre tre- og

¹⁷⁷ Arctander(1928), s. 66

bindingsverkgårdene som hadde små kjøkken og lav takhøyde.¹⁷⁸ Det var særlig en høy forekomst av trangbodde leiligheter i kvist- og kjellerleilighetene. Her var boarealet mindre enn i de øvrige leilighetene. Som pekt på ovenfor var det en høyere andel enslige mødre og barn som bodde i kvist- og kjellerleiligheter. Det samme gjaldt for unge familier med mange barn. Også for leilighetene i de eldre tre- og bindingsverkgårdene, kunne en noe høyere andel enslige mødre og barn og store småbarnsfamilier bo.

Holst viste at det var en meget høy andel overbefolkede leiligheter blant dem som bodde uten eget kjøkken, eller som delte kjøkken med andre,¹⁷⁹ og som pekt på ovenfor var det vanligste at enslige mødre og barn delte kjøkken med andre.

Hvordan kan vi forklare den hyppige forekomsten av overfylte leiligheter? Som vi har sett var det en større likhet når det kom til trangboddhet mellom familier med enslige mødre og familier som hadde mange barn, fikk fattigunderstøttelse eller av andre årsaker var vanskelig stilt økonomisk enn andre familier med to foreldre. Vanskelige økonomiske forhold og dyre leiepriser medførte at mange måtte bo trangt. Likevel var hovedårsaken tidens såkalte spekulasjonsbyggeriet og den generelle boligmangelen hovedårsaken til at mange bodde trangt. Drivkraften i leiegårdsbyggeriet var som tidligere nevnt økt profitt. Derfor ble bygget mange små leiligheter slik at gården kunne romme flest mulig mennesker til skyhøye leiepriser. Mange familier måtte derfor leie seg inn i mindre leiligheter eller ta inn losjerende for å kunne ha råd til leia. Dette medførte igjen at leilighetene ble overbefolkede.

3. 9 Flytting

Mange av informantene kunne fortelle om bytte av bosted fra en til flere ganger i løpet av sin barndomstid. Dette gjaldt både barn av to foreldre, men særlig blant barn av enslige mødre. En informant kunne fortelle *Så fløtte en og fløtte da. De fløtte fært i den tida*¹⁸⁰. Jeg vil videre se på hvem som flyttet og hva som var grunnen til at familiene flyttet. I minnematerialet fremgår at barna som mistet sine fedre, ganske umiddelbart, måtte bytte bosted. Grunnen til dette var hovedsakelig på grunn av svikt i familieinntekten slik at familien måtte finne seg et billigere sted å bo. Svikt i familieinntekten var også blant årsakene til at familier med to foreldre måtte finne seg et nytt sted å bo, dette var gjerne forårsaket at far ble syk eller arbeidsledig. Oskar Birkenes, født 1891, flyttet med sin familie til Kristiania i 1895. Familien flyttet inn i en godt møblert leilighet i Toftes Gate, og faren hadde arbeide på Nylands verksted:

---

¹⁷⁸Holst (1895), s. 25

¹⁷⁹Holst (1895), s. 18

¹⁸⁰Anna Johansen f. 1881, NFA 365

Vi bodde på dette stedet i ca 1/2 år, så ble far syk, det var lungebetennelse, han var ikke sykeforsikret den gangen og han var hjemme i mange måneder, for etter sykeleiet fikk han prevlitt og astma, som han hadde resten av livet. Vi kom i meget stor gjeld, av den grunn måtte vi flytte fra denne herlige bolig. Vi flyttet til Sveigårdsgat 92 Iste etg, det var en solfattig leilighet på en stue og kjøkken.¹⁸¹

Hadde man ikke penger til leia ville dette medføre utkastelse, noe som ifølge Anne Lise Seip var et velkjent fenomen i byene og på landsbygda¹⁸². Følgende kan en informant berette: *Vi bodde ikke lenge på noe sted en gang. Det var Martin Veng som eide de fleste gårdene, og når vi skyldte for mye husleie, måtte vi flytte ut.*¹⁸³ For å beskytte leieboere var det lovregulerte flyttedager, det vil si at det var faste flyttedager vår og høst. I følge Anne Lise Seip var dette en tidlig form for samfunnsinngrep for å sikre en viss botrygghet.¹⁸⁴

Som jeg ovenfor har pekt på, var det vanskelig å få fatt på boliger og mange måtte ta til takke med det man fikk. Fant man da etter hvert noe som var bedre, må dette ha medvirket til at familien valgte å flytte på seg slik denne informanten kan fortelle: *Det var sånn før i tida at dem flytte fra det ene stedet til det andre fikk noe som var penere og bedre og sånt noe*¹⁸⁵

Mange flyttet av den grunn at økonomien ble bedre og kunne flytte fra trehusbebyggelsen til de nye murgårdene. Følgende kan en informant berette:

*Dere flyttet altså tre ganger. Hvorfor flyttet dere? Ja det var for å komme nærmere hitover. Det ble kortere vei. Det var lettvent for handel og alt sånt. Det var mere tungvent der borte. Når vi kom på Grunerløkka var det innlagt vann i gårda og klosetter i ganga. Der oppe på vi bodde på Rodeløkka var det klosetter i gården og vann nedi gården. Vi måtte bære vann fra gården og slite i bryggerhus, tungt all tingen.*¹⁸⁶

Bytte av arbeidsplass og/ eller arbeidssted må ha medført at mange har ønsket å flytte nærmere denne. Dette endret seg delvis etter at sporveisnettet ble utbygget. Da kunne folk bli boende på samme sted selv om de skiftet arbeid.¹⁸⁷

Som vi ser var økonomi, nærhet til arbeidsplassen og mulighet for å bedre boligstandarden, hovedårsaken til at barnefamiliene byttet bosted.

Miste av foreldre og påfølgende flytting må ha medført ganske dramatiske endringer i barnas livssituasjon og skildringer omkring dette er i mange barndomsminner viet storoppmerksomhet. På grunn av de begrensede kommunikasjonsmulighetene, må avstanden

¹⁸¹Oskar Birkenes f. 1891, NFA 1345

¹⁸²Seip(1984), s.244

¹⁸³Hilmar A Syversen f. 1899, NFA 2540

¹⁸⁴Seip (1984), s. 244

¹⁸⁵Einar Johansen f. 1885, NFA 1069

¹⁸⁶Arthur Georg Thoresen f. 1883, NFA 947

¹⁸⁷Gjesdal Christensen (1980),s .25

mellom de ulike bydelene ha virket større enn hva vi opplever i dag. Knut Kjeldstadli skriver i Oslo bys historie at enkelte bydeler i perioder var egne lokalsamfunn hvor beboeren var seg bevisst sin tilhørighet til området,¹⁸⁸ Det samme gjaldt antakeligvis også for bydelenes barn. Å flytte til en ny bydel, må ha betydd bytte av miljø, samt at det kunne være langt tilbake til kjente områder og lekekamerater. Å flytte må derfor ha medført en stor endring i barns liv. Dette må følgelig ha stilt krav til arbeiderbarns evne til tilpasning- og omstillingsdyktighet når det gjaldt å bli kjent med og tilpasse seg nye steder, mennesker, lekekamerater og miljø.

3. 10 Konklusjon

Kapittelet har undersøkt boforholdene blant barn av enslige mødre og barn av to foreldre i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata og sett på forhold som boligtype og boligstandard som antall rom, familiens kjøkkensituasjon, trangboddhet, eventuelle mangler ved boligen.

Undersøkelsen har vist at det var en noe høyere andel enslige mødre og barn som bodde i hus av tre, tømmer og bindingsverk og en noe høyere andel familier med to foreldre og barn som bodde i murgårder. Vi har sett at det var en klar sammenheng mellom typen bygg og boligstandard, hvor de dårligste leilighetene primært var hus reist i tre, tømmer og bindingsverk. Det samme gjaldt for leiligheter på kvist og i kjeller.

Generelt sett bodde mange barn i dårlige leiligheter og trangboddheten var stor. Det var flere barn av enslige mødre enn barn av to foreldre som bodde i dårlige og trangbodde leiligheter. Flere bodde i leiligheter i tre- og bindingsverdgårdene hvor leia var lavest. Dette være seg kjeller- eller kvistleiligheter og leiligheter i tre- og bindingsverkgårder. Disse var på side ofte mangelfulle med dårlige standarder og kunne være kalde, fuktige og mørke. Det var en likhet mellom bosituasjonen til barn av enslige mødre og barn fra familier med to foreldre hvor den økonomiske situasjonen var vanskelig. Dette gjaldt forhold som trangboddhet, samt at disse familiene ofte bodde i kjeller- og kvistleiligheter som generelt sett var dårlige. Flere bodde i leiligheter der leien var billigst.

Årsaken til de vanskelige boligforholdene kan forklares ved boligmangel og at boligbyggingen var dominert av et spekulasjonsbyggeri som var drevet av et ønske om profitt. Dette presset leieprisene opp. Det ble altså ikke bygge nok adekvate boliger for den voksende arbeiderklassebefolkningen i Kristiania. Dette medførte at det var stor rift etter boliger og en påfølgende bolignød. Boligmangelen gikk særlig ut over familier som var vanskelig stilt økonomisk som enslige mødre, småbarnsfamilier og i familier med store barneflokker.

---

¹⁸⁸Kjeldstadli(1990), s. 18

Kapittel 4

Barns oppvekstvilkår i familier med enslige mødre og familier med to foreldre

4. 1 Innledning

Oppgaven har til nå undersøkt den husholdningsstrukturen barn av enslige mødre og barn av to foreldre inngikk i og hvordan barna bodde. I dette kapittelet vil jeg undersøke nærmere hvordan barns oppvekstvilkår artet seg i hjemmesfæren. Jeg vil derfor undersøke flere sider ved levekårene til barn; som omsorgsforhold, familiens økonomiske situasjon og foreldrenes arbeid og levevei. Jeg vil undersøke materielle forhold som mat og klær og barnas ulønnede arbeid. I kapittelet vil jeg se hvorvidt det var noen forskjell eller likhet mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre når det kom til disse forholdene.

4. 2 Foreldrenes arbeid og levevei.

For å kunne si noe om barns levekår i arbeiderfamiliene er det nødvendig å se på foreldrenes arbeid og levevei. Foreldrenes arbeid dannet et fundament for de økonomiske forholdene i familiene og for familienes materielle forhold. Dessuten kan det ha påvirket hvordan arbeidsoppgaver i husholdet som husarbeid og omsorg ble fordelt. La oss først se på de enslige mødrenes arbeids- og levevei. Tabellen 4.1 viser en oversikt over alle inntektskildene de enslige mødrene oppgav å ha. Når antallet ikke stemmer med antall enslige mødre, er dette fordi flere oppgav flere inntektskilder.

Tabell 4.1 De enslige mødrenes yrker og levevei.

Type arbeid	Antall
Vask/søm	17
Har losjerende	2
Avis/bladbud	3
Småhandel	5
Markedskone	1
Grønnsakskone	1
Torvkone	1
Koker klub	1
Driver spisforretning	1
Tjenesteytende	1
Autorisert sykepleier	1
Industri	14
Forsørger av foreldre	2
Understøttet av fattigvesenet	5
Delvis understøttelse av fattigvesenet	8
Ukjent	1

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Som vi ser var den største delen av av de enslige kvinnene sysselsatt med erverv som søm, vask, hjemmearbeid og småhandel, mens en mindre del arbeidet innenfor industrien. Dette inntrykket av de enslige mødres arbeid, var det samme som minnematerialet gav, hvor det fleste enslige småbarnsmødrene forsørget familiene med vask og søm. Det var også mange som oppgav å livnære seg av kombinasjonen søm eller vask med delvis understøttelse av fattigvesenet. En stor andel utførte arbeidsoppgaver hvor de solgte sine tjenester selvstendig og ikke hadde fast lønnsarbeid. Dette være seg arbeid innenfor småhandel som å koke klubb, arbeide som torvkone, eller det kunne være arbeid med søm og vask. I alt var det 24 av 49 enslige mødre som oppgav å livnære seg av dette. Vi ser dermed at mange av de enslige mødrene ikke hadde fast lønnsarbeid. Hvorfor var det slik? Liv Emma Thorsen har i magisteravhandlingen «Kvinnene på Kampen» undersøkt sider ved arbeiderkvinnenes levekår i arbeiderbydelen Kampen i Kristiania i årene 1890-1930. Thorsen kaller disse yrkene for tradisjonelle kvinneyrker i den forstand at det var yrker som ofte lot seg utføre hjemme og som det ikke kreves spesialopplæring for å utføre. Derimot krevde disse yrkene ferdigheter som de fleste kvinner var i besittelse av. I undersøkelsen fant Thorsen at det var flest kvinner som hadde ansvar for familie og hjem som arbeidet innenfor de tradisjonelle kvinneyrkene, mens det var flest kvinner uten familie som arbeidet innenfor industrien.¹⁸⁹ Grunnen til dette var at arbeidstiden vanskeliggjorde flere typer arbeid for de enslige mødrene særlig da barna var små. Dette gjaldt særlig fabrikkarbeid, hvor arbeidstiden var svært lang. I industrien kunne den normale

¹⁸⁹Thorsen (1979), s. 130

arbeidstid vare fra klokken seks om morgenen til klokken seks- syv om kvelden. De enslige mødrene skulle utføre både forsørgelse- og omsorgsoppgaver i et hushold. Dette begrenset mulighetene for hvilket arbeid de enslige kvinnene kunne ta. Dermed måtte de finne andre måter enn fabrikkarbeid å forsørge seg selv og barna på.¹⁹⁰ Men slikt arbeid som lot seg forene med pass av egen husholdning og barneomsorg, gav lav og gjerne uregelmessig inntekt.¹⁹¹ Tabellen nedenfor viser en oversikt over kvinners lønninger i 1899.¹⁹²

Tabell 4.2 Kvinners lønninger i 1899

Arbeid		Lønningsenhet	Lønn	
Metall og treindustri		Uke	7.00-8.00	
	Tekstil og bekledningsindustri	Veveriarbeidersker	Uke	6.60-10.00
		Herreskreddersker	Uke	8.00-12.00
		Dameskredderskier	Uke	6.00- 9.00
		Bundmakersker	Uke	6.00-14.00
Linsømmersker		Uke	8.00-10.00	
Papirindustri og grafiske arbeider	Settersker	Uke	10.00-15.00	
	Påleggersker	Uke	6.00-12.00	
Tilvirkning av føde- og nytelsesmidler	Arbeidersker ved bryggerier	Uke	10.00-15.00	
	Sukkervarefabrikk	Uke	5.00-7.00	
	Margarin og smørfabrik	Uke	7.00-8.00	
	Tobakksfabrikk øvede/	Uke	4.80-6.00	
Diverse	Strykersker	Uke	8.00-10.00	
	Vask- og rengjøringsarbeider	Dag	2	
	Dagarbeidere	Dag	1,5	

Kilde: Statistisk aarbog for Kristiania by(1901), s. 85

1. Øvede arbeidere, arbeidet på akkord.

Som vi ser var arbeide med søm, vask og rengjøringsarbeid de dårligst betalte kvinneyrkene, mens arbeide innen industrien var noe bedre betalt. Kvinnelig arbeidskraft ble også betalt mindre enn menns arbeidskraft. Mens en kvinnelig tobakksarbeiderske på akkord tjente mellom 4.80 og seks kroner i uken, ville en mannlig tobakksarbeider tjene mellom tre og fire kroner dagen, eller 18-24

¹⁹⁰ Bull (1981), s. 20

¹⁹¹ Thorsen (1979), s. 94

¹⁹² Statistisk aarbog for Kristiania by. Udgivet af kommunens statistiske kontor. Sekstende årgang 1901 s. 85.og 86. Jeg har ikke funnet noen samlet oversikt over kvinners lønninger før året 1899.

kr. uken.¹⁹³ Familiene med enslige mødre var betraktelig vanskeligere stilt økonomisk enn familier med mannlige forsørgere. Som jeg viste i kapittelet om barns boforhold kostet 82% av toromsleilighetene i de nye murgårdene 18 kr. eller mere i måneden. Dette var et beløp de enslige mødrene vanskelig ville ha mulighet til å betale, med mindre husholdningen hadde øvrige inntekter enn morens lønnsarbeid. Liv Emma Thorsen skriver at: *Arbeidslønninger for kvinneyrket lå så lavt at en kvinne med forsørgeransvar bare med store vansker kunne dekke de faste utgiftene for seg selv og sin familie*¹⁹⁴

Hvilke muligheter hadde de enslige mødrene til barnepass? Som forrige kapittel viste, kunne mor og barn bo sammen med barnas besteforeldre. Jeg antok at dette var en strategi for å kunne greie utfordringen som kombinasjonen lønnsarbeid, barnepass og pass av husholdning skapte. Det viste seg også, at de enslige mødrene som losjerte eller som bodde sammen med besteforeldre, hadde en fordeling av arbeids- og levevei som var annerledes enn de enslige mødrene som var forsørgere i egen husholdning. Tabellen nedenfor viser en oversikt over yrker og levevei til de de enslige mødrene som losjerte eller bodde hos foreldrene sine.

Tabell 4.3 Yrker og levevei blant de enslige mødrene som losjerte eller bodde hos foreldre

Yrke/levevei	Antall
Hjemmearbeid/vask	2
Bladbud	1
Autorisert sykepleier	1
Industri	7
Forsørger av far	2

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Som vi ser var det et større antall enslige mødre som losjerte, eller bodde hos foreldre som arbeidet med industrielt arbeid enn de enslige mødrene som var forsørgere i egen husholdning. Dette må antyde at å bo sammen med foreldre, eller losjere hos andre, kan ha vært en strategi blant de enslige mødrene for å kunne løse utfordringen som barneomsorg og lønnsarbeid skapte. De kunne på den måten arbeide lengre dager og med bedre betalte jobber enn de enslige mødrene som var forsørgere i egen husholdning.

En annen utvei for å løse utfordringen med arbeid og omsorgsarbeid som minnematerialet vitner om, var å utføre arbeidet sammen med barna. Dette kunne være å gå med aviser, eller plukke og selge bær. Kapittel fire som tar for seg lønnet arbeide, viser at det primært var barna av de enslige mødrene som arbeidet sammen med forsørgeren.

¹⁹³ Statistisk aarvog for Kristiania by. Udgivet af kommunens statistiske kontor. Sekstende årgang 1901 s . 85 og 86.

¹⁹⁴ Thorsen(1979), s. 133

En annen utvei det fortelles om, var å ta med barna på arbeid. Dette var forbudt, men forekom likevel. Det kan denne informanten fortelle, hvor moren arbeidet i tekstilindustrien:

Når vi var små, og den yngste var født, hadde mor ingen til å passe han. Da måtte hun ta han med i ei kasse på fabrikk, og da lå han der hele dagen i et helt år. Men da måtte a slutte med det, for han ble så stor at han ville være med å hjelpe te. Han var 3-4 år den gangen¹⁹⁵

Andre forsøkte å arbeide i nærheten av hjemmet, slik at de kunne se til barna i pausene. Evy Helen Gaard har skrevet hovedfagsoppgave om kvinner i tekstilindustrien i Kristiania og har i denne undersøkt avstand mellom fabrikk og bolig. Hun viser at i 1875 bodde 84% av de undersøkte kvinnene så nær den fabrikk de arbeidet ved, at det var mindre enn ti minutters gange mellom mellom hjem og arbeidssted.¹⁹⁶ Følgende kan en informant fortelle :

Når far døde, så slutta a på Nydalen, da måtte a komme inn et sted som hu kunne komma hjem til frokost og middag, så hu kunne få sett til unga før de gikk til skolen. Før hjalp bestemor, men hu døde jo da far døde.

Også her arbeidet moren i tekstilindustrien. En annen som hadde en mor som arbeidet med vask, kan fortelle:

Når jeg var liten gutt, måtte jeg være med min søster på skolen, og mor tok med seg den minste på arbeidet. Hu hadde faste huser som hu var i. Jeg måtte begynne på skolen før jeg skulle, men jeg bare satt der for å ha pass.¹⁹⁷

Morens arbeidssituasjon resulterte i at mange barn av enslige mødre fra tidlig alder kunne være mye overlatt til seg selv: *Mor vasket bare et par dager i uken og vi måtte passe oss selv.*¹⁹⁸ En annen informant forteller:

Som jeg har fortalt, begynte min pleiemor arbeide på Seilduken da jeg var fire år. Jeg har også fortalt hvorfor hun måtte gå inn i fabrikk en igjen. Arbeidet begynte klokken seks. Frokost fra 8. 30 til halv ni. Hun kunne ikke komme hjem i løpet av den halvtimen. Jeg var alene til klokken tretten, da var det middag. Unnertiden kom kona over gangen inn og kledde på meg. Men regelen var nok at jeg gikk der og subbet inntil jeg lærte å kle på meg

¹⁹⁵Karoline Bergesen f. 1887, NFA 1341

¹⁹⁶Gaard (1977) s. 90

¹⁹⁷Frithjof Olsen f. 1881, NFA 732 og 640

¹⁹⁸Alma Marie Hansen f. 1877, NFA 637

*sjøl. Mor hadde skåret noen brødstykker, de lå på en tallerken på kjøkkenbenken. Jeg spiste dem maten og var vel aldri virkelig sulten. Men jeg var vel aldri ordentlig mett heller.*¹⁹⁹

Som vi nå har sett var de økonomiske forholdene vanskelige i familier med enslige mødre. Og mødrenes arbeidsdag må ha vært svært lang siden de skulle utføre husarbeid i tillegg til lønnsarbeid. Mødrene må ha hatt knapt med tid, og barna mye overlatt til seg selv. Ungene har antageligvis måtte avlaste moren til andre arbeidsoppgaver. Dette er forhold som vi vil se nærmere på nedenfor. Det samme gjelder hvorvidt det fantes andre offentlige eller private hjelpemuligheter hva barnepass angikk. La oss først se på lønnsarbeid blant de gifte mødrene. Tabell 4.4 viser en oversikt over arbeid og levevei blant de gifte kvinnene.

Tabell 4.4 De gifte kvinnenes arbeid og levevei

Yrke	Antall
Vask	3
Søm	2
Bladbud /aviskone	3
Syr sokker	1
Småhandel	1
Melkehandel	1
Industri:	
Veveri	4

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Som vi ser var dette også primært jobber som lot seg kombinere med omsorg for barn og pass av husholdning. Vi ser også at færre gifte kvinner arbeidet for penger enn de enslige mødrene.

Både Liv Emma Thorsen og Evy Helen Gard påpeker at det antageligvis var en underregistrering av de gifte kvinnenes lønnsarbeid. Thoresen påpeker at det i 1891- tellingen ser ut til at husmoren ikke føres opp med eget yrke med mindre dette var hovedbeskjeftigelse.²⁰⁰ Evy Helen Gard peker på at årsakene kan ha vært at det ble unnlatt å oppgi yrkesarbeid for gifte kvinner, siden arbeidet varte over en kortere tid, eller ble utført på deltid. En annen årsak kan ha vært forankret i det rådende tankesettet, hvor mannen ble regnet for familieforsørger, å ikke greie dette ble forbundet med skam.²⁰¹ Denne holdningen fremkommer også i minnematerialet hvor en informant kan fortelle at: *...mor arbeidet aldri utenfor hjemmet. Det var den gangen ingen gifte kvinner som hadde lønnet arbeid. Det ble regnet som en skam om ikke mannen kunne forsørge henne og familien.*

²⁰² Det vanligste var likevel at arbeiderkvinnene sluttet å arbeide når de giftet seg og fikk barn.

Gifte kvinner tok sjeldent fulltidsarbeide og tok de arbeid, var dette primært noe som lot seg

¹⁹⁹Waldemar Carlsen f. 1880. NFA2408 og 2420

²⁰⁰ Thorsen (1979) s. 121

²⁰¹ Gaard(1977) s. 22

²⁰² «Vaterlandsgutt» f. 1878 NFA 2094

kombinere med barneomsorg.²⁰³ Edvard Bull peker på at arbeiderkvinnens lønnsarbeid har variert med konjunktorene hvor det vanligste var å spe på inntekten med hjemmearbeide, vaskejobb, søm.²⁰⁴

Den svenske etnologen Birgitta Skarin Frykman har undersøkt Göteborgs arbeiderbefolkning i 1890-årene, og skriver at det var mere lønnsomt for en husholdning at moren arbeidet hjemme:

*Kvinnoarbete, i och utanför hemmen, var en viktig ekonomisk resurs, i de flesta fall förutsetningen för att familjerna skulle klara sig och överleva(...). För att lönnen skulle rekke till upphallet, måste en ekonomisk produktion i vid betydelse äga rum inom familjen. De reproduktive sysslorna, som matlagning städning og tvätt, var inte mindre arbetskraftkravande, eller nödvendiga for familiens materiella försörjning an motsvarande uppgifter i en ladugård eller en handverkarverkstad. Utfördes de inte, klarade sig inte arbetskraften, den egedom familien levde av. Då om inte förr, utarmades familien och hamnade på fattighuset. Arbetskraften krevde arbetskraft för sin överlevnad.*²⁰⁵

Den svenske etnologen Romulo Enmark skriver at kvinnes store ansvar i familien innebar at nesten all hennes tid ble brukt til å lage mat, gjøre innkjøp, lappe, sy strikke og oppdra barn. Hun hadde ansvar for familieøkonomien og for å få lønnen til å strekke til, mens mannens posisjon i familien beskrives som familieforsørgeren.²⁰⁶ Lønnsarbeid dominerte mannens tid, og selv om arbeidermødrene i stor grad arbeidet hjemme, fremkommer det også blant informantene som hadde to foreldre, at foreldrenes tid ofte gikk med til lønnet eller ulønnet arbeide. Dette medførte at mange barn ofte var overlatt til seg selv. Romulo Enmark skriver også at barna skulle unngå å ta opp foreldrenes dyrbare tid²⁰⁷ La oss videre se på familiefedrenes arbeid.

---

²⁰³ Sogner(2003), s. 8

²⁰⁴ Thorsen(1979) s. 89

²⁰⁵ Frykman (1990), s. 184

²⁰⁶ Enmark (1987), s.50

²⁰⁷ Enmark(1887), s. 25

Tabell 4.5 Familiefedrenes arbeid og levevei

Arbeid og levevei	Antall
Håndverk	
Mestere	8
Svenner/uspesifisert	67
Arbeider/lærling	54
Transport	44
Dagarbeider	12
Handel	5
Industri	
Spesialarbeider	4
Industriarbeidere	31
Dagarbeider	11
Uspesifisert	
Uten arbeid/	3
Arbeidsudyktig	
Fattigvesen	1
Delvis understøttelse	
av fattigvesen	3

Kilde: Basert på folketellingen 1891

Som vi ser var det fleste mennene sysselsatt innen håndverk og transport. Blant dem som arbeidet med håndverk var det få mestere, majoriteten var svenner eller arbeidere. Et mindretall arbeidet innen handel og industri. Hva sistnevnte angikk, var det få menn som arbeidet som spesialarbeidere. La oss videre se på menns lønnsforhold.

Tabell 4. 6 Menns lønnsforhold i 1899

Arbeid		Lønningsenhet	Lønn
Stenarbeidere	Teglverksarbeidere	Akkord	2.50-4.50
	Betongstøpere	Time	0.30-0.35
	Gråstensmurere	Dag	2.75-4.00
Maskin-og metallarbeidere	Elektrikere	Time	0.30-0.40
	Mekanikere	Time	0.30-0.40
	Maskinister	Uke	20.00-25.00
	Fyrbøtere	Uke	15.00-25.00
	Formere	Time	0.30-0.45
	Klejnsmeder	Time	0.30-0.40
	Platearbeidere	Time	0.30-0.40
	Tilskjærere	Uke	24.00-26.00
Tekstil og bekledningsindustri	Farvere	Uke	15.00
	Sko-og salmakere	-	
Skind og hornarbeidere	Børstebindere	Uke	15.00
	Typografer innenbys	Uke	24.00-26.00
	Typografer utenbys	Uke	18.00-20.00
	Bokbinderarbeidere	Uke	14.00-18.00
Trearbeidere	Møbelsnekkere	Uke	15.00-25.00
	Bygningssnekkere	Time	0.40-0.50
	Tømmermenn	Time	0.40-0.50
	Innredningssnekkere	Time	0.35-0.50
	Rammearbeidere og forgyllere	Uke	15.00-20.00
	Dreiere	Time	0.30-0.40
	Kassesnekkere	Dag	2.50-3.50
	Bakere og konditorer	Uke	20.00-24.00
Tilvirkning av føde og nytelsesmidler	Møllearbeidere	Dag	2,60-3.00
	Bryggeriarbeidere	Uke	17.00-20.00
	Pølsemakere	Uke	18.00-20.00
	Tobakksarbeidere	Dag	3.00-4.00
	Lagerarbeidere	Uke	15.00-22.00
Transportarbeidere	Jordarbeidere	Dag	1.00-1.75
Landbruksarbeidere	Gartnerarbeidere	Dag	3
Diverse	.Dagarbeidere	Dag	3,5
	Ufaglært fabrikkarbeid	Dag	2.00-2.75

Kilde: Statistisk aarbog for Kristiania by(1901), s. 85 f

Som vi ser var arbeiderklassen ingen ensartet gruppe og det var ulike økonomiske sjikt og skilnader innad arbeiderklassen.²⁰⁸ Felles for mange arbeidere var at de manglet en sosial og økonomisk sikkerhet mot utsatte perioder. Som vi har sett var det få offentlige hjelpeordninger dersom familien skulle rammes inntektsbortfall. Mange arbeiderfamilier hadde knappe ressurser til rådighet, derfor kunne arbeidsledighet, sykdom, foreldrenes dødsfall og alkoholisme utføre en alvorlig trussel for familiens livsvilkår²⁰⁹ En informant kan fortelle:

²⁰⁸ Myhre (1990). s 22

²⁰⁹ Gjesdal Christensen (1980), s. 34

Vi var helt og holdent avhengig av hva han tjente, og ble han syk, ble det straks et alvorlig problem. Av den grunn var en mann borte fra arbeidsplassen når dette absolutt ikke var til å komme utenom. Det mest alvorlige avbrekk jeg husker var da min far brakk foten og lå til sengs hjemme i 8 uker(...)Det var ikke noe trygdekasse eller noen annen økonomisk hjelp å få. I sykdomstilfeller måtte man forsøke å låne penger til mat. Dette tilfellet da far brakk foten inntrådte imidlertid da mor hadde en ekstrajobb på tapperiet ved Ringenes bryggeri. Vi klarte oss av den grunn økonomisk over hans sykdomstid og min søster, Anette, stelte da hjemme.²¹⁰

Lønningene var lave og for mange ikke tilstrekkelig. En informant kan fortelle:

Far var støpegodspudser på Kverner bruk. Han var aldri arbeidsledig. Og mor tok arbeide i blant som potetopptakning og aviskone og lignende. Det var alltid lite penger, og når lørdagen kom var det å betale på husleien og annen gjeld, og da ble det ingen ting igjen, det var bare å stifte gjeld på ny mandag²¹¹

Som vist ovenfor hadde et hushold med mannlig hovedperson et høyere inntektsgrunnlag enn familier med enslige mødre. Liv Emma Thorsen konkluderer i undersøkelsen fra Kampen at arbeiderfamiliens levestandard og økonomi var avhengig av en arbeidsdeling mellom ektefellene hvor hun tok seg av husarbeidet og disponerte lønna og ressursene på mest mulig økonomisk måte, og mannen var lønnstaker. Dersom det skjedde en svikt i denne arbeidsdelingen i form av sykdom, død eller alkoholisme, måtte levestandarden bli dårligere. Størst følger fikk det hvis mannen falt fra, siden kvinner tjente halvdelen av menn. Videre hevder hun at kvinner som ble sittende alene med det økonomiske ansvaret for barn, kom til å tilhøre bunnsjiktet i arbeiderklassen. Særlig utsatte var husholdninger der barneflokkene var store, eller der hvor barna var små siden de ikke kunne være til særlig hjelp for moren.²¹²

Hvordan tilværelsen artet seg var avhengig av lønnens størrelse, hvordan den ble disponert og hvor mange mennesker den skulle forsørge. Knut Kjeldstadli skriver at for arbeidsfolk flest var det knapt, men innfor samme inntektsgruppe og miljø kunne noen klare seg, mens andre fikk vansker. De som fikk det til å gå rundt hadde en serie av små strategier.²¹³ La oss videre se på hvordan de materielle forholdene var i barnefamiliene.

---

²¹⁰ Karl Finstad f. 1888. NFA 2207

²¹¹ Inga Andresen f. 1883. NFA 0542

²¹² Thorsen (1979), s. 160

²¹³ Kjeldstadli (1990), s. 56

4. 3 Materielle forhold i arbeiderfamiliene

Hvordan var de materielle forholdene i arbeiderfamiliene når det kom til mat, klær, brensel etc? Var det noen forskjell mellom familiene med barn av enslige mødre og barn av to foreldre? I 1906 og i 1912 til 1913 ble undersøkelsen « Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristiansand og Hamar», heretter forkortet til «Husholdningsregnskaper (1912/13)», utført etter initiativ fra Kristiania kommunes statistiske kontor. Husholdningsundersøkelsen baserte seg på arbeiderfamilier som førte oversikt over egen inntekt og forbruk over ett år.²¹⁴ Undersøkelsen i 1906 baserte seg på innberetninger fra 12 arbeiderhusholdninger, seks familier fra Kristiania og seks familier bosatt i norske bygder, mens undersøkelsen fra 1912 og 1913 var en betraktelig mere omfattende undersøkelse. Hensikten med undersøkelsen var å kartlegge levetilstandene innen de mindre bemidlede befolkningslag, og forbrukerundersøkelsen fra 1912 baserer seg på opplysninger fra den mindre velstilte delen av arbeiderklassen. Denne anførte tall for Kristiania som helhet, mens den på landsbasis også grupperte husholdene etter utgiftsgrupper. Disse var fra å ha 12-1500 kroner i årlige utgifter til å ha over 4000 kr i årlige utgifter. Undersøkelsen viste at de fleste av husholdene grupperte seg om en årsutgift på rundt 2000 kr. På basis av det vi vet om arbeids- og lønnsforholdene til de enslige mødrene, vil det være rimelig å anta at disse tilhørte de laveste utgiftsgruppene. Hva forteller så undersøkelsen om familienes utgifter ? Tabellen nedenfor viser en oversikt over gjennomsnittlig utgifter slik de fordelte seg mellom mat, husleie, lys/brensel blant familiene i undersøkelsen fra 1906 og 1912/13.

---

²¹⁴ Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Kristiansand og Hamar 1912.

Tabell 4.7 Gjennomsnittlig forbruk blant husholdene i 1906 og 1912-1913

	1906	1912-1913
Matvarer	51.94	54.46
Drikkevarer og tobakk	3,94	1,71
Klær og sko	12,08	8,29
Husleie	16.36	17,72
Lys og brensel	5	4,87
Vask og renslighet	1,52	1,32
Forenings og forsikringsutgifter	2,29	5,65
Andre utgifter	6,9	5,9

Kilde: Husholdningsregnskaper(1912,13),s. 81

Regnskapene fra 1906/07 skrev seg primært fra tallrike familier. I undersøkelsen ble det derfor tatt ut materiale som skriver seg fra samme type familier, samt at disse hadde omtrent samme utgiftsbeløp som var 1200-1500 kr .

Som vi ser viser begge forbrukerundersøkelsene at familienes definitivt største utgiftsposter var mat og husleie. Matutgiftene utgjorde rundt halvdelen av utgiftsbudsjettet. Som vi ser var det lite igjen når det aller nødvendigste som mat, husleie, klær, lys og brensel var betalt. La oss videre se om det var noen forskjeller mellom de ulike utgiftsklassene og utgifter til mat, klær, bolig lys og brensel. Tabellen nedenfor viser en oversikt over utgifter fordelt etter de ulike utgiftsgruppene.

Tabell 4.8.Oversikt over utgifter fordelt etter de ulike utgiftsgruppene.

	Utgiftsgrupper						
	1200-1500	1500-1750	1750-2000	2000-2500	2500-3000	3000-4000	4000-6000
Matvarer	49.72	44.38	44.17	43.09	41.05	37.17	36.25
	%	%	%	%	%	%	%
Klær og sko	9.45%	12.22	14.63	14.85	15.29	15.44	14.00
		%	%	%	%	%	%
Bolig	17.59	18.87	16.95	17.95	15.60	16.18	17.25
	%	%	%	%	%	%	%
Lys og brensel	5.93%	5.53%	5.40%	4.85%	4.93%	4.64%	4.72%
Andre utgifter	17.31	19.00	18.85	19.26	23.13	26.57	27.78
	%	%	%	%	%	%	%

Kilde: Husholdningsregnskaper (1912/13)s.25

Som vi ser utgjorde utgiftene til mat omtrent halvparten av de minst bemidlede utgifter, mens de for de mest bemidlede, utgjorde omtrent en tredjedel. Disse forholdene var det den tyske statistikeren Ernst Engel (1826-1896) som først påpekte og som etterhvert ble formulert i «Engels

lov» Denne tilsa at utgiftene til mat var størst for de minst bemidlede familiene.²¹⁵ Med dette formulerte Engel en målestokk for fattigdom. Desto fattigere en familie er, desto større del av inntekten må den bruke på det absolutt nødvendigste for å overleve.²¹⁶ Vi ser også at de samme forholdene var gjeldende for utgiftene til lys og brensel og til bolig. Derimot ser vi at utgiftene til klær og sko og til andre utgifter, steg ettersom familienes økonomiske forhold ble bedre. I regnskapene ble det også registrert husholdets utgifter til fornøyer og adspredelser. Disse opplysningene viste at de minst bemidlede brukte 0.61% av utgiftsbudsjettet til teater og konserter og 0.23% til leketøy og annet, mens de mest bemidlede brukte 0.86% på teater og konserter og 0.24 % på leketøy og annet.²¹⁷ Også her ser vi at utgiftene var stigende ettersom økonomien ble bedre.

Som vi har sett utgjorde mat den største utgiftsposten blant familiene. La oss videre se om matutgiftene var ulikt sammensatt innen de ulike utgiftsgruppene og om dette kan si noe om kostholdets sammensetning mellom de minst bemidlede og de mest bemidlede familiene? Tabellen nedenfor viser en oversikt over utgifter til ulike matvarer innen de ulike utgiftsklassene på nasjonalt plan og gjennomsnittet for Kristiania.

Tabell 4.9 Oversikt over utgifter til matvarer innen de ulike utgiftsklasser

	Utgiftsgrupper					Gjennomsnitt for Kristiania
	1200-400	1200-1750	1750-2500	2500-4000	4000-6000	
Kjøttmat	17,50 %	17.2 %	18.00 %	17.0 %	20.1%	18,06 %
Fiskemat	5,80 %	6.2%	5.6%	5.6%	5.9%	5,30 %
Landmandsvarer 1	36.4%	35.0 %	37.3 %	36.3 %	32.2%	37,00 %
Brød, mel, gryn	19.6%	21.2 %	18.9 %	18.7 %	18.6%	18,00 %
Grønnsaker, frukt og bær	6.8%	6.6%	6.7%	7.7%	6.6%	6,80 %
Kolonialvarer 2	11.6%	11.5 %	11.4 %	11.9 %	11.2%	11,50 %
Andre næringsmidler	0.2%	0.2%	0.2%	0.2%	0.2%	0,20 %

Kilde: Husholdningsundersøkelse(1913), s. 52

1) Landmandsvarer betegner meierivarer som melk, ost og egg

2) Kolonialvarer betegner varer som sukker, kaffe, te, sjokolade og krydder.

²¹⁵ Husholdningsregnskaper (1912/13), s. 26

²¹⁶ Hansen, Røll: <http://www.ssb.no/inntekt-og-forbruk/artikler-og-publikasjoner/mindre-melk-og-brod>

²¹⁷ Husholdningsregnskaper (1912/13), s. 41

Som vi ser gikk hovedsakelig utgiftene blant arbeiderfamiliene til landmandsvarer, deretter til brød, mel og gryn, videre til kjøttmat og deretter til kolonialvarer. Av tabellen ser vi også at utgiftene til brød, mel og gryn var størst innen de fattigste husholdningene og at utgiftene til kjøtt var stigende desto mere velstående husholdningene var. Også utgiftene til grønnsaker, frukt og bær steg i takt med bedre økonomiske forhold. Utgiftene til brød, mel og gryn, til fisk og til landmannsvarer, var størst inne de minst bemidlede utgiftsklasser. Det samme galt for familier som var tallrike hvor utgiftene til brød, mel, gryn, kolonialvarer og fisk, steg desto tallrikere en familie var, mens utgiftene til kjøtt sank.²¹⁸ Undersøkelsen viser også at utgiftene til animalske matvarer steg mens prosentandelen vegetabiliske matvarer sank i takt med familienes velstandsgrad. Oversikt over gjennomsnittspriser for Kristiania for året 1911-12, viser at prisene på animalske matvarer var dyrere enn de vegetabiliske matvarene. Man ser altså at de fattigste husholdningene hadde et høyere forbruk av billigere matvarer bestående brød og kornprodukter, margarin og skummet melk, mens forbruket av dyrere matvarer tiltok ettersom de økonomiske forholdene ble bedre. Dette være seg matvarer som bestod av mere kjøtt, meierivarer som smør og egg og frukt og grønnsaker. På basis av dette kan man se at kostholdet varierte etter familienes økonomiske forutsetninger

Som vi har sett strakk for mange lønna kun til det absolutt nødvendigste som husleie brensel, lys mat, klær og sko. Hvordan opplevde informantene selv kosten? Oskar Karlsen kunne fortelle at *man måtte ikke være kresen i matveien, det var mye spekesild og poteter i dagens kost, rugmelsgraut(vassgraut) og velling, ellers var det sjeldent smør på brødet og melka var separert.*²¹⁹ For mange ble kosten oppfattet som knapp og mange opplevde å ikke kunne spise seg mett. For mange var også kostholdet lite variert. Andre formidler det inntrykket at den samme kosten var tilstrekkelig og at man kunne spise seg mett hver dag. De fleste informantene fortalte at når lønna ikke strakk til, var det nødvendig å forsøke å tyne lønna til det ytterste ved å forbillige utgiftene til mat, klær sko og brensel. En informant kan fortelle: *Det var dårlig mange ganger. Men hu bakte brød for å få det til å henge sammen så godt a kunne.*²²⁰ For mange kunne brødbaking inngå i husholdets egenproduksjon for å spare ressursene. Anna Avdem og Kari Melby skriver at en tydelig tendens var at de som hadde trang økonomi, holdt fast ved en viss husholdsproduksjon som krevde lite økonomisk investering, som å dyrke poteter, bake brød, sy klær selv²²¹ En annen strategi for å spare på ressursene, var at maten ble nøye fordelt etter hvor lenge den skulle vare og porsjonert og tildelt barna av moren. En annen informant forteller:

---

²¹⁸ Husholdningsregnskaper(1912/13), s. 50

²¹⁹ Oskar Karlsen f. 1888, NFA 1878

²²⁰ Borghild Kristiansen f. 1887, NFA 1221

²²¹ Avdem og Melbye (1985), s. 91

Ikke direkte sulta, Men det var aldri så mye at vi blei ordentlig tilfreds mette. Jeg kan aldri huse at vi aldri hadde mat. Det ble delt så godt vi kunne. Når hu hadde bakt brød, så beregna a så lenge det skulle vare.²²²

En annen kan fortelle:

Vi hjalp til på hver vor måte alle sammen. Brænsel kjøpets aldri. Det bar vi hjem fra Sørenga og vi var med og tok opp poteter. Det var oppe på Alfasett, som vi kalte det. Når skolen var slut gikk vi tre største, eldste søster og tre brødre. Vi gikk den lange veien opp dit og plukket de renner som mor hadde greipa opp. Vi bar litt hver av oss hver dag, så lenge det stod på, og fylte to avskjæringer. Etterstadsletta gav og også litt inntekter. Der vokste det karvekål. Mor lærte oss å se forskjellen på karvekål og hundekjeks. Kålen ble solgt for 50 øre kiloet til Karl A. Jensen. Ja, slik vokste det mange unger opp på Vålerenga... Tomflalskene var dyre, da som nå, men vi pælte dom som vi så. Vi pælte dom lettest på ølvogna, mens ølkjørerer var inne i ølbutikken. Det blev til kino i hvertfall, vi hadde ingen som gav oss noe.²²³

Morens dobbeltarbeide kunne medføre at husarbeidet ble dårlig utført. Liv Emma Thorsen skriver at dette særlig ville det gå utover husholdningens egenproduksjon som brødbaking, matlaging og klesfremstilling.²²⁴ En informant kan fortelle:

Middag fikk vi kun på søndagene for mor hadde ikke tid til å lage mat, de andre dagene kjøpte vi en 20 øres kake, det var middagen, ellers var det brød og kaffe vi levde av... Det var ingen fast vekt på brødene den gang- så de konkurrerte om å levere de største 20 – øres brødene. Så var det å passe på der brødene var størst.²²⁵

Anna Syversen kan fortelle om kvinnene som arbeidet på teglverkene at:

De fleste av kvinnene hadde heim og barn å sørge for, men felles for alle var at de hadde en slitsom arbeidsdag fra kl. 6 om morgenen til 6 om aftenen, og heimen måtte de stelle før de gikk om morenen og etter arbeidstid om kvelden. Flere hadde lang vei til arbeidsstedet, f. Eks Kampen og Vålerenga, men de passet nok tiden, det ble vel ikke godkjent å komme for sent til arbeide. Middagsmat ble det bare hver søndag. Butikkene var oppe til kl. 8 om hverdagene og til kl. 10-11 om lørdagene, da var tiden de arbeidsslitne kvinnene hadde til innkjøp for søndagen den ukas om kom(...)Søndagene ble for disse slitets kvinnene en stri dag, da skulle det vaskes klær, gjøres rent i huset, lages mat og vaskes onger. Om kvelden etter endt strev, satte de seg gjerne på trappene utenfor og pratet med sine naboer til det ble

²²² Frithjov Olsen f.1881, NFA732,640

²²³ Hilmar A. Syversen f. 1899, NFA 2540

²²⁴ Thorsen (1979), s. 160

²²⁵ Hagbart Olsen f.1876. NFA 75

*sengetid, da skulle de hvile litt til neste ukes slit begynte.*²²⁶

Når det gjelder barnas klær, kan informantene fortelle at disse ofte var gjenbruk og omsyning av gamle klær:

*Vi frøys jo ikke, mor tok så lenge hu hadde av sitt og gjorde i stand for at vi skulle ha noe å ha på oss med klær var det skralt med. Mor var saa flink til å stelle på det når vi fikk noe gammelt tøy*²²⁷.

En annen kan fortelle *Mor måtte være økonomisk. Hun stoppet og lappet for å holde tøyet i orden og satt ofte oppe til 12 om natten.*²²⁸ For å minske utgiftene til klær kan flere av informantene fortelle om at dette kunne bli kjøpt på auksjon. En informant kan fortelle: *De blei nå som så, hu vanka som sagt på auksjon da ser du, så det ble nå kjøpt noe klær.*²²⁹ Kristian Nilsen kan fortelle:

*Fra min barndomstid husker jeg følgende episode som er betegnende for den dårlige økonomien blandt arbeidsfolk. Det var en søndag morgen med ruskevær og jeg hadde kke sko. Det var et stort gårdsrom i huset, hvor vi kunne leke, også fikk jeg låne min søster Alettes sko, som var alt for store for meg. Jeg kunne ikke gå uti gaten med skoene, men måtte være nede i gården. Så kom min far hjem og så meg og spurte hvorfor jeg ikke var ute i gaten, så sa jeg at jeg ikke hadde andre sko enn Alettes. « du skal få sko i morgen, gutten min», sa far. Om mandagen gikk han og pantsatte frakken sin og kom hjem med nye sko til meg*²³⁰

En annen kan fortelle:

I 1898 ble jeg konfirmert i Sagene kirke. For å skaffe dress til konfirmasjonen måtte man ty til avbetalingssystemet. Antrekket var sort dress med krage og slips, stiv hatt eller skottelue båtlue med sløyfe bak.

En annen kan fortelle:

Min far hadde søndagsklær også, men det var smått med penger at det ble en regel at han

---

²²⁶ Anna Syversen f. 1884, NFA 596

²²⁷ Karoline Bergesen f. 1887, NFA 1341

²²⁸ Karl Finstad f. 1883 NFA 2207

²²⁹ Josef Amundsen f. 1875, NFA 2480

²³⁰ Kristian Nilsen f. 1868, NFA356

pasntsatte søndagsklærne om mandagen og løste dem ut igjen om lørdagen. Om mandagen gikk de på nytt i «stampen». Vi barn gikk i klær som mor og søster lappet og gjorde i orden så godt det lot seg gjøre. Jeg husker en stor begivenhet at jeg en gang som liten gutt fikk en blå dress med blanke knapper på.- Om sommeren gikk vi barbente for å spare på skoene.²³¹

Som vi har sett ovenfor steg utgiftene til klær etter som økonomien ble bedre fra å utgjøre 17.3% av utgiftene til å utgjøre 27.8% av utgiftene. Det må derfor ha vært en synlig forskjell i forhold til klær og skotøy mellom barn som kom fra fattige familier og barn som kom familier hvor de økonomiske forholdene var bedre. En informant kan fortelle:

Det va ikke vanskelig å se bot på bot da klærne måtte vare lengst mulig og det var heller ikke vanskelig å se de samme klesplaggene satt på om helligdagene også(...)Søndagsklær var det så som så med, og de der hadde var gjerne en pen vadmelsdress og den var sydd etter mål. Der hvor der var mange barn, måtte nok husmora være skredderen. Dem der hadde god råd hadde som regel storstaddress av engelsk mørkeblå skjervjott.²³²

En gjennomgående holdning var at barna ikke selv benytter ordet fattig om sin egen situasjon, selv om man åpenbart befant seg i en slik tilværelse. Mange formidlet at man klarte seg bra, til tross for at forholdene var vanskelig og at man ikke manglet noe. Den samme holdningen til egen tilværelse, finner Birgitta Skarin Frykmann i et studie av arbeiderbefolkningen i Göteborg rundt 1890. Dette er forhold som kan la seg forklare med Ruicmans teori om *Relativ deprivation* eller relativ brist.²³³ Denne teorien viser at arbeidere som var underprivilegert i forhold til andre samfunnsgrupper ikke opplevde en brist-situasjon fordi de sammenlignet seg med egen klasse, ikke dem som var bedre stilt.²³⁴

Som vi har sett var de økonomiske forholdene i mange barnefamiliene ofte vanskelige. Dette gjaldt særlig i familiene med enslige mødre, og i familier hvor faren var arbeidsledig eller syk, eller forsørgelsesbyrden stor og lønnen lav. Vi har også sett at mange barn der hvor foreldrene var i lønnsarbeid, ofte var overlatt til seg selv. Var det det noen hjelpemuligheter for barnefamiliene økonomisk og materielt eller for barna omsorgsmessig? Dette vil vi undersøke i avsnittet nedenfor.

---

²³¹ Martin Pedersen f. 1879, NFA 2230

²³² Hans Flateby f. 1889, NFA 2540

²³³ Frykmann(1990), s. 150

²³⁴ Frykmann(1990), s. 150

4. 4 Hjelpetilbud til barnefamiliene

Som nevnt i kapittel en har tradisjonelt sett familien hatt det fullstendige ansvaret for barnet. Anne Lise Seip skriver at dette endret seg i løpet av 1800-tallet i retning av et økt samfunnsansvar for barn. Dette betød tiltak for å bedre barns levekår iverksatt av private filantropiske aktører og gjennom det offentlige lovgivning.²³⁵ Vi befinner oss nå i en sped begynnelse av en slik utvikling og primært var tiltakene å regne som særtiltak rettet mot utsatte grupper slik som fattige barn. Etter hvert ble særtiltakene gjort universelle, og ble et tilbud til alle barn på kommunalt budsjett og initiativ.²³⁶ La oss videre se på hva disse tiltakene kunne bestå i, og la oss først se på det offentlige lovgivning.

Et tiltak for å bedre særlig barn av ugifte foreldres levekår var iverksettelse av lov om underhold av uekte og ektefødte barn. Loven trådte i kraft i 1892 og gav begge foreldrene lik plikt til underhold av barn etter økonomisk evne. Anne Lise Seip skriver at loven fikk liten innvirkning i virkeligheten siden det var barnets mor som skulle kreve bidrag fra barnefaren og det viste seg at det kun var 18 % av mødrene som krevde dette.²³⁷

En tiltak for å hjelpe barn fra fattige familier var skolebespisning. Fra midten av 1880-årene fantes det private initiativer flere av byens folkeskoler med gratis middagsbespisning til fattige barn. Anne Lise Seip skriver at i det i 1896 var et akutt behov for skolebespisning. I alt var det 3000 forsørgere som bad om støtte, hvor halvparten var arbeidere, en fjerdedel enslige mødre og en fjerdedel håndverkere.²³⁸ I minnematerialet beretter både barn av enslige mødre og barn av to foreldre om skolebespisning. Følgende kan en informant fortelle:

*Vi sulta aldri, vi hadde brød, smør og sirup- noe annet ble det visst ikke stort av. Det var margarin vi hadde på maten. Vi spiste middag på skolen, vi. Det var fritt på skolen. Det var middagsbespisning der for sånne barn som ikke kunne betale. Hjemme blei det nok ikke middag hver dag. Penga mor tjente skulle gå til hus, og litt skulle vi jo ha på oss og.*²³⁹

Om maten som ble servert fortelles det:

Vi spiste gjerne klokka tolv på skolen. En dag fikk vi erter, en dag grynsodd, en dag villing, en dag risengrynsgrøt, en dag søtsuppe(...)ja, noe fikk vi kanskje to dager. Vi skulle ikke klaga på den maten Det var sånn dampkokt mat, men det var bra. Vi fikk jo aldri poteter tel.

---

²³⁵ Seip (1984), s. 186

²³⁶ Seip (1984), s. 206

²³⁷ Seip(1984), s.193

²³⁸ Seip (1984) s. 208)

²³⁹ Karoline Bergesen f. 1887, NFA 1341

*Vi spiste tel vi ble mette. Ville vi ha mere, så fikk vi*²⁴⁰.

En annen mulighet var å kjøpe maten på Kristiania Dampkjøkken, et filantropisk initiativ hvor man kunne kjøpe middagsrester til en billig penge. Hans Fredriksen kan fortelle:

*Jeg gikk mye på Dampen, Christiania Dampkjøkken og hentet mat for en billig penge der. Det var særlig rift etter lapskausen og søtsuppa som ble servert to ganger i uka. Lapskausen var rester etter gårsdagens måltid, derfor fikk vi den for ti øre literen, det samme kostet søtsuppa. Det hendte vi kunne få to liter, men det var mange om beinet, så det ble gjerne bare en liter og vi måtte stå lenge i kø for å få den også. Denne mathentinga minner meg angivelig om Chr. Krogs berømte maleri «Kampen for tilværelsen».*³²

En mulighet når nøden var størst var å be om hjelp fra fattigvesenet. De gruppene av friske mennesker som hadde juridisk krav på hjelp etter fattigloven av 1863 var: *Ikke forældreløse børn, der ere forladte af Forældrene, eller som Fattigvesenet må skille fra Forældrene paa Grund af disses slette Levenet, Enker med Børn, Piger med Børn, Forladte Koner med Børn*²⁴¹ Som vi ser hadde ikke arbeidsføre rett til fattighjelp, men kun familier med enslige mødre. Dette ble ikke gjennomført i praksis også arbeidsføre trengende fikk støtte fra fattigvesenet.²⁴² Knut Kjeldstadli har i Oslo bys historie *Den delte byen* på basis av fattigvesenets protokoller, angitt ulike årsaker til at folk trengte fattighjelp. Dette være seg alderdom, forulykkede, vanføre, sinnssyke, dovne og drikkferdige. Det var også arbeidsløse folk og familier der forsørgeren hadde dødd. Sykdom ble angitt som den viktigste årsaken til at folk trengte hjelp. Kjeldstadli skriver at tallene neppe er til å stole på siden lav inntekt og forsørgelsesbyrde ikke nevnes, ei heller er fylla oppgitt.²⁴³ Anne Lise Seip skriver at blant de fattige var kvinner, barn og eldre i flertall blant dem som mottok støtte.²⁴⁴ Liv Emma Thorsen viser at på Kampen i 1894, fikk 28.4 % av de kvinnelige forsørgerne fattigunderstøttelse, av disse var de fleste kvinnene under 50 år. Thorsen skriver at man må anta at det var små barn som bandt dem til å være hjemme.²⁴⁵

Hjelpen fattigvesenet gav var i mange tilfeller synlig for omverdenen dette være seg skotøy, matkupper eller skolebøker utlevert på skolen. En informant kan fortelle: *Man kunne få låne bøker på skolen, men da måtte man selvfølgelig ha attest fra både prest og klokke for å være*

---

²⁴⁰ Karoline Bergesen f. 1887, NFA 1341

²⁴¹ Thorsen(1979), s.27

²⁴² Roll- Hansen. (2002) <http://193.160.165.34/ssp/utg/200202/>

²⁴³ Kjeldstadli(1990) s. 63

²⁴⁴ Seip (1984) s. 139)

²⁴⁵ Thorsen (1979), s. 198

trengende, Som barn følte vi det sårende.²⁴⁶ En mannlig informant forteller at:

*Det var tungt å være gutt fra fattiges hjem som fikk hjelp fra fattigvesenet. Guttene fikk støvler av tykt fettlær som gikk midt opp på leggen. Sålene var tre centimeter tykke trebunner beslått langs sidene med båndjern. De var tunge. Når guttene løp med disse på fortauene, kunne man høre trampingen på lang avstand. Det var ikke vanskelig å forstå hvem som var på "fattigkassa"»...*²⁴⁷

Blant informantene var det noen som berettet om støtte fra fattigvesenet i form av pengestøtte eller støtte til klær og sko. *Mor fikk en krone i uken for hvert barn, men intet til seg selv.*²⁴⁸ Men mange kan formilde at man forsøkte å klare seg så lenge som mulig uten fattighjelp. En annen kan fortelle:

*På skolen fikk vi skjemaer til utfylling for middag på skolen gratis. Min far ville ikke ha verken middag eller gratis skolemateriell. For han var redd for å bli sendt tilbake med hele familien til hjemstavnskommunen på Sørlandet, det syntes han var altfor stor skam. Min tredje eldste bror var ikke skyggeredd, han fylte ut alle middagsskjemaene for oss og maten bekom oss vel. Når det var skolemiddag med brød til, lurte vi til oss mange stykker som vi spiste om aftenen i smug, så ikke far skulle se det, for ellers så ble det spetakkel. Det ville vi unngå for all del.*²⁴⁹

Øyvind Bjørnson skriver at tanken på fattighjelp ble ansett for å være sosialt nedverdiggende.²⁵⁰ 1800-tallets syn fattigdom hadde skilt mellom uverdige og verdig trengende, hvor de uverdige trengende var de som var arbeidsføre. Selv om man ikke brukte disse begrepene i fattigloven fra 1863, må likevel samfunnets normer og forståelse medført at det var sosialt nedverdiggende å motta en slik støtte.²⁵¹ Anne Louise Gjesdal Christensen skriver at frykten for å havne på fattigkassa var sterk for mange. Denne frykten gjorde at for folk prøvde å ordne deres liv og hverdag ved å disponere lønna på best mulig måte og få den til å strekke til som best man kunne.²⁵²

Vi har nå sett på de hjelpemuligheter som var mulig for barnefamiliene av økonomisk og materiell art. La oss videre se på hvorvidt det var noen muligheter til å få hjelp med omsorg til barna. Dette vil vi undersøke i avsnittet nedenfor.

---

²⁴⁶ Johan skau f. 1887 NFA 2471

²⁴⁷ Erling Kristensen f. 1883. Fra barn i manns minne(1975) s 103.

²⁴⁸ Alma Marie Hansen f.1877, NFA 367

²⁴⁹ Oskar Birkenes f. 1891 NFA 1345

²⁵⁰ Bjørnson, Egeland og Haavet (1994), s. 29

²⁵¹ Roll- Hansen. (2002,) <http://193.160.165.34/ssp/utg/200202/>

²⁵² Gjesdal- Kristensen (1980) s. 27

4. 5 Barnekrybber, asyler, håndgjerningsskoler, arbeidshjem og arbeidsstuer.

I Kristiania fantes det et institusjonstilbud rettet mot enslige mødre og barn, kalt mødrehjem. Dette var iverksatt av privat filantropisk virksomhet.²⁵³ Det var fire mødrehjem: Sebbelow, Hjemløse mødre og spedbarn, Hvite bånd og Freslesarmeens redningshjem.²⁵⁴ Et annen type omsorgstilbud som vokste frem, var barnekrybber, asyler, håndgjerningsskoler, arbeidshjem og arbeidsstuer. Tilbudet var rettet mot å hjelpe fattige mødre og avlaste dem med barnepass slik at de kunne arbeide. For barna var hensikten å oppdra dem til flid og gode vaner.²⁵⁵

Barnekrybbene var et omsorgstilbud forbeholdt barn av enslige mødre. Disse var forbeholdt spedbarn og barn frem til fylte tre år. Tiltaket ble til på initiativ fra private, enkeltpersoner, Norske kvinners sanitetsforening, Norges husmorforbund og Frelsesarmeen.²⁵⁶ Mødrene kunne bringe barna til asylet ved syv- tiden og hente dem etter endt arbeidsdag, fra kl. 17- 20 om kvelden. Anne Lise Seip skriver at det i 1909 var 12 slike krybber i Kristiania som daglig mottok 600 barn. Selv om dette var et tilbud rettet mot ugifte mødre var de fleste gifte arbeiderkvinner, mens kun 5% av mødrene var ugifte.²⁵⁷

Et annet tilbud for de litt eldre barna var barneasylene. Disse var forbeholdt arbeiderklassens barn og primært rettet mot familier med kvinnelig forsørger. Liv Emma Thorsen peker på to målsetninger ved barneasylene. For det første skulle de fremme barnas oppdragelse og hindre at de gikk på gaten mens foreldrene var på arbeid. For det andre skulle de gjøre det mulig for forsørgeren å ta seg arbeid utenfor hjemmet, slik at vedkommende ikke lengre var henvist til forsorgen. En sentral målsetning fra det offentliges side var å redusere kommunens fattigutgifter ved at de enslige mødrene fikk mulighet til å arbeide.²⁵⁸ Asylene var det eneste institusjonstilbudet for barn i Kristiania som var under kommunal administrasjon med unntak av to som var kommunalt finansiert.²⁵⁹ Asylene i Norge ble bygget ut mellom 1837 og 1890 og i Kristiania var det i 1887 12 asyl. Dette var Eugenias Stiftelses Asyl(1838), Vaterlands asyl(1838), Grønlands asyl(1839), Pipervikens asyl (1839), Enerhaugens Asyl(1843), Sagene Asyl(1856), Dronning Louises Asyl(1864), Hegdehaugen Asyl(1872), Rodeløkkens Asyl(1881), Kampens Asyl(1882), Vaalerengens Asyl(1882) og Hammersborg Asyl(1886). Opptaksalderen for barna varierte fra 2- 3 år til fylte 7-8 år. De siste årene før 1887 var regelen blitt at barn ikke kunne gå på asyl etter at de

---

²⁵³ Seip (1984), s. 202

²⁵⁴ Seip (1884), s. 202

²⁵⁵ Seip (1984), s. 204

²⁵⁶ Seip (1984), s. 203

²⁵⁷ Seip (1984), s. 203

²⁵⁸ Thorsen (1977) s. 20.

²⁵⁹ Seip (1984), s. 203

hadde begynt på skolen. Asylene var åpne for barna fra kl. åtte, mange steder også tidligere, barneasylene skulle: *Danne Tilholdssteder for Børn af den fattigere Befolkning i Alderen fra 2 a 3 indtil 7 Aar, hvor de under Tilsyn af dertil ansatte Damer kunne tilbringe Dagen med Leg og passende Beskjæftigelse.*²⁶⁰ Klokken ni ble det holdt andakt. Frem til klokken 12 gikk tiden med til «afvækslende Beskjæftigelse og Leg». Fra 12 til to hadde barna fri, og noen gikk hjem for å spise middag, mens de fleste spiste middag på asylet. Suppen måtte det betales mellom 34 og fem øre for. Etter klokken to fortsatte man med samme program som om formiddagen så lenge det var lyst. De små barna opphold seg i et værelse hvor de plukket filler, sang, tegnet på tavle o.l., de større barna holdt til i et annet rom.²⁶¹ Følgende kan en kvinnelig informant fortelle om opphold på Asyl:

*Da jeg var bortimot fire år begynte jeg på daghemmet i Opplandsgaten, det het den gang Asylet. Bestyrerinnen på Asylet, frøken Franze, var en tykk og trivelig dame. Hun hadde forkle med store lommer. Vi var mye ute på gårdsplassen og lekte. Om vinteren laget de sklier til oss som vi akte på, en hel del av barna på en stor kjelke. Ellers om dagen satt vi inne ved lange bord og laget plukk av filler. Vi trevlet opp fillene så det ble hele hauger av tråder foran oss på bordet. Det var om å gjøre at vi hadde riktig store hauger. Jeg var veldig interessert i filleplukking og satt ganske tålmodig og strevet. Det ble nok innvielsen til strevet og slitet i senere år, men jeg var glad i arbeidet mitt. Fillehaugene våre ble stappet i puter. Når det nærmet seg middag, ble vi vasket og gredd på håret. Bordene ble ryddet, og vi fikk søtsuppe med brødbiter til. Brødet ble bydd rundt til oss, og det var veldig rift om hver bit. Vaskingen gikk i tur og orden. Vi stod oppstilt i lang rekke og ble vasket i en stor sinkbalje. Etter middag fikk de minste legge seg litt, og de andre var ute til de ble hentet hjem. Vi likte oss godt der, men kom porten opp, var vi snare til å rømme.*²⁶²

Liv Emma Thorsen har gjort et overslag over omtrent hvor mange barn av kvinnelige forsørgere som hadde behov for opphold på asyl, barnekrybbe eller håndgjerningskoler på Kampen i 1891. Hun finner at det var rundt 300 barn som hadde behov, men at det til sammen manglet 170 plasser, slik at det dermed ikke var kapasitet til å motta alle dem som hadde behov.²⁶³ Kampen var et av det fattigste områdene i Kristiania og kan av den grunn ha vært et område med stort behov for det tilbud som asylene, håndgjerningskolene og barnekrybbene kunne tilby. Likevel kan Thoresens beregninger gi en indikasjon på hvordan de reelle forholdene var, at tilbudet ikke kunne dekke behovet. Opphold på asyl var fra 1887 et gratis tilbud. I utgangspunktet ble flere av de tidlige asylene drevet og finansiert av private støtteforeninger, etter hvert falt disse fra. Dermed ble finansieringen dårligere. Driften ble overtatt av kommunen og tilskuddet beregnet etter antall innskrevne barn, noe som resulterte i et forsøk på å ha så mange barn som mulig. Dette resulterte i

---

²⁶⁰ Thorsen (1977), s. 18

²⁶¹ Thorsen (1977), s. 18

²⁶² Informant S,F, f.1893. Barn i manns minne (1975), s. 43.

²⁶³ Thorsen (1977), s. 18

overfylte lokaler.²⁶⁴

Det er kun to informanter som kan fortelle om opphold på barneasyl og ingen om opphold på barnekrybbe eller håndgjerningsskole. En årsak til dette kan ha vært asylenes begrensede kapasitet. Et annet forhold Anne Lise Seip påpeker, var at de fattigste ikke ville sende barna sine på asyl siden mødrene ikke likte den tukt og disiplinering som fant sted der.²⁶⁵

Håndgjerningskolene var forbeholdt eldre gutter og jenter hvor hensikten var også her å holde dem borte fra gata til foreldrene kom hjem fra arbeidet. Tiltaket oppstod i tilknytning til asylene ved at aktiviteter som det der ble undervist i som strikke, veve og spinne ble skilt ut som egne håndgjerningskoler. Produktene som ble laget ble solgt, slik at asylet fikk inntektene. I 1887 hadde asylene og håndgjerningskolene felles bestyrelse og felles økonomi, og hadde med ett unntak felles lokaler.

Fra 1886 vokste det frem et tilbud om arbeidshjem eller arbeidsstue for litt eldre barn. De ble opprettet på privat initiativ med den hensikt å være et oppholdssted for barn som trengte et sted å være mellom skoleslutt til foreldrene kom hjem.²⁶⁶ Ifølge Anne Lise Seip var hensikten at barna skulle lære seg noe nyttig og gjennom utførelse av små arbeider, bidra til familiens økonomi.²⁶⁷

Som vi ser var hjelpemulighetene for arbeiderfamilier i en vanskelig livssituasjon svært begrensede. Blant informantene fortelles det om hvordan slektninger kunne hjelpe hverandre dersom familien hadde det vanskelig og hvordan dette kunne fungere som et sosialt sikkerhetsnettverk i en tid med få offentlige eller private hjelpemuligheter. Det fremkommer også at lærere, eller andre bekjente som naboer, kunne hjelpe familier og barn hvor forholdene var vanskelige. Likevel var det fortrinnsvis slik at familienes utførelse måtte løses av familiemedlemmene selv.

Vi har nå sett at, var det få og begrensede hjelpeordninger for barnefamiliene både hva omsorg og materiell og økonomisk støtte angikk. Dette må ha betydd at barna var mye overlatt til seg selv. Skoletiden var rundt fire timer daglig og hadde man foreldre i lønnsarbeid var arbeidsdagen deres over dobbelt så lang som barnas skoletid. For de enslige mødrene var arbeidstiden lengre siden de også skulle utføre husarbeidet. La oss videre se på barnas plikter i hjemmet.

---

²⁶⁴ Thorsen (1977), s. 18

²⁶⁵ Søreide(1991), s 74.

²⁶⁶ Seip (1984), s. 204

²⁶⁷ Seip (1984), s. 204

4. 6 Barns plikter i hjemmet.

Hvilke arbeidsplikter hadde barna i hjemmet? Både i familier med enslige mødre og i familier med to foreldre, kunne jenter fra tidlig alder bidra til familieforsørgelsen gjennom omsorgsarbeid for mindre søsken eller andre arbeidskrevende operasjoner en husholdning krevde. Dette kunne være arbeidsoppgaver som matbearbeiding, klesvask og vannbæring. Følgende kan en informant fortelle:

Mor ble alene med seks barn i stor fattigdom, den yngste ett og den eldste tolv år. Jeg er den første som er født på Rodeløkken i Fjellgaten. Da jeg var fire brakk jeg venstre lårben og kom på sykehus i Akersgaten 44, der var fødselsstiftelse der også den gangen, der hadde jeg det så godt, jeg var alenebarn der, alle hadde noe godt til mig, da jeg kom hjem fra sykehuset hadde jeg faat en søster, som jeg blev barnepike for i mange år.²⁶⁸

De eldste søsknene passet de yngre, men ansvaret falt særlig hardt på jenta om hun var eneste i en søskenflokk. Hos en mannlig informant forekom barnepass, men dette var for at søsteren skulle kunne gå på skole om kvelden:

Vi gikk på skole fra 8-12 og fra 12-4. En måtte være hjemme på formiddagen og en på ettermiddagen for å passe onga... Hvis så var at vi kom på formiddagen begge to, måtte jeg til pærs og flytte over, jeg var jo jente, jeg og hadde ikke noe og si.²⁶⁹

Hans Flateby kan fortelle:

Mine kvinnelige søsken deltok i rengjøring av huset, hjalp til med klesvasken og sørget for ærender som var og hjalp mor så godt de kunne og det fortsatte de med etter at de hadde begynt i lønnet arbeid.²⁷⁰

Andre kvinnelige informanter kan fortelle om øvrige husholdningsoppgaver som klesvask og vannbæring: *I en kjeller på Kampen hadde de et rom hvor vi gikk og kokte tøyet i e bryggerpamme. Vi måtte skylle tøy i en spring på Enerhaugen. Vi var stivfrosne så skjørta sto av seg sjøl på oss.²⁷¹*

Arbeidet jentene utførte var ofte for å avlaste moren til annet arbeide. Dette var særlig dersom moren hadde lønnet arbeid. Denne informanten beretter at hun måtte slutte som arbeiderske i tobakkspinneriet hos Langaard for å hjelpe til hjemme mens moren og brødrene var på arbeide:

---

²⁶⁸ Alma Marie Hansen f. 1877, NFA 367

²⁶⁹ Karoline Bergesen f. 1877 NFA 1341

²⁷⁰ Hans Flateby f. 1889. NFA 2481

²⁷¹ Maggi Olsen f. 1876 og Ragna Olsen f. 1881 NFA 686

*Jeg måtte slutte for mor trengte mig hjemme, det ble for meget for henne. Mine brødre blev jo voksne etterhvert. Jeg måtte gå ærender, og holde rent og stelle den maten jeg greide.*²⁷² Som vist ovenfor var det flere enslige mødre som var i lønnsarbeid, det er derfor mulig å anta at deres barn og i sær døtrene fikk et stort ansvar med å utføre husholdningens arbeidsoppgaver.

For guttene var det mere vanlig med arbeidsoppgaver knyttet til oppgaver utenfor hjemmet. Guttene gikk ofte ærender, bar vann, hugget ved, eller stod for innsamling av koks og kull. Som denne informanten kan fortelle, var det vanlig å dra på arbeide til faren med middagsmat. *Det var lang vei og det nyttet ikke å si nei til det.*²⁷³

Minnematerialet gir et inntrykk av at det primært var jentene som arbeidet med ulønnet arbeid, det samme gjør undersøkelsen *Ervervsmæssigt arbeide blant skolebarn i Kristiania fra 1911-1912*. Undersøkelsen som vil bli ytterligere beskrevet i neste kapittel, registrerte skolebarns lønnsarbeid. Hva barnas ulønnede arbeid i hjemmet angår, ble følgende kommentert:

*Hvor stor rolle dette sidstnævnte slags Arbeide spiller, er man derfor ute av stand til sikkert at bedømme. Som senere nærmere vil bli omtalt, hævder flere av Lærerne og Lærerinderne at de fleste ialfald blandt Smaapikerne maa yde Hjemme i Husholdningen med Barnepasning, vask, skuring av Gulver osv.*²⁷⁴

Hva var årsaken til denne kjønnsfordelingen? Liv Emma Thorsen skriver at :

*Et barn som ble født inn i en arbeiderfamilie rundt århundreskiftet, ville ut fra de samfunnsmessige betingelsene med få unntak selv bli arbeider. En gutt ville senere som forsørger og familiefar måtte selge sin arbeidskraft, mens den viktigste framtidige arbeidsoppgave for ei jente ville bli å stå for en husholdning med knappe ressurser til disposisjon. For at barn skulle oppfylle et slikt sosialmønster, ble det innlært ett sett normer og verdier som kom til å danne grunnlaget for deres voksne liv.*²⁷⁵

Barnas og særlig jentenes ulønnede arbeid i hjemmet var en nødvendighet for å opprettholde de arbeidsoperasjoner et hushold krevde, men det kan også bli sett på som en opplæring til den fremtidige rollen jenten skulle inneha. Det var tradisjon for at jenter og gutter utførte ulike typer arbeid. I det gamle bondesamfunnet var det vanskelig at jentene fulgte moren i hennes arbeidsoppgaver og guttene faren. Dette ble sett på som en del av opplæringen til deres voksne liv og en del av barnas sosialisering. Industrialiseringen medførte som nevnt at hjem og arbeidsplass ble

²⁷²Alma Marie Hansen f. 1877, NFA 637

²⁷³Sigurd Paulsen f. 1884, NFA 589

²⁷⁴EASK (1913), s. 12

²⁷⁵Thorsen (1979).s 79

adskilt. Dette fikk ifølge Liv Emma Thorsen konsekvenser for barnas sosialisering. Hun skriver at:

*Disse konsekvensene ble forskjellige for gutter og jenter. Jentene ble fortsatt sosialisert i familien, hvor deres oppdagelse og opplæring var rettet mot et fremtidig arbeid som mødre og husmødre. De lærte tidlig å utføre de arbeidsprosesser som det var nødvendig for å kunne mestre for å drive en husholdning med knappe ressurser.*²⁷⁶

Vi ser altså at en arbeidsdeling mellom kjønnene ble innlært fra barndommen. Dette var både tradisjon fra det gamle bondesamfunnet, samtidig var en arbeidsdeling mellom kjønnene nødvendig i arbeiderfamiliene. På denne måten måtte barna tilpasse seg familiens behov. Ellen Schrumpf skriver at i praktisk arbeide erfarte jentene hva det ville si å være jente å tilpasse seg familiens behov.²⁷⁷

4. 7 Konklusjon

Kapittelet har undersøkt hvordan barns oppvekstvilkår artet seg i hjemmesfæren og undersøkt flere sider ved barns levekår som omsorgsforhold, familiens økonomiske situasjon, foreldrenes arbeid og levevei, materielle forhold som mat og klær og barnas ulønnede arbeid. Kapittelet har også undersøkt hvorvidt det var noen forskjell eller likhet blant barn av enslige mødre og barn av to foreldre når det kom til disse forholdene.

Vi har sett at det var en forskjell mellom de to familieformene når det kom til foreldrenes arbeid og lønnsforhold og dermed også familiens økonomiske situasjon. De enslige mødrene skulle kombinere et husholds forsørgelse og omsorgsoppgaver, noe som begrenset deres muligheter for lønnsarbeid. Mange av mødrene måtte ta seg arbeid hvor de kunne kombinere lønnsarbeid med pass av barn og hjem, dette var arbeid som gav en lav og uregelmessig inntekt. Vi har også sett at det vanligste var at mødrene i familier med to foreldre arbeidet hjemme hvor hun disponerte lønna og de knappe ressursene på best mulig måte, mens mennene arbeidet ute i lønnet arbeid. Mennene tjente betraktelig mere enn kvinnene, noe som medførte at de økonomiske forholdene var vanskeligere i familier med enslige mødre enn familier med to foreldre. Likevel var lønna for mange arbeiderfamilier med to forsørgere heller ikke tilstrekkelig. De materielle forholdene i hjemmet var avhengig av lønnens størrelse og hvor mange den skulle forsørge.

Vi har sett at familiens største utgiftspost var mat og brensel. Det var en forskjell mellom de minst bemidlede og de mest bemidlede når det kom til utgifter til mat, klær, bolig, lys og brensel.

---

²⁷⁶Thorsen(1979), s. 64 og 65

²⁷⁷Schrumpf (1912), s. 267

Utgiftene til dette var størst blant de minst bemedlede familiene, og utgiftene til klær, sko, fornøyer og adspredelse steg når de økonomiske forholdene ble bedre. Når det kom til materielle forhold som klær, må det ha vært en synlig forskjell mellom fattige barn og barn som kom fra mere bemedlede familier.

Kostholdet varierte med familienes økonomiske forutsetninger. De fattigste familiene hadde et høyere forbruk av billige matvarer som kornprodukter, margarin og skummet melk mens forbruket av dyrere matvarer tiltok ettersom de økonomiske forholdene ble bedre, kostholdet bestod da av mere kjøtt, meierivarer, smør, frukt egg og grønnsaker.

Som resultat av foreldrenes arbeid var barna mye overlatt til seg selv, dette gjaldt særlig barn av enslige mødre og barn fra familier med to foreldre hvor moren var i lønnsarbeid. Også barn fra familier med to forsørgere kunne være mye overlatt til seg selv siden lønnet og ulønnet arbeid tok størstedelen av foreldrenes tid. Mange barn, især jentene hadde mye ansvar hjemme, dette var gjerne for å avlaste moren til annet arbeid. De arbeidsoppgavene jentene utførte var barnepass og husarbeid som matbearbeiding og vask.

Kapittel 5

Lønnsarbeid blant barn av enslige mødre og barn av to foreldre

5. 1 Innledning

Her skal vi undersøke følgende spørsmål: Hvilket lønnsarbeid hadde barn av enslige mødre og barn av to foreldre? Var det noen forskjeller eller likheter mellom disse barnas arbeidssituasjon? Med arbeid menes de ulike måtene folk tjener til sitt levebrød på. Dette gjelder vanlig lønnsarbeid innen produksjon og service, samt de husholdningsoppgaver som er nødvendige for å opprettholde en familie eller en husholdsgruppe.²⁷⁸ Barnas ulønnede arbeid ble behandlet i foregående kapittel, mens det her vil fokuseres på barns lønnede arbeid. Med barnearbeid menes sysselsetting av personer under 15 år i produksjon av varer og tjenester.²⁷⁹ Kapittelet vil undersøke arbeidets art og omfang, arbeidslønn, barnas alder og kjønnsmessige forskjeller, det vil forsøke å se på barnas egne holdninger til arbeidet, samt drøfte årsakene til at barna arbeidet. Når det gjelder selve arbeidsoppgavene barna utførte, vil det av plassmessige hensyn være vanskelig å studere dette inngående innenfor alle de områder som barn arbeidet. Jeg vil derfor kun kort ta for meg de mest barneintensive arbeidsområdene. Innledningsvis vil jeg kort ta for meg barnearbeid i en større historisk kontekst og kapittelets kildegrunnlag.

5. 2 Kildematerialet

I tidsrommet frem til 1912 kjenner jeg til tre undersøkelser som har registrert barns lønnsarbeid. Det er disse undersøkelsene og minnematerialet som utgjør kapittelets kildegrunnlag. I 1870-årene ble spørsmålet om industrielt barnearbeid tatt opp og debattert som et samfunnsproblem. Dette resulterte i den første store statistiske kartleggingen av barnearbeid i Norge: *Angaaende Børn og Unge Menneskers Anvendelse til Arbeide utenfor Hjemmet* utført i regi av Jakob Neumann Mohn, statistiker ved Kristiania kommunes statistiske kontor.²⁸⁰ Undersøkelsen ble utført i forbindelse med utarbeidelse av en ny lov om allmueskolevesenet i Norge, og bygger på innberetninger fra skolekommisjon, fabrikkieiere og opplysninger fra folketellinger fra årene 1870 og 1875. Undersøkelsen tok for seg barnearbeid på et nasjonalt plan, slik at det anføres tall for landet som helhet, men den skiller mellom tall for landdistriktene og tall for byene.

Den andre undersøkelsen oppgaven bygger på, er undersøkelsen *Antallet af Børn som under Hjemmet deltager i Fabrikkarbeide i egentlig Forstand*.²⁸¹ Denne undersøkelsen ble utført

---

²⁷⁸ Gjesdal Christensen(1972), s. 177

²⁷⁹ Fløystad(1980), s. 38

²⁸⁰ Mohn (1883)

²⁸¹ Beretning om Folkemængden og Sunhedstilstanden i Chr. A for Aaret 1891 i Aktstykker vedkommende Christiania kommune, kommunalt dokument no. 17. (1892) s. 30.

i regi av Sunnhetskommisjonen i forbindelse med en større undersøkelse av Kristiania folkeskole i 1890. Denne undersøkelsen tok kun for seg barn som arbeidet i industrien, og kartla antall barn i arbeid og deres alder. Undersøkelsen tok særlig for seg barnas helsemessige tilstand.

Den tredje undersøkelsen som ble foretatt, var *Erhvervsmæssig arbeide blant skolebarn i Kristiania i skoleåret 1911-1912*, heretter forkortet EASK. 282 10. november 1911 nedsatte Kristiania skolestyre en komité som skulle komme med forslag til endringer i forbindelse med en ny folkeskolelov for byene. Komiteen så det nødvendig å kartlegge utstrekningen og arten av arbeidet blant byens skolebarn. Undersøkelsen ble bearbeidet av kommunens statistiske kontor i regi av professor Nicolai Rygg, og omfattet byens alminnelige folkeskole som på daværende tidspunkt utgjorde 19 skoler totalt, samt byens kommunale middelskoler, fortsettelsesskoler og særskoler.²⁸³ Siden barna fra Kristianias arbeiderklasse hovedsakelig gikk i folkeskolene og særskolene, er det kun disse data jeg baserer undersøkelsen på. I noen tilfeller foreligger det kun opplysninger om elevene i folkeskolen, det er usikkert hvorvidt barna fra særskolene da er medregnet. Totalt ble det i undersøkelsen sendt inn skjema for over 32 713 elever. Undersøkelsen omfattet 85. 5% av det samlede antall skolebarn i byen, hvor de resterende 14-15% i hovedsak var elever som gikk i andre stats-og private skoler.²⁸⁴ I alt ble det undersøkt 30 217 elever i folkeskolen, 643 elever i særskolen, av disse var det 14 893 gutter i folkeskolen og 15 324 jenter i folkeskolen. I særskolene var det 342 gutter og 301 jenter.²⁸⁵ I rapporten står følgende:

*Det Barnarbeidet som gjennom Tabellene er søgt opplyst, er det egentlige Erhvervsmæssige arbeide av hvilken som helst Art, enten det foregaar i eller utenfor Hjemmet, direkte for Fremmede eller som Medhjælper i Forsørgerens Arbeide. Likeledes er medtatt nødvendig Arbeide i Mors eller Forsørgeres sted(f. eks når Far eller Mor er ute paa Arbeide og Barnet maa stelle Huset), men der er ikke tat med det Arbeide som bare bestaar deri, at Barnet hjælper til i Husgjerningen med et eller andet. Hvor stor Rolle dette sidstnævnte slags Arbeide spiller, er man derfor ute av stand til sikkert at bedømme. Som senere nærmere vil bli omtalt, hævder flere av Lærerne og Lærerinderne at de fleste ialfald blandt Smaapikerne maa yde Hjemme i Husholdningen med Barnepasning, Vask, skuring av Gulver osv.*²⁸⁶

Undersøkelsen EASK er den eneste undersøkelsen jeg kjenner som undersøkte barnas forsørgeres livsstilling og dermed skiller mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre når det kom til arbeidets omfang og de arbeidende barnas alder. For å besvare spørsmålet om det var noen

---

²⁸² EASK(1913), s.12.

²⁸³ EASK (1913), s.8

²⁸⁴ EASK(1913), s. 8

²⁸⁵ EASK(1913), s. 8

²⁸⁶ EASK (1913), s. 12

forskjeller mellom barn fra komplette kjernefamilier og barn av enslige mødres arbeidssituasjon er det kun denne undersøkelsen og minnematerialet som kan benyttes som kilde.

Hva fabrikkarbeid angår, ble omfanget av dette registrert i Fabrikktatistikken som omfatter tall fra 1870 til 1915.²⁸⁷ Denne anførte tall for barn i industrien på nasjonalt plan og ikke for Kristiania, dessuten innlemmet den alle sysselsatte barn uten hensyn til alder og kjønn.

Som vi ser er det et tidspenn på 42 år fra når den tidligste undersøkelsen ble foretatt til når den siste undersøkelsen ble foretatt, hvor begge avviker med ca. 20 år i forhold til den tiden som oppgaven undersøker. Siden det ikke finnes undersøkelse fra tiden rundt 1890, mener jeg at undersøkelsene fra 1870-75 og 1911-12 er av avgjørende betydning, og at man kan bruke undersøkelsene og minnematerialet slik at de kan supplere og eventuelt korrigere hverandre. Dette er viktig fordi man ikke har annet materiale å bruke for å kunne innhente de samme opplysningene. Som nevnt ovenfor, tok ikke Mohns undersøkelse for seg data fra Kristiania spesielt, men arbeid i norske byer generelt. Denne undersøkelsen vil derfor bare brukes til å supplere det øvrige materialet dersom det er mangelfulle opplysninger i dette. Det er viktig å understreke at det kan ha vært endringer i barnearbeid mellom 1870-75 og 1911-12, særlig med tanke på at skolesystemet ble endret og at den første vernelov for barn i industrielt arbeid ble iverksatt.²⁸⁸

En kildekritisk bemerkning til undersøkelsene er at det nok har vært vanskelig å registrere barns arbeid fullstendig. Minnematerialet gir et inntrykk av at mange barn arbeidet periodevis, noe som kan ha bidratt til en underregistrering av barns lønnsarbeid. Undersøkelsen EASK har forsøkt å motvirke dette ved at barns arbeide i løpet av hele skoleåret også ble registrert. En annen faktor som muligens kan ha bidratt til underregistrering, var at det industrielle barnearbeidet ble vanskelig å registrere særlig etter at Fabrikktilsynsloven trådte i kraft.²⁸⁹ Denne forbød industrielt arbeid for barn under 12 år. De som likevel arbeidet, måtte gjøre dette i skjul. Minnematerialet er derfor en viktig kilde, og kan gi informasjon om eventuelle brudd på loven, samt det konkrete innholdet i barnearbeidet. Det kan også synliggjøre hvordan barn selv opplevde og erfarte arbeidet.

5. 3 Barnearbeid, en historisk tilnærming

Barnearbeid var en vanlig, nødvendig og integrert del i det førmoderne jordbrukssamfunnet. I dette samfunnet ble arbeidet ansett for å være en opplæring og sosialisering til de arbeidsoppgaver man ble forventet å utføre som voksen. Barna kunne fra tidlig alder delta i de arbeidsoppgaver et hushold krevde. Mens barna var ganske små kunne arbeidsoppgavene de utførte være nokså like, men ved syv-årsalderen ble arbeidsoppgavene kjønnsdelte, hvor jentene fulgte moren i hennes

²⁸⁷ Sørby, Espen: <http://www.ssb.no/a/histstat/artikler/art-2000-09-13-01.html> (21.04.13)

²⁸⁸ Fabrikktisynsloven av 1893 vil bli behandlet i nedenforstående avsnitt

²⁸⁹ Fabrikktisynsloven av 1893 vil bli behandlet i nedenforstående avsnitt.

arbeidsoppgaver og guttene fulgte faren.²⁹⁰ Ellen Schrumpf skriver at barnearbeidet var nødvendig av økonomiske grunner fordi det gav et viktig tilskudd til familieøkonomien, og av sosiale grunner fordi barna fikk den opplæringen de trengte.²⁹¹

Den industrielle revolusjon medførte endringer i barnearbeidets karakter, hvor stadig flere barn ble sysselsatt i industrielt arbeid. Industrialiseringen medførte at hjem og produksjon ble adskilt og at barnas arbeidsplass flyttet ut av hjemsfæren. Dermed arbeidet de ikke lenger tett sammen med familiemedlemmene slik som var vanlig i jordbrukssamfunnet. I fabrikkene var også arbeidsdisiplinen hard, og arbeidet kunne være farlig. Ifølge Sølvi Soger har det vært en vanlig oppfatning i historieskrivningen at det industrielle barnearbeidet representerer et brudd med tidligere former for barnearbeid i primærnæringene.²⁹² Mot dette fremhever Ellen Schrumpf historien om kontinuitet heller enn brudd. Schrumpf mener at forskjellene mellom industrielt barnearbeid og barnearbeidet i de tradisjonelle primærnæringene er overdrevne, og at barnearbeidet i industrien, hadde mange fellestrekk med det tradisjonelle barnearbeidet i jordbruket i førindustriell tid. I avhandlingen *Barnearbeid- plikt eller privilegium* hvor hun undersøker barnearbeid ved to bedrifter i Telemark, viser hun at barnearbeidet fungerte som en opplæringsarena til et fremtidig yrke og til voksenlivet, slik det hadde vært i de gamle primærnæringene.²⁹³ Med utgangspunkt i den historiske og kulturelle konteksten, forklarer Schrumpf barnearbeidet med tradisjon. Det var tradisjon for at barn ble sosialisert inn i kulturen gjennom arbeidet, og det var tradisjon for at barn arbeidet og bidro til familiens økonomi. Barnearbeidet var derfor en selvsagt og integrert del av den kulturen og tiden barnet var en del av.²⁹⁴

I 1870-årene ble spørsmålet om industrielt barnearbeid viet offentlig oppmerksomhet og debattert som et samfunnsproblem. Ifølge skolehistoriker Tove A. Baune var årsaken først og fremst at arbeidet skapte problemer for skolene siden mange var trøtte, eller skulket skolen på grunn av arbeid.²⁹⁵ Dette resulterte i fabrikktilsynsloven av 1892 som var den første vernelov som regulerte industrielt barnearbeid. Fabrikktilsynsloven var en generell lov om tilsyn med arbeid i fabrikker.²⁹⁶ Loven ble iverksatt i 1893 og forbød fabrikkarbeid for barn under tolv år. Den fastslo seks-timers dag for barn mellom 12 og 14 år, ti timers-dag for ungdom mellom 14 og 18 år og forbød nattarbeid. Før dette var barnearbeid uregulert, men folkeskoleloven av 1889 gav en form for lovbeskyttelse for barn som arbeidet i industrien. Denne tilsa at arbeidsgiveren skulle kjenne til når barna hadde skole og skulle bøtelegges dersom arbeidet gikk utover skolearbeidet. Anne Lise Seip skriver at

---

²⁹⁰ Schrumpf (2007), s. 80

²⁹¹ Schrumpf (2007), s. 44

²⁹² Sogner (2003), s. 197

²⁹³ Schrumpf (1997), s. 46

²⁹⁴ Schrumpf (1997), s.224

²⁹⁵ Baune (2007), s. 39

²⁹⁶ Schrumpf (1997), s. 50

Fabrikktilsynsloven kun angikk et fåtall barn, siden de færreste var sysselsatt i industrien.²⁹⁷ Det var ikke før i 1936 at sysselsetting av barn under 15 år ble forbudt ved lov innenfor store områder av næringslivet. Loven tilsa at barn over 12 år kunne ha lettere arbeid, men berørte fremdeles ikke barn som arbeidet i primærnæringene.²⁹⁸ Fabrikktilsynsloven av 1893 må sees i sammenheng med innføring av ny skolelov fra 1889, hvor allmueskolen ble omformet til folkeskole.²⁹⁹ Med innføringen av folkeskolen ble skoletiden utvidet med flere år, dager og timer. Folkeskolen var syvårig hvor man kunne gå over i middelskolen etter 5. klasse. Barna skulle gå på skole hver dag og skoledagen ble lengre. Det var kun i helgene og 14 dager om sommeren at skolen var stengt. Likevel var fraværet i skolen frem til omkring 1900 et stort problem. Årsaken til fraværet var ifølge Sølvi Sogner fattigdom og barnearbeid.³⁰⁰ Fra myndighetenes side var målsetningen med reguleringen av barnearbeidet at barna skulle gå på skole og ikke arbeide.³⁰¹ Dette ble ifølge Ellen Schrumpf koblet til en ny oppfattelse om barndom basert på tanker fra opplysningsfilosofen Rousseau og et mere romantisk syn på barnet.³⁰²

5. 4 Arbeidets art

Hvilke typer arbeid utførte arbeiderklassens barn i Kristiania? Blant de statistiske undersøkelsene er det som nevnt kun undersøkelsen EASK fra 1913 som registrerte barnearbeid innenfor alle næringer. La oss se på hva denne kan fortelle om arbeidets utbredelse i folke- og særskolene i 1911-1912:

---

²⁹⁷ Seip (1984), s. 91

²⁹⁸ Fløystad(1980) s, 50

²⁹⁹ Hensikten med folkeskolen var at alle barn fra ulike sosiale lag innen et geografisk område skulle gå i samme skole.

³⁰⁰ Sogner (2003), s. 197

³⁰¹ Schrumpf (1997), s. 50

³⁰² Schrumpf (1997), s. 50

Tabell 5.1 Barnearbeidets utbredelse i folke- og særskolene

		Arbeidet ja- nuar 1912	Arbeidet tidligere i 1911-1912, men ikke i januar 1912	Arbeidet tidli- gere, men ikke i skoleåret 1911-1912	Ikke i arbeid
Folkeskolen	Gutter	20,73 %	8,89 %	0,98 %	69,40 %
	Jenter	8,84 %	3,63 %	0,34 %	87,19 %
	Tilsam- men	14,70 %	6,22 %	0,66 %	78,42 %
Særskolen	Gutter	20,76 %	7,60 %	3,51 %	68,13 %
	Jenter	10,63 %	4,65 %	0,67 %	84,05 %
	Til sam- men	16,02 %	6,22 %	2,18 %	75,58%

Kilde: EASK(1913),s.12f

Som tabell 5.1 viser var tallene ganske jevne for elevene i folke- og særskolene, der det blant guttene både i folke- og særskolene var ca. 20.7% som var i lønnet arbeide. Blant jentene var det 8.84% i folkeskolen som arbeidet, og 10.7% i særskole som arbeidet. Vi ser altså at det var noe flere jenter i lønnet arbeide i særskolen enn i folkeskolen. En mulig årsak til denne forskjellen kan ha vært at det ved særskolene var flere barn som ble forsørget av enslige mødre enn i folkeskolen. For folkeskolens elever gjaldt dette for 12.4% av elevene, mens det i særskolen gjaldt for 17.1% av elevene.³⁰³ Som kapittelet senere vil vise var det flere jenter i lønnet arbeide i familier med kvinnelig forsørger enn i familier med to foreldre. Undersøkelsen EASK anførte også tall for hvor mange barn som totalt sett var i lønnet arbeide i folke- og særskolene i løpet av skoleåret 1911-1912. Disse viste at 20, 9% av elevene i folke- og særskolene var i lønnet arbeid i løpet av skoleåret 1911-1912, mens 79% ikke hadde hatt lønnet arbeid i løpet av skoleåret. Av dem som hadde hatt lønnet arbeide var 20.7% gutter og 8.8%. jenter.³⁰⁴ Som vi ser var det en betraktelig høyere andel gutter i lønnet arbeid enn jenter. Som vi så i foregående kapittel var det flere jenter enn gutter som arbeidet hjemme med ulønnet arbeid. Undersøkelsen EASK opplyser at flere av barnas lærere hevdet at mange av jentene arbeidet hjemme i husholdet med barnepass, vask og skuring.³⁰⁵ Dette kan forklare hvorfor det var færre jenter i lønnet arbeid enn gutter, samt at arbeidsfordelingen mellom jenter og gutter var forankret i et tradisjonelt syn på kjønnsroller. Et annet aspekt som undersøkelsen senere vil vise var at jenters arbeidskraft var den dårligst betalte på arbeidsmarkedet. Det kan derfor også ha vært mest lønnsomt at jentene arbeidet hjemme mens guttene arbeidet ute med lønnet arbeide.

³⁰³EASK(1913), s. 25 vb

³⁰⁴EASK(1913), s. 12 f

³⁰⁵EASK(1913), s.12

La oss videre se hvilke typer arbeid barn utførte. Undersøkelsen EASK inndelte typen arbeid etter visergutter og viserpiker, regnings -og avisbud, hjelpere hos næringsdrivende, huslig virksomhet og fabrikkarbeid. Hjelpere hos næringsdrivende kunne innbefatte arbeid hos handlende, håndverkere, kjørere, gartnere, kino og teatre.

Tabell 5.2 Prosentvis fordeling etter typen arbeid i folke-og særskolene i 1911-12.

Type arbeid	Gutter	Jenter
Visergutter og viserpiker	73.41%	37.30%
Hjelpere hos næringsdrivende	21.43%	9.01%
Huslig virksomhet	1.33%	50.51%
Fabrikkarbeid	2.3%	0.94%
Annen virksomhet	1.80%	2.24%

Kilde : EASK(1893),s.29

Som tabell 5.2 viser var i skoleåret 1911-13 flest gutter sysselsatt med arbeid som visergutt, regningsbud eller avisbud, mens flest jenter var sysselsatt i huslig virksomhet. Motsatt var svært få gutter sysselsatt med arbeide med huslig virksomhet. Årsaken til denne kjønnsmessige forskjellen vil bli drøftet under avsnitt 5.8 om hjemmearbeid. Hva forteller så Jakob Neumann Mohns undersøkelse om de steder hvor barn var sysselsatt? Foruten fabrikkarbeid, ble det i denne undersøkelsen ikke anført tall for de arbeidsoppgaver barn utførte. Derimot ble det listet opp de steder og arbeidsområder hvor barn arbeidet. Om barns arbeide i byene skriver Jakob Neumann Mohn at fabrikkarbeid sysselsatte mange. Det samme gjorde transportvirksomhet som kunne være budtjeneste, ombringing av varer, arbeid som visergutt eller jente, avisbud, løpegutter, ombringing av mat, varer, eller tøy fra torv og brygger. I tillegg, noe undersøkelsen EASK ikke nevner, kunne barn i mindre grad være sysselsatt i transportvirksomhet som skyss og kjøregutter og med gatefeiing og lyktetenning. Mohn skrev også at det forekom stensetterarbeid, eller håndverksarbeid. Innen håndverket kunne barn arbeide som skredder, murer, snekker eller seilmaker. Videre skrev han at også at et lite antall barn, særlig i hovedstaden, kunne være sysselsatt med arbeide på såkalte forlystelsessteder som dansesaler og skjenkesteder.³⁰⁶ Dette ble også trukket frem i undersøkelsen EASK hvor det blant lærerne ble vurdert for uheldig å arbeide. Det samme gjaldt for arbeide ved slakterier, tobakksfabrikker og tobakksforetninger.³⁰⁷ Mange av arbeidsoppgavene barn utførte, syntes ifølge Mohn å bli utført i hjemmet. Dette arbeidet kunne være husflidsarbeid og brekking av

³⁰⁶Mohn(1883), s. 6

³⁰⁷EASK(1913), s. 31)

fyrstikkesker. Mange jenter arbeidet også som tjenestejenter, med å passe mindre barn og dels i «maanedskondition», det vil si med kort ansettelse, 14 dager eller mindre.³⁰⁸ Mohn konkluderte med at *Børnearbeidet mere og mindre har vundet indgang i de fleste Grene av den hertillands udøvende virksomhed.*³⁰⁹

Som vi ser var mange av typene arbeid barn utførte både i 1870-75 og i 1911-12 like. Hvor mange barn som var sysselsatt hvor, kan selvsagt ha endret seg iløpet av denne tiden. Hvorvidt det var noen typer av arbeid som forsvant er det vanskelig å si noe om. La oss videre se på hvilke typer arbeid informantene fra minnematerialet utførte i løpet av sin barndomstid. I tabellen nedenfor er alle arbeidsoppgavene som informantene fra arbeiderminnene kan fortelle å ha hatt før fylte 15 år tatt med.

Tabell 5.3 *Typer arbeid etter arbeiderminnene.*

Type arbeid	Gutter	Jenter
Visergutt og viserpike	7	
Avisgutt og avispike	7	1
Småjobber	6	1
Gartnerarbeid	9	1
Fabrikkarbeid	17	9
Blikkenslagerverksted	1	
Bryggeri	1	
Teglverk	1	
Høvleri	1	
Arbeid hos metalltrykker	1	
Reperbane	1	
Hjemmearbeid	3	3
Arbeid sammen med forsørger	2	5

Kilde: Norsk Folkemuseums arbeiderminner.

Minnematerialet viser at barn hadde varierte typer av arbeid. Når antall typer av arbeid ikke stemmer med antallet informanter, er det fordi flere barn kunne ha flere typer arbeid før konfirmasjonsalder. Dette gjelder særlig for guttenes del og for jentene blant de enslige mødrene, samt jenter fra familier som var vanskelig stilt økonomisk. Blant jentene fra familier med to forsørgere var som vi nedenfor skal se, det vanligste å starte lønnsarbeid rundt konfirmasjonsalder. Dette vil jeg komme nærmere inn på under avsnittet om barns lønnsarbeid. Når det gjelder de ulike typer av arbeid barna hadde, kunne disse foregå over kortere eller lengre perioder, de kunne være sesongbaserte, eller av fastere karakter. Noe som ikke fremkommer i de statistiske undersøkelsene,

³⁰⁸Mohn(1883), s. 6

³⁰⁹Mohn(1883), s. 6

men som minnematerialet gir et klart inntrykk av, var at de færreste fortsatte med arbeidet de hadde hatt i barndomstiden etter konfirmasjon. I barndomstiden var det som regel heller ikke slik at man hadde den samme jobben etter konfirmasjonen. Slik arbeidsmønsteret for barn tegnet seg, kunne man gjerne ha flere typer arbeid før fylte 15 år som kunne foregå over kortere eller lengre tidsrom. Det vanlige var at man i forkant av konfirmasjonen og ved avslutning av folkeskole, tok seg arbeide av en annen karakter og som ofte vedvarte etter at barnet var konfirmert. Minnematerialet viser at alle guttene hadde lønnsarbeid, mens det var tre jenter som ikke hadde lønnsarbeid før fylte 15 år. Tre av disse kom fra komplette kjernefamilier og startet i arbeid etter konfirmasjon, mens en var barn av enslig mor, og var hjemme og passet mindre søsken mens moren var i arbeid.

Blant informantene var det kun fire som fortsatte å arbeide ved den samme fabrikk fra konfirmasjon og langt ut i voksen alder. Tre av disse arbeidet ved tobakksfabrikker og kan fortelle at arbeidsoppgavene avanserte etter konfirmasjon, og etter som de ble eldre. Følgende kan en informant fortelle: *Så gikk jeg så og si alle gradene da som er der. Først var jeg ved bordet, så ble jeg dekksmaker også lærte jeg å spinne.*³¹⁰ Den fjerde arbeidet i sin barndomstid i tekstilindustrien, en industri hvor hun fortsatte å arbeide i etter konfirmasjonsalder, bortsett fra at arbeidsstedet ble byttet. På basis av den informasjonen minnematerialet gir, ser vi at barnearbeidet primært hadde karakter av å være et livsfaseyrke, og ikke hadde karakter av å være yrkesopplæring slik et av argumentene for barnearbeid har vært. Likevel vitner minneinformantene at det var mulighet for å avansere og å fortsette å arbeide innenfor tekstil og tobakksfabrikkene, dette gjaldt særlig typen arbeide som ble påbegynt rundt konfirmasjonsalder.

5. 5 Barnas alder

For å få et inntrykk av barnearbeidet i denne perioden er det nødvendig å se på barnas aldersforhold. La oss først se på barnas aldersforhold i byene i 1875.

Tabell 5.4 Andel arbeidende barn i ulike aldersår i byene i 1875

	Totalt	Gutter	Jenter
Under 10	7,00%	6,00%	4,00%
10,12	32,00%	28,00%	23,00%
12,15	61,00%	66,00%	73,00%

Kilde: Mohn (1883), s.10

³¹⁰Sigvarda Olsen f. 1884, NFA 706

Tabellen viser at over halvparten av barna som arbeidet var mellom 12 og 15 år, men at det også fantes barn under ti år i lønnet arbeid. I aldersklassen 12-15 år var de en noe høyere andel jenter i arbeid enn gutter, mens det i de øvrige alderstrinn, var en høyere andel gutter. Av tabellen 5.4 kan det se ut til at guttene startet i lønnet arbeid noe tidligere enn jentene og at jenter startet i lønnet arbeid noe senere enn guttene. Hva forteller så undersøkelsen EASK om arbeidende barns alder i 1911-12?

Tabell 5.5 Andel arbeidende barn i ulike aldersår i Kristiania i 1911-12

	Alder (år)							
	7	8	9	10	11	12	13	14 og 15
Gutter	2,33%	4,26%	8,70%	13,80%	21,31%	32,70%	46,27%	52,47%
Jenter	1,27%	2,63%	4,22%	6,27%	8,99%	12,75%	16,37%	20,80%

Kilde: EASK (1913), s.16

Undersøkelsen fra 1911-1912 viser som Mohns undersøkelse, at det var flest barn i arbeid fra 11-12-års alderen og oppover. Vi ser også at det i de yngre aldersklasser var en betraktelig andel barn i arbeid, hvor barn kunne arbeide helt ned i syv-års alderen. Som vi ser var det flest barn, både gutter og jenter i arbeide fra 14-15 års-alderen. Dette viser at det vanligste, særlig for jentenes del var at man tok seg lønnet arbeide rundt konfirmasjonsalder og ved folkeskolens avslutning.

Som pekt på ovenfor gir minnematerialet et inntrykk av at mange barn kunne ha ulike typer arbeid før fylte 15 år. Det vil da være interessant å spørre hvilke typer av arbeid barna hadde i de ulike aldersårene? Undersøkelsen EASK viser at det arbeidet barn utførte før fylte 12 år, var arbeid som visergutt, som koksgutter og som regningsbud. Videre kunne de arbeide med salg av aviser og som hjelpere hos handlende. Få arbeidet med hjemmearbeid og få i industriell virksomhet. For jentenes del, kunne disse arbeide som viserpiker, avisbud, som hjelpere hos handlere og med hjemmearbeid. Ingen av jentene arbeidet i fabrikkvirksomhet før fylte 12 år. For både gutter og jenters del var det flest barn i fabrikkarbeid fra 12-års alderen og oppover.³¹¹ I minnematerialet viser det en høyere andel barn i industrielt arbeid før fylte 12 år, enn undersøkelsen EASK viser. Nå er det et lavt antall informanter som benyttes og man skal som nevnt være forsiktig med å generalisere på basis av dette. Likevel er det viktig å huske på både at fabrikktilsynsloven gjaldt når undersøkelsen EASK ble gjennomført og som jeg nedenfor vil vise, var barn i industrielt arbeid i tilbakegang i tiden undersøkelsen ble gjennomført. Blant årsakene til dette var som flere

³¹¹ EASK(1893), s.74

historikere har pekt på, en økt mekanisering i fabrikkindustrien, noe som medførte at det arbeidet barn her kunne utføre ble overflødig. La oss videre se nærmere på de ulike arbeidsoppgavene som barn utførte.

5. 6 Gartnerarbeid

Gartnerarbeid var for mange av informantene det første møtet med arbeidslivet og både gutter og jenter kan fortelle om arbeid på gartneri. En informant kan fortelle: *Vi hadde skole for eksempel fra vi var syv år, så var det gjengs å arbe hos gartneren. Vi sto i, lå og luka og hadde femti øre dagen.*³¹² Byens mange gartnerløkker gav mange en god mulighet for å skaffe seg sesongbasert jobb. En informant forteller at: *I min barndom var jo halve Rodeløkka gartnerløkker.*³¹³ Videre kan Sigurd Paulsen kan fortelle: *Mitt bosted var i Trondhjemsveien. Og gartnerløkker var det fra Hagegata til Frydenbergveien, så det var lett å få arbeide der med vanning og lusing.* Videre kan han fortelle:

*..og det var da i sommerferien da jeg var 9, 5 år at jeg tok arbeid hos en gartner, med og arbeide av og til i gartneriet til jeg var 13-14 år. Når vi gutter ville ha noe å gjøre, gikk vi å spurte om de hadde bruk for oss. Husker at jeg om høsten var med så lenge at jeg stod å hugget av de ytre blader på hodekålen.*³¹⁴

Arbeidet kunne foregå periodevis og var som oftest sesongbasert. Mange av informantene kunne fortelle at de arbeidet halv dag i gartneriet og kombinerte dette med skolegang og lengre arbeidsdager i skolens ferier. Flere av informantene forteller at lønnen ble fastsatt på basis av akkord for hvor mange render man luket. En informant kan fortelle: *Jeg hadde vel 3- 4 kr. uka på gartneriet. Nei, det var ikke så mye heller, for det var akkord da vi luka. Vi hadde ti øre for e aldri så lang rand.*³¹⁵ Sigurd Paulsen arbeidet i gartneri i sommerferien og kan kan fortelle:

*Vi hadde 49 øre randen for å luke. Randen kunne være ca. 30 meter lang, Vi kunde tjene 2.50 a 3 kr. uken. Arbeidstiden var fra 7-7 med 2 timers vil, jeg var på den tiden i 12 års alderen. Det var gutter og jenter som hadde jobb her.*³¹⁶

Flere av informantene som arbeidet i gartneriene kunne fortelle at de kunne få kjøpt grønnsaker til redusert pris: *Hver lørdag var det kjøttsuppe som vi skulle ha i hælja. For 15 øre fikk vi de grønnsakene vi trengte på Gartneriet til kjøttsuppa.* Til dette kan hennes venninne tilføye: *Vi kjøpte*

³¹² Frithov Olsen f. 1881, NFA 732

³¹³ Anna Johansen f. 1881, NFA 367

³¹⁴ Sigurd Paulsen f. 1884, NFA 589

³¹⁵ Anna Johansen f. f.1881, NFA 367

³¹⁶ Sigurd E. Andreassen og Sigurd Paulsen f. 1884

*de grønnsakene vi skulle ha for 10- 15 øre på Grønlands torg. Men vi fikk ikke så mye.*³¹⁷ Til spørsmål om hvordan det ble med vitaminene kan en fortelle: *Ja, det fant vi sjøl, for vi arbe hos gartneren, så vi hadde kålrabi og gulerøtter og alt fra det begynte.*³¹⁸ Barnas arbeid i gartneriene kan på denne måten ha bidratt til å redusere familiens matbudsjett og sees på som en strategi for å minimere husholdningens matutgifter.

5. 7 Visergutt og viserpiker og avisgutter og avispiker

Undersøkelsen i 1911-1912 viser at en overveiende del av guttene hadde arbeid som visergutter, regningsbud, eller avisgutter. Etter huslig virksomhet var arbeid som viserpiker det arbeidet flest jenter var beskjeftiget med. Arbeidet som visergutt eller viserpiker kunne være tungt og arbeidstiden lang. Som oftest ble det utført før eller etter skoletid og/ eller i helgene. Ingeborg Fløgstad skriver at særlig lørdagsarbeidet innen dette barneyrket kunne strekke seg langt utover kvelden, og for noen frem til midnatt. Fabrikktisynsloven av 1892 forbød nattarbeid, som arbeid frem til midnatt ble ansett for å være, men loven omfattet kun arbeid i industrien³¹⁹. Blant minneinformantene var det mange som kunne fortelle om hardt og tungt arbeid, om lange arbeidsdager og sene kvelder. Følgende kan en informant fortelle fra sitt arbeid som visergutt:

*Jeg begynte som visergutt da jeg var 12 år gammel. Skole fra 8-12, og i butikk fra 1 og utover kvelden. Den gang hadde man ikke noen lukningsvedtekter i Oslo. Kjøpmannen hadde oppe så lenge han trodde det kom noen kunder. Og lørdagskvelden kunne klokka være 23.30 før kjøpmannen drog ut skuffen, telte opp fire kroner, og så sa 'n : Waldemar kan gå hjem.*³²⁰

En annen kunne fortelle:

Som visergutt hadde jeg jobb på et viserguttkontor på Kirkeristen. Betalingen var 25 øre for halv dag klokken 14-20, men tiden ble som oftest lengre uten at en fikk noe mere betalt for det. Det kunne være mange harde jobber med kjelke, eller kjerre. Husker engang vi satt 5 -6 gutter i et forværelse en kveld og ventet på jobber, fikk vi beskjed om at vi kunne gå hjem. I gleden herover løp vi nedover trappen mulig noe voldsomt, men vi ble kalt opp igjen og fikk slutt med det samme. Disse viserguttkontorene hadde ikke vanskeligheter med

---

³¹⁷ Maggie Olsen f. 1876 og Ragna Johansen f. 1881, NFA 686

³¹⁸ Arthur Georg Thoresen f. 1883, NFA 947

³¹⁹ Fløystad(1980),s. 49

³²⁰ Waldemar Carlsen f. 1880, NFA 2408 og 2420

*å få hjelp, for gutter var det nok av.*³²¹

Sigurd Paulsen arbeidet halv dag som visergutt hos en skredder og kunne fortelle:

*Den halve dagen varte fram til 21 – 22 om kvelden. En lørdagskveld kom jeg ikke hjem før kl. var 24, og hadde med meg en dress hjem, som jeg ikke hadde greid å levere, men som en yngre bror av meg leverte på søndag morgen.*³²²

Undersøkelsen i 1911-12 viste at de barna som hadde den lengste arbeidstiden, var viserguttene hvor 59. 30 % arbeidet fire timer eller mer, mens 40.79% arbeidet mindre.³²³ I 1909 ble det tilføyet i arbeidervernloven at daglig skole-og arbeidstid ikke måtte overstige syv timer. Dette gjaldt ikke for handels-og servicenæringen.³²⁴ De lange arbeidsdagene kan for visergutt og viserpiker ha kommet av at butikkene åpnet tidlig og stengte sent.³²⁵ La oss videre se på hvordan arbeid som avisbud artet seg:

*I samme gård var det to gutter som var eldre enn meg , disse hadde begynt med å selge aviser. Mor spurte om jeg også ville begynne med dette, hun sa det var meget å tjene på salget. Vi gikk til politiet, der fikk vi et skilt. No. 276, som gav lov til å selge aviser, med dette var det adgang også til å være budbringer, fra torv, båt og jernbane. Skiltet kostet ti øre med navn innført i kartotek, så alle kunne være sikre på oss for vel utført gjerning. Men det var avissalg som var min interesse. Klokken fem om morgenen møtte selgerene i avisenes ekspedisjonskontor og kjøpte aviser fra 1, 2,4 øre stykke. Disse ble solgt videre for 5 øre stykke, eller tre aviser for 10 øre og fire for femten øre. Disse jobbene ble utført av gutter som var i skolepliktig alder.. Vittighetsbladet Vikingen, Vepsen og Tyrihans m.m kjøpte vi for 7 øre og solgte vi 8 for 10 øre. Disse bladene fikk vi retur på, men ikke på dagsavisene, hvis ikke disse ble solgt var det tap for oss. Vi gikk med restopplaget ned til vestlandsbåten, som gikk kl. 11 aften og solgte for underpris.*³²⁶

En annen kan fortelle:

En tid gikk jeg med avisen. Jeg gikk med dagsavisen om morgenen og med Intelligenssedlerne om kvelden, og så måtte jeg kreve inn regninger, så jeg hadde ikke noe fritid. Vi begynte kl. 8 om morgenen, så jeg måtte løpe for å komme tidsnok der. Det var en brysom jobb å kreve inn avisregningene, og det var jo der fortjenesten lå, for den gangen hadde vi ingen ting for å dele ut avisene. Jeg husker spesielt Intelligenssedlerne, der hadde vi ti øre for hver regning vi fikk inn og i den tiøringen var inkludert ombringelsen. Så der

³²¹ Sigurd Paulsen f. 1884, NFA 589

³²² Sigurd Paulsen f.1884, NFA589

³²³ EASK(1913), s. 32

³²⁴ Fløystad(1980) s. 49

³²⁵ Fløystad (1980) s, 49

³²⁶ Oskar Birkenes f. 1891, NFA, 913

*kunne jeg fly opp i 4. eller 5. etasje en hel måned, og hvis vedkommende ikke betalte disse 40 ørene, så hadde jeg flydd der helt gratis. Etter min mening var det en veldig urettferdig ordning.*³²⁷

Som vi ser hadde avisbudene ingen begrenset arbeidstid og usikre lønnsforhold. De måtte enten selv bekoste tapet dersom avisene ikke ble solgt, eller risikere å ikke få betalt dersom de ikke fikk innkrevd det beløpet som de skulle. Anne Louise Gjesdal Christensen skriver at barna i tiden før utvikling av kommunikasjonsmidler som bil og trikk, må ha spilt en viktig rolle i kommunikasjonsforholdene i byen, hvor barna i arbeidet som visergutt eller viserpike var en del av et kommunikasjons- eller transportsystem.³²⁸ Samtiden hadde behov for kommunikasjon og transport og etterspørsel etter barns arbeidskraft til å utføre arbeid av denne typen må ha vært stor og en årsak til at så mange barn var sysselsatt i denne næringen.

5. 8 Småjobber

Mange av informantene kan fortelle om ulike småjobber. Ofte var dette arbeidsoppgaver som ikke var av noen fast karakter. Dette kunne være å gå ulike typer ærender for andre, som å levere middagsmat for penger, bringe varer for fra torget og frakte ved og kull. Denne informanten kan fortelle: *Som smågutt gikk jeg med middag til Nydalens veveri for penger, en halv mil, fem øre gangen, nesten en halv mils vei.*³²⁹ En annen kan fortelle: *en annen jobb som jeg hadde var å være bæregutt på Yongstorget, vi gutter fikk jobbe med å bære fisk, grønnsaker og andre varer hjem til husmødrene*³³⁰.

Minnematerialet vitner om at barna selv tok initiativ til å skaffe seg denne typen arbeid og at oppfinnsomheten og innsatsen var stor for å kunne oppdrive arbeid der det var arbeid å få.

Følgende kan en informant fortelle:

*Men jeg kom jo i virksomhet og i tjeneste der for det atte-så liten jeg var, men jeg hadde visst 25 øre uka for å hente 2 bøtter vann om mårran, fra vannspringen var nedi gaten der. Men den var nokså lei, men vi gutta, vi greide det allikevel, for det var ikke noe sånt noe som hette strøing den gang vet De. Og så var det sånn neroverbakke der, også ned til vannspringen. Det var somme tider vi rulla med bøttene, men det gikk bra. For det var ikke innlagt vann i gårdene.*³³¹

---

³²⁷ Johan Skau, f.1887, NFA 2471

³²⁸ Gjesdal Christensen(1980), 35

³²⁹ Hagbart Olsen f. 1876, NFA 75

³³⁰ Martin Pedersen f. 1879, NFA 2230

³³¹ Karl Gustav Gulbrandsen f. 1878, NFA 2442

5. 9 Hjemmearbeid og arbeid sammen med forsørgeren

Jeg vil videre se på lønnet hjemmearbeid som ble utført av barn og det arbeidet som av barn ble utført sammen med forsørgeren. Hjemmearbeid kunne være masking av strikkesøy, bretteing av fyrstikkesker, arbeid med vask eller tjeneste. Undersøkelsen EASK viste store kjønnsmessige forskjeller hva hjemmearbeid angikk. Halvdelen, 50.5% av jentene i folke- og særskolene som hadde lønnsarbeid var beskjeftiget med huslig virksomhet. Blant guttene var det kun 1, 3% av dem som hadde arbeid som var beskjeftiget med huslig virksomhet. Prosentandelen for jentene var større i 11-15 års alderen(51%) enn i aldersgruppen 7-10 år(45.4%), mens det for guttenes del var motsatt. Blant dem var 3.6% i aldersgruppen 7-10 år og 0.8% i aldersgruppen 11-15 år.³³² Når det gjaldt arbeidstiden blant jentene var det 63.9% som arbeidet over fire timer, mens 36.11% arbeidet fire timer eller mere. Blant guttene arbeidet 58.3 under fire timer mens 41.5% arbeidet over fire timer³³³. Hjemmearbeidet kunne innebære barnepass, renhold, masking av strikkesøy, og pakking av fyrstikkesker. Følgende kan en informant fortelle:

*Jeg begynte med noe hjemmearbeid, jeg masket opp dameulltrøier, det vil si sy dem sammen og sette i armer og hekle rundt halsen ogsaa nedentil. Det betaltes med 80 øre dusinet for kort ærm, og en krone for lang ærm. Jeg masket vel et dusin om uken, det var jo på småstunder jeg masket.*³³⁴

En av informantene forteller at hun var barnepike mot kost og losji hos en familie fra hun var åtte:

*... Så gifta bestyrerinna på asylet seg. Og da ville hun ha meg med. De hjemme sa ikke nei, for det var en mindre å fø på*³³⁵. Å ha barna borte mot kost og losji kan ha vært en strategi husholdet tok i bruk for å senke husholdningens utgifter til barnets forsørgelse.

Josef Amundsen arbeidet hjemme med å pakke fyrstikkesker sammen med familien sin. Han kan fortelle:

Så skulle vi alle samme tel å lime da ser du, svære potter med lim og greier... Limet måtte vi lage av sånn rugmel. Jeg husker den første gangen jeg holdt på å lima og lima og tel slutt lå det over hele magen på meg. Jeg fekk jobben å tørke fyrstikkeskene da ser du utpå der var reklamen for fabrikken da ser du. Jeg skulle ta og smøre på det jeg, det var ikke så vanskelig...Det var bare vi unga som dreiv med det der. Men vi holdt ikke på

³³² EASK(1913), 30

³³³ EASK(1913), s. 34

³³⁴ Alma Marie Hansen f. 1877, NFA 365

³³⁵ Anna Johansen f.1881, NFA 367

*lange tida, trur jeg, for det ble ingen tingen. Det meste vi kunne gjøre var 3000 per uke og det blei 2 kr og 10 øre det, og siden blei det 2 kroner og 40 øre da.*³³⁶

Olav Wetting skriver i Norsk fyrstikkindustri før år 1900 at eskeliming var et ettertraktet hjemmearbeid og i stor utstrekning har både husmødre, gamle og barn sittet med slikt arbeid. For hjemmearbeiderne var det ifølge ham heller ingen faste arbeidstider» de som satt og limte esker i by og bygd, bestemte selv sin arbeidstid, men hvis fabrikken maste på flere esker for å få leveransen unna, hendte det at natten måtte tas til hjelp³³⁷

Hva forskjell mellom kjønn angår, viste jeg i foregående kapittel at jentene oftere enn guttene utførte ulønnede arbeidsoppgaver som kreves for å opprette en husholdning. Dette kunne være arbeidsoppgaver som barnepass, matlaging, og vask. Jentene var antageligvis var mere hjemme enn guttene, noe som igjen kan ha vært en årsak til at disse i større omfang enn guttene utførte arbeidsoppgaver som var mulig å utføre i hjemmet. En annen årsak kan ha vært at hjemmearbeide lå nærmere de arbeidsoppgavene kvinner tradisjonelt har utført, og at arbeidet som nevnt tidligere ble ansett for å være en opplæring og sosialisering til de oppgaver og roller man ble ansett for å skulle utføre som voksen.

Blant minneinformantene var det i alt syv informanter som utførte hjemmearbeid. Av disse var alle barn av enslige mødre. Noe av dette hjemmearbeidet kunne være arbeidsoppgaver som ble utført sammen med moren. Det være seg å hjelpe moren med søm, eller liming av fyrstikkesker. Blant informantene som utførte arbeidsoppgaver sammen med forsørgeren, var dette også kun barn av enslige mødre. Arbeidsoppgavene kunne være å hjelpe moren i gartnerarbeid, plukke bær for salg, eller hjelpe moren med å gå med avisen. Som pekt på i forrige kapittel var det vanskelig for de enslige mødre å kombinere lønnsarbeid med pass og omsorg for barn. Flere enslige mødre løste utforingen med å finne andre arbeidsoppgaver som lot seg kombinere med pass og omsorg for barn. Dette kan forklare hvorfor det blant minneinformantene kun var barn av enslige mødre som utførte hjemmearbeid og arbeidet sammen med forsørgeren.

5. 10 Fabrikkarbeid

Jakob Neumann Mohn stadfestet i undersøkelsen fra midten av 70-årene at det i fabrikkindustrien i Norge sammenlignet med andre land: *findes at benytte mange og i flere vigtige Grene, særdeles*

---

³³⁶ Josef Amundsen f. 1875, NFA 2480

³³⁷ Wetting(1968), s. 119

mange Børn.³³⁸ I hvilket omfang arbeidet barn? Fabrikktstatistikken anførte tall for barn i fabrikkindustrien på nasjonalt plan i årene 1870-1915³³⁹. Tabell 5.6 viser barn i fabrikkindustrien etter fabrikkstatistikken.

Tabell 5.6 Barn i fabrikkindustrien

	År									
	1870	1875	1879	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915
Totalt	1928	3365	2685	2316	7148	5561	2404	2750	4224	4860
Keramisk- industri	219	466	488	331	569	444	320	363	354	273
Metall-industri	101	42	36	88	365	420	143	158	358	356
Tilvirkning av maskiner, verktøy, instrumenter og transportmidler	35	92	41	15	733	622	250	428	467	677
Kjemisk industri	224	510	525	294	646	256	62	45	103	143
Tilvirkning av varme, belysningsstoffer, fett, oljer o.l.	0	50	41	17	48	17	10	16	39	29
Tekstilindustri	305	443	300	278	1033	1058	418	574	547	600
Papir-, lær og gummiindustri	51	82	64	102	573	375	103	148	308	287
Tilvirkning av trevarer	501	884	612	563	1794	1228	302	336	585	508
Tilvirkning av nærings- og nytelsesmidler	482	774	570	622	1214	879	594	462	1028	1500
Tilvirkning av klesstoffer	0	22	4	3	63	167	74	122	251	289
Polygrafisk industri	4	0	4	0	23	27	128	98	184	198
Anlegg for tilvirkning av produkter som hører inn under flere grupper	6	0	0	3	87	68	0	0	0	0

Kilde: Historisk statistikk: <http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/tab-2000-09-13-01.html>

1. 1870-1885 barn under 15 år, 1890-1895 barn under 18 år, 1870-1885 barn under 15 år, 1890-1895 barn under 18 år, 1900-1915 barn under 16 år.

Som vi ser var antall barn i industrielt arbeid i jevn stigning fra 1870 til 1885 med en svært brå vekst fra 1885 til 1890. Flest barn var sysselsatt i industrielt arbeid i 1890 med 7140 barn, dernest i 1895 med 5561 barn. Fra 1900 anførte statistikken antall årsverk, disse går ned til 2 404 barn i 1900, mens vi får en økning mot 1910 og 1915.

Når det gjelder tall for Kristiania, viste undersøkelsen i 1891 at det var 1,50% jenter og 3.80%

³³⁸ Mohn(1883), s. 7

³³⁹ Historisk statistikk: <http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/tab-2000-09-13-01.html>

gutter som var i industrielt arbeid. Undersøkelsen EASK viste at det i 1911-1912 var 0.94 jenter og 2.03 gutter i industrielt arbeid. Som vist av tabellen, var det industrien for tilvirkning av nærings- og nytelsesmidler, tilvirkning av trevare og tekstilindustrien hvor veksten var kraftigst og som sysselsatte flest barn i 1890. La oss videre se på hva Jakob Neumann Mohns undersøkelse viser om hvilke grener av industrien barn var sysselsatt i. Av de 120 bedrifter han undersøkte, var det ca. 50 av disse som benyttet seg av barns arbeidskraft.³⁴⁰ Mohn skrev at:

*Ingen produksjonsgren har i den grad benyttet sin drift paa Børnearbeide som Tobakksindustrien; den beskjeftigede ved Udgangen af 1875 ikke mindre enn 613 Børn eller 43% af det hele Antall Arbeidere i samme Industribransje.*³⁴¹

Undersøkelsen viste at på nasjonal basis var tobakksindustrien den mest barneintensive med 43 % barn i arbeidsstokken, deretter kom fyrstikkindustrien med 33% barn, glassverk med 18%, dernest reperbane med 17% barn, fiskeguanofabrikkene (13%), spinneriene, veveriene og teglverkene sysselsatte 8% , sagbruk og høvleriene mellom 6 % og 7% og ved papirfabrikkene var 6% av arbeidsstokken barn. Barn ble også i mindre målestokk benyttet som arbeidskraft i jernstøperi, mekaniske verksteder, skipsverft, trestofffabrikker, ølbryggerier og ved kornmøller.³⁴² Også i utlandet var det tobakk- og fyrstikkfabrikkene og glassverkene som hadde høyest andel barnearbeidere.³⁴³ Blant disse skrev Mohn at av de fabrikker som fremhevet seg som barneintensive, var det tobakksfabrikkene som var hjemme i byene, fyrstikk og glassfabrikker kun delvis, mens sagbruk, høvleri og teglsteinsindustrien tilhørte byene i et betydelig mindre omfang. Spinneriene og veveriene lå omtrent like mye på land som i by. Ølbryggeriene, trevarer og annen småindustri var omtrent alltid knyttet til byene.³⁴⁴ Også hva fabrikkarbeid angikk, viste det seg å være kjønnsmessige forskjeller innenfor de ulike fabrikkgrener hvor barn var sysselsatte. Mohns undersøkelse viste at det i 1875 kun var gutter som arbeidet i metallindustrien, i gruppen for tilvirkning av maskiner og transportmidler, i trevareindustrien og i andre industrier som ifølge Mohn krevde større kraftanstrengelser. Ved glassverkene, reperbanene, fiskeguanofabrikkene og ølbryggeriene, var det sjeldent at jenter ble benyttet som arbeidskraft. Sett i forhold til disse industrigrenene var jentene mere fremtredende i tobakk -og teglverksindustrien, selv om det her også var en større andel sysselsatte gutter enn jenter. Andelen sysselsatte jenter var stor i

³⁴⁰ Beretninger om folkemengden og Sunhedstilstanden i Chr. A for aaret 1891 i Aktstykker vedrørende Kristiania kommune (1891)

³⁴¹ Mohn (1883), s.8

³⁴² EASK(1913) s, 8 og Schrupf (2007), s. 46

³⁴³ Mohn(1883), s. 8

³⁴⁴ Mohn(1883), s. 10

fyrstikkindustrien, som sysselsatte 176 piker og 246 gutter, mens spinneriene og veveriene sysselsatte omtrent like mange av hvert kjønn 147 jenter og 154 gutter.³⁴⁵

Som vi ser var barnearbeidet konsentrert om enkelte næringer, hvor de mest barneintensive industrigrenene i byene var fyrstikk- tobakk industrien og tekstilindustrien. Fabrikktatistikken viste at mange barn arbeidet innenfor tilvirkning av trevare. Jeg vil anta at kan dette blant annet innbefattet arbeid på sagbruk og høvleri, dette var næringer som i mindre omfang tilhørte byene. Det er derfor barns arbeid i disse industrigrenene som jeg videre vil ta for meg.

5. 11 Barns arbeidsoppgaver i industrien med hovedvekt på tobakk- og fyrstikkindustrien

Hvordan var arbeidsoppgavene barn utførte i de mest barneintensive industriene? Om barns arbeid i industrien generelt skrev Mohn:

*I henseende til de Forretninger hvor med de unge sysselsettes i Fabrikerne, eksisterer det overhovedet en naturlig Grense, som er bestemt ved deres ringere Kræfter og Mangel på øvelse. De tunge Arbeider og den direkte Betjening av Arbeidsmaskiner ligger derfor i Regelen over deres Befatning og i Hovedregelen dels i i at forette lettere Haandlagertjeneste, dels i at udføre forskjellige enklere Bisykler som ere mere selvstendige, men dog gjerne staa i saadan sammenheng med Hovedarbeidet at de betinge deres Fremgang.*³⁴⁶

Inntrykket Mohn gir var at barns arbeidsoppgaver primært var å utføre ulike bisysler som krevdes i produksjonen og ikke den direkte betjeningen av maskiner. På denne måten var det vanligvis en forskjell mellom de arbeidsoppgaver som konfirmerte og ukonfirmerte kunne utføre, hvor de konfirmerte ifølge Mohn, kunne arbeide med mere avansert betjening av maskiner.³⁴⁷ La oss videre se på de arbeidsoppgavene barn utførte i tobakksindustrien. Arbeidet i tobakksindustrien kunne innbefatte ulike oppgaver, men i all hovedsak arbeidet barna i bedriftenes spinneri. På denne tiden var det i hovedsakelig skråtobakk som ble produsert, og produksjonen på 1800-tallet karakteriseres av å være av håndverksmessig karakter.³⁴⁸ I Tobakksfabrikkene var det ifølge Mohn barns arbeidsoppgave å oppløse de innviklede tobakksbladene, løsrive dem fra stilkene og legge dem frem på spinnebordet for spinnerne. *De Fortere ogsaa Bladene, dreie Spinderokkerne, smøre og indpakke den pressede Tobakk og slaa Pinder i Rullerne, men det er sjeldent at de selv udføre nogen Spinding.*

---

³⁴⁵ Mohn (1883), s. 10

³⁴⁶ Mohn (1883), s. 28

³⁴⁷ Mohn (1883), s. 29

³⁴⁸ Nordvik.(1978), s. 230

Ved Sigarforetningene rulle de Viklerne mm.³⁴⁹ Mange av minneinformantene kunne fortelle at de arbeidet med å hente og legge frem tobakksblader som ble kalt for bengos og dekkes for spinnerne. Denne arbeidsoppgaven ble kalt for å arbeide ved bordet, eller å arbeide som dekkсанlegger. Om arbeidet på tobakksfabrikken kan denne informanten fortelle:

Jeg stod ved maskinen og var dekkсанlegger. Da jeg var åtte år, var jeg så liten at jeg sto på en kasse for å nå opp til maskinen. Det var å legge frem bladene på bordet. Jeg hadde bare å hente bengos og dekkes, også hadde jeg da å legge an til spinneren. Bengos og dekkes hentet jeg hos dekksmakerne. De var på et annet rom. Bengos og dekkes var lagt ferdig hos dekksmakerne, så jeg skulle bare hente det jeg, altså. Men da jeg kom til maskin med det, så måtte jeg plukke opp de bladene og legge frem til spinneren. Det var sånne hauger med dekkes. Det var mange skolebarn som hadde det arbeidet. Det var både piker og gutter. De var på samme alder som meg”³⁵⁰

Alma Hoel kan fortelle:

Jeg var bordpike den første tiden jeg var på tobakksfabrikken. Jeg stod ved bordet og la blader til mannen. Så spant spinneren. Jeg snudde rokken mange ganger. Det var både, gutter og piker på fabrikken. De begynte når de var åtte og ni år. Jeg stod under akkordarbeiderne i begynnelsen. De kaltes for spinnere.”³⁵¹

Hilmar Abrahamsen kan fortelle: *Den gang var det ikke kommet maskiner, så vi hadde rokker og vi satt og sveiva, mens spinneren gikk og spant på et bord*³⁵². Flere av informantene som arbeidet i tobakksindustrien kunne fortelle at arbeidet ved rokken kunne være tungt arbeide, likeledes skulle gjerne arbeidsoppgavene utføres i et hurtig tempo siden de skulle holde tritt med spinneren som de la an tobakksblader for og som spant på akkord. Fredrik V. Johannesen kan fortelle: *Vi la buss og dekkes og stod i dreia på en rokk eller snelle som vi kalte det. Snella var satt inn på en akse med sveiv, en stokk fra gulv til tak bar dette. Det var ikke lett arbeide for en 11. 5 år gammel gutt.*³⁵³ Sigurd Paulsen kan fortelle at *Den verste jobben var å sitte på en krakk og sveive på et hjul, så tobakksdampen som spinneren spant på gikk rundt. Spinneren hadde akkord, så det ble stadig ropt drapå*³⁵⁴. Ble ikke arbeidet utført hurtig nok kan Alma Marie Hansen fortelle: *Når jeg ikke var rask nok slo hun meg over fingrene.*³⁵⁵ Maggie Olsen kan også fortelle at spinneren slo guttene

³⁴⁹ Mohn (1883), s.28

³⁵⁰ Sigvarda Olsen f. 1884, NFA 706

³⁵¹ Alma Hoel f. 1880, NFA 636

³⁵² Hans Fredriksen f. 1899 NFA 2540

³⁵³ Fredrik W Johannesen f. 1885 NFA 1872

³⁵⁴ Sigurd Paulsen f. 1884, NFA 589

³⁵⁵ Alma Marie Hansen f. 1877, NFA 367

med et arbeidsbrett når de ikke spant fort nok, men de slo ikke jentene.³⁵⁶ Som vi ser arbeidet barna tett sammen med en voksen spinner, og det kan se ut til at spinneren kan ha fungert som en overordnet for barna, blant annet ved at de kan ha stått for å opprettholde bedriftens strenge arbeidsdisiplin ovenfor barna og at de stod for utbetalingen av barnas arbeidslønn. Hilmar Abrabrahamsen kan fortelle: *Og de lønningene fikk vi av spinnerne. Vi fikk pengene i runde blekkesker med navn på og i bare to-ører. Det ble 1.20 i uka.* Andre arbeidsoppgaver som å gå ærender for spinneren, kunne også bli pålagt barna å utføre. Sigvarda Olsen kunne fortelle at det var vanlig å gå ærender for spinneren i pausen, men at hun selv ikke ble bedt om dette i særlig stor grad siden moren også arbeidet på samme fabrikk.³⁵⁷

La oss videre se på hvilke arbeidsoppgaver barn utførte i fyrstikkindustrien. Om dette skriver Mohn:

*Fyrstikkfabrikkene brukte de unge til Oppsamling og Bunting av den Spaan, der falder af Æskenes Fabrication. I større Udstrekning ved de oppskaarne Stickers Ordning og Rammelægning, men allermest til Innpakning av de ferdige Stikker i Æsker, hvilket det siste fornæmmelig udføres av Piger. Man finder dog ogsaa Børn som Halvvoxne og det i sædvanlige Fosforstikfabrikker, knyttede at dyppe Stikkerne i Tændmassjen og til at svovle den, eller til udførelse av Haandlagerarbeide for andre der besørge disse farlige Presse.*³⁵⁸

Lars Olsson har i avhandlingen «Dä barn var lönnssamma» undersøkt barns arbeid i tobakk- og fyrstikkindustrien. Han hevder at det klart fremgikk at barnas arbeidsoppgaver i fyrstikkindustrien var bunting av fyrstikkene før disse skulle svovles og innpakning av de ferdige fyrstikkene. Ved fremstilling av sikkerhetsstikker kunne barnas arbeid bestå i å sette stikkene i rammer.³⁵⁹ Som vi ser arbeidet barna i fyrstikkfabrikken særlig med å legge fyrstikkene i esker og pakke disse, noen arbeidet også med å svovle stikkene. Følgende kan en informant fortelle om arbeidet i fyrstikkindustrien:

*Min skolegang var fra 12-6 ettermiddag og arbeide på Fyrstikken fra 12-6 formiddag. På Grønvold stod jeg på en kasse og tok fyrstikkene ut av rammer og jevnet dem med blekkeskilt og la dem i esker. Jeg tror jeg tjente 1.25 per uke. Det var meget farlig arbeide den gangen. Jeg så mange som ble syke av fosforen. Dem hadde trukket ut tennene og det var så mange greier med dem, og det kom av fosforen. Det var mange småpiker som gikk der den gangen og flere av dem var på min alder. Det var voksne også som pakket fyrstikker, men det var bare piker og damer der.*³⁶⁰

³⁵⁶ Maggie Olsen f. 1876 f. 1876, NFA 686

³⁵⁷ Sigvarda Olsen f. 1884, NFA 706

³⁵⁸ Mohn(1883), s.61

³⁵⁹ Olsson (1980), s.86

³⁶⁰ Julie Hellstrøm f. 1879, NFA 666

Arbeidet innenfor fyrstikkindustrien innebar helseskadelig og farlig arbeid. Dette var særlig knyttet til produksjonen av fosforstikker Majoriteten av minneinformantene som arbeidet innen fyrstikkindustrien arbeidet på Grønvold. Elin Strøm skriver i *Vi på Fyrstikken: om fabrikken på Grønvold i 1899* at det på Grønvold nesten bare ble lagd fosforstikker³⁶¹. Arbeid i fabrikkene som produserte fosforstikker innebar en risiko for å utvikle sykdommen fosfornekrose. Strøm skriver at :

*Det giftige hvite fosforet medførte at mange ble forgiftet i fabrikkene, dette gjaldt særlig dem som arbeidet i fabrikkens blanderi, dypperi, pakkeri og tørkeri. Sykdommen kunne arte seg på to måter: Som en kronisk forgiftning med slapphet, kvalme og magebesvær, eller at den dannet ødeleggende betennelser i kjeven. Giften ble infiltrert gjennom hull i tennene, eller sår i munnen. På denne måten kom giften inn i bensubstansen. Første symptom var tannverk, deretter fortykkelse av bensubstansen som løsnet og ble støtt av. En forgiftning av hele kroppen inntrådte etterhvert og sykdommen førte til døden. Iløpet av 1888- 1900 melder Medisinalstyret om 24 opererte tilfeller av fosfornekrose, mens sykdommen i mange tilfeller har gått over ved uttrekking av tenner.*³⁶²

Mohns undersøkelse viste at tobakk-og fyrstikkindustrien var de industrigrenene som syntes å anvende barn i de lavere alderstrinn. I alt var det 240 av 447 barn som her var under 12 år, mens det i teglverk, fyrstikk og papirfabrikkene var halvparten til en tredjedel av de sysselsatte barna. Mohn understreker at det var en del tobakksfabrikker som kun brukte barn under 12 år.³⁶³ Blant mine informanter var det som nevnt kun tre som fortsatte å arbeide i tobakksindustrien inn i voksen alder. Lars Olsson viser i sin avhandling at blant barnearbeiderne ved Suells tobakksfabrikk i Malmö var det en av 72 barnearbeidere som ble værende i fabrikken i voksen alder og at de fleste sluttet i alder 13-16 år.³⁶⁴ Dette strider som ovenfor også nevnt imot argumentet for at barnearbeid hadde yrkesopplærende karakter, og Olsson argumenterer for arbeiderne i tobakksindustrien ikke arbeidet der for å bli «yrkesschicktiga tobakksarbetare».³⁶⁵ Ingeborg Fløystad skriver at i industrier der en stor del av arbeidskraften var barn, måtte mange finne seg annet arbeid som voksne slik at barnearbeidet hadde mindre grad av yrkesopplæring slik det kunne ha innen andre industrigrener som sagbruk og høvleri. Guttene som her hadde fast arbeid, var som regel sønner av sagbruks- og høvleriarbeidere, hvor de lærte seg et fremtidig yrke.³⁶⁶ På basis av dette ser det ut til at arbeide i tobakks- og fyrstikkindustrien primært var et livsfaseyrke.

---

³⁶¹ Strøm(1982), s. 13

³⁶² Strøm (1982), s. 26 og s. 129

³⁶³ Mohn (1883)s,61

³⁶⁴ Olsson (1980) s, 81

³⁶⁵ Olsson (1980) s, 81

³⁶⁶ Ingeborg Fløystad(1980), s. 45

Helge Nordvik skriver i *Norsk tobakksindustri 1850-1940. En industrihistorisk undersøkelse med spesielt vekt på J. L Tidemanns tobakksfabrikk utvikling* at et gjennomgående karaktertrekk ved den norske tobakkindustrien i forrige hundre år var at industrien beholdt sin håndverksmessige karakter.³⁶⁷ Skråtobakksproduksjonen foregikk ved enkle spinnestoler som ofte ble trukket av barn. Per R. Mikkelsen har skrevet om tobakksindustrien som arbeidsplass i de siste hundre år. Ifølge ham var barns arbeid å karakteriseres som svært ensformig, videre hevdet han at det var det lave teknologiske nivået som stilte små krav til noen spesiell utdanning som kan forklare bruk av kvinner og barns arbeidskraft.³⁶⁸ Dette hevder også Lars Olsson som understreker at barn ble brukt som arbeidskraft i både tobakks- og fyrstikkindustrien som et resultat av at det ved fabrikkene var arbeidsoppgaver som var mulige for barn å utføre.³⁶⁹ Olsson hevder videre at barn ble anvendt i disse næringene fordi de var billig arbeidskraft.³⁷⁰ Som vises nedenfor under avsnitt om lønn, ble barns arbeidskraft betalt med en tredjedel av hva en mannlig arbeidstaker gjorde. Barnas arbeidskraft var etterspurt og industrien brukte ifølge ham, barns arbeidskraft for profittens skyld. Olsson hevder at den vanligste måten å presse ned lønningene på var å ansette kvinner og barn.³⁷¹ Både Olsson og Nordvik argumenterer for at teknologiske endringer i produksjonsmåte var hovedårsaken til at industrielt barnearbeid i tobakk- og fyrstikkindustrien utover 1900-tallet ble avviklet.³⁷² Dette skyldtes økt mekanisering som medførte at det ikke lenger var behov for de arbeidsoppgaver som barn tidligere kunne utføre. Også andre faktorer kan forklare nedgangen i det industrielle barnearbeidet. For det første ble skoledagen ytterligere utvidet, noe som kan ha medført at barn hadde mindre tid til å kunne utføre lønnet arbeid. Ingeborg Fløgstad fremhever også at reallønnen steg og at antall barn i familiene sank, noe hun mener medførte at arbeiderfamiliene ikke lenger trengte den inntekten barna fikk fra arbeidet.³⁷³

La oss videre kort se på barns arbeid i tekstilindustrien, ved teglverkene, tresliperiene og ved høvleriene. I 1880-1890 årene var 54 % av arbeidsstokken i tekstilindustrien kvinner og barn.³⁷⁴

I spinneriene og veveriene var typisk barnearbeid å skifte tråd på snellene på Spinnestolene, dette arbeidet kaltes for å være skiftepike eller skiftegutt. Selve spinningen var en arbeidsoppgave som voksne arbeidere utførte.³⁷⁵ Om arbeidet i veveri kan Ragna Hansen fortelle: *Når jeg var 13 år var jeg sånn sendepike på Olsenveveriet oppmed Sandakerveien. Jeg sendte*

³⁶⁷ Nordvik(1978), s. 231 og 232

³⁶⁸ Mikkelsen(1978), s. 402 og 403

³⁶⁹ Olsson (1980) s, 81

³⁷⁰ Olsson (1980), s. 89

³⁷¹ Olsson (1980), s. 90

³⁷² Olsson(1980), Omtaler både fyrstikk-og tobakksindustrien. Nordvik(1978), s. 231 omtaler kun tobakksindustrien

³⁷³ Fløystad(1979), s. 29 og 30

³⁷⁴ Norsk Teknisk Museum(1990) s. 1

³⁷⁵ Mohn (1883), s. 29 og Martinsen (1982)s, 20

tråder til dem som er i veveriet. Jeg arba der om sommeren.³⁷⁶ Kristian Kristoffersen kan fortelle at han begynte syv år gammel på Hjula veveri med å sende tråder: *Jeg arba for søstera mi. Hu var trederske og jeg sendte tråder til henne*³⁷⁷. Flere av informantene som arbeidet i industrien kan fortelle at de arbeidet sammen med en av foreldrene, en eldre søster eller bror. Noen kan også formilde at det var gjennom dem de ble rekruttert til arbeidet. Fra arbeidsgivers side kan muligens dette ha vært en bevisst strategi for å opprettholde disiplin blant barna på arbeidsplassen. Ola. G. Wetting skriver om arbeide i Fyrstikkindustrien at:

*Hvis mor arbeidet i fabrikken, ble det ofte til at barna løp dit bort, hvis den ikke lå for langt borte. Der fikk de tønnestaver til ski og der gikk ofte leken rundt veggene.. enkelte arbeidere har fortalt at i barneårene var fabrikken som et annet hjem, og var det ikke limearbeid hjemme, ville foreldrene gjerne ha dem på fabrikken. De pillet stubb, vrak, bar spon, rammer, var også med og pakket. Ganske små barn kunne stå i rekke på kasser ved pakkebordet, fordi de ellers ikke rakk ordentlig opp.*³⁷⁸

Barns arbeid i teglverkene var hovedsakelig å forme teglstein. De kunne også arbeide med stentrilling og med oppstabling av våt sten til tørke.³⁷⁹ I de mekaniske verkstedene arbeidet barna med boring, dreining, filing og filhugging og spikersortering.³⁸⁰

Tresliperiene brukte barn til opprydning av papp og tremassje og til tørkning og nedtakelse av denne. Barn kunne også bli brukt til sortering av kluter og papiravfall.³⁸¹ På sagbrukene arbeidet barn med bortkjøring av flis og annet avfall som falt fra sagen.³⁸² Ved høvleriene ble de yngste barna for det meste satt til å bære vekk flis.³⁸³ I høvleriene kunne barn arbeide både dag og natt. På dagtid kunne barn arbeide på tomtene hvor de ble sysselsatt med arbeidsoppgaver som oppstabling, sortering, merking og utskipning.³⁸⁴

5. 12 Arbeidslønnen

La oss først se på de lønnsforholdene som Mohn opplyser om i 1875. Da kunne et fabrikkbarn gjennomsnittlig tjene 0.92 kr per dag. Det betyr at det var et ikke ubetydelig bidrag til et hushold.

---

³⁷⁶ Ragna Hansen f. 1884, NFA 851

³⁷⁷ Kristian Kristoffersen f. 1884, NFA 843

³⁷⁸ Wetting (1968)s, 120

³⁷⁹ Mohn (1883), s, 28

³⁸⁰ Mohn (1883), s, 28

³⁸¹ Mohn (1883), s.29

³⁸² Mohn (1883), s. 29

³⁸³ Mohn (1883), s. 23

³⁸⁴ Mohn (1883), s. 29

Til sammenligning tjente en person mellom 15 og 18 år 1,43 kr. og en voksen arbeider 2, 60 kr. Gjennomsnittlig fortjeneste for et barn ansatt i fabrikkvirksomhet var 3.22 kr. uken.³⁸⁵ Lønnen var ulik de ulike fabrikkgrenene og lønnens størrelse var ifølge Jakob Neumann Mohn avhengig av hvorvidt det ble arbeidet på akkord eller daglønn. Arbeid på akkord var særlig vanlig i teglverkene og fyrstikkfabrikkene, mens det i de andre industrigrenene ble lønnet etter tid. For voksne arbeidere var det som oftest det motsatte. Hva lønn etter akkord angikk, anså han dette for å være svært uheldig, siden barna kunne fristes til å arbeide hardere, slik at faren for overanstrengelse ble høyere.³⁸⁶ La oss videre se på hvordan lønnen fordelte seg mellom gutter og jenter, og mellom barn i ulike aldersår i 1911-1912.

Tabell 5.7 Oversikt over gjennomsnittlig timelønn i folkeskolen i 1911-12

Alder	Gutter	Jenter
7-8 år	5,2 øre	3,4 øre
9-10 år	7,2 øre	4,9 øre
11-12 år	9,2 øre	6,1 øre
13-14 år	10,4 øre	6,9 øre

Kilde: EASK (1913), s.36

Som tabellen viser var det en klar sammenheng mellom alder og lønn. Vi ser også at fortjenesten av arbeidet var ulik mellom jenter og gutter, hvor guttene som regel tjente mere enn jentene og de eldre mere enn de yngre. En forklaring på hvorfor gutter og jenter hadde ulik betaling kan søkes i kjønnsstereotyper, men også i de ulike typer arbeid disse utførte. Jeg har ikke sett i noen av undersøkelser om likt arbeid gav lik betaling. Som vi har sett ovenfor var de typer av arbeid gutter og jenter utførte ulike, hvor flest jenter var sysselsatt med huslig virksomhet, mens flest gutter arbeidet som visergutter. Ifølge undersøkelsen EASK var arbeid som visergutt bedre betalt enn arbeid innen huslig virksomhet som generelt sett var dårlig betalt.³⁸⁷

5. 13 Barnearbeidets omfang.

I hvor stort omfang arbeidet barn? Tabellen nedenfor viser en oversikt over barns daglige arbeidstid i 1911-1912.

³⁸⁵ Mohn (1883), s.29

³⁸⁶ Mohn(1883), s. 30

³⁸⁷ EASK(1913), s. 37. 36

Tabell 5. 8 Gjennomsnittlig daglig arbeidstid blant barn i 1911-12

	Gutter.	Jenter
7-8 år	2,6	2,6
9-10 år	3,3	2,6
11-12 år	4,7	2,9
13-15 år	4,7	3,6
Gjennom- snitt	4,2	3,1

Kilde: EASK(1913), s. 32

Som tabellen viser, var den gjennomsnittlige arbeidstiden for gutter 4,2 time per dag, mens den for jenter var en time kortere. Undersøkelsen fra 1911-12 viste at arbeidstiden blant begge kjønn var stigende med alderen. Undersøkelsen EASK oppga også en prosentvis fordeling over hvor mange barn som arbeidet over og under fire timer per dag. Det viste seg da at 70% av jentene hadde under fire timers arbeidsdag, mens 42,9% av guttene arbeidet under fire timer og at 30% av jentene og 57% av guttene hadde over fire timers arbeidsdag. Ca. 11 % av guttene og ca. 10% av jentene hadde en arbeidstid på over seks timer eller mere per dag.³⁸⁸ Guttene hadde enn lengre arbeidsdag med lønnet arbeid. En mulig årsak kan være at en arbeidsdag for jenter også innebar ulønnet arbeid i husholdningen noe som stengte for lønnsarbeid i samme tidsdimensjon som guttene. En annen forklarende faktor kan være at jenter og gutter utførte ulike typer arbeid og at arbeidstiden innenfor disse typene av arbeid var forskjellig.

På basis av minnematerialet kan en si at det vanligste var at barna arbeidet halv dag slik at arbeidet lot seg kombinere med skolegang. Mange informanter beretter om at det varierte om man hadde formiddags -eller ettermiddagsskole og da kunne man arbeide den andre halvdelen av dagen. Blant noen kunne det også forekomme at arbeidet var tre dager i uken og at søsken delte på skift, slik at den ene arbeidet formiddag og den andre ettermiddag. I skolens ferier var det mange som arbeidet fulle arbeidsdager.

Jeg har ovenfor tatt for meg arbeidstiden innenfor noen av de arbeidsområdene barn var sysselsatt i, og vil nedenfor sammenstille dette, slik at vi kan få et helhetlig inntrykk av hvordan den gjennomsnittlig arbeidstid fordelte seg innenfor de ulike typer arbeid. Tabell 5.9 viser en oversikt over daglig arbeidstid for de ulike typer arbeid.

---

³⁸⁸ EASK(1892),s. 33

Tabell 5. 9 Oversikt over type arbeid og arbeidstid i 1911-12

		Daglig arbeidstid	
		Under 4 timer	Over 4 timer
Gutter	Visergutter	40.7 %	59.30 %
	Hjelpere hos		
	Næringsdrivende	48.51 %	51.49 %
	Huslig virksomhet	58.33 %	41.67 %
	Fabrikkarbeid	54.84 %	45.16 %
Jenter	Viserpiker	78,00 %	22,00 %
	Hjelpere hos		
	Næringsdrivende	55,00 %	45,00 %
	Huslig virksomhet	63.89 %	36.11 %
	Fabrikkarbeid og arbeid i øvrig 1.	97.56 %	2,00 %

Kilde: EASK(1913), s. 34

1. I undersøkelsen slås arbeidet «i øvrig og «fabrikkarbeid» sammen til en kategori når det gjelder jenters arbeide. Hva termen «i øvrig» innebærer, opplyses det ikke om.

Som vi ser var det store ulikheter mellom jenter og gutter når det gjaldt type arbeid og hvor lenge arbeidsdagen varte. For guttenes del var det viserguttene som hadde den lengste arbeidstiden hvor 59.3% arbeidet over fire timer, mens det for jentenes del var viserpikene som hadde kortest arbeidstid. For jentenes del var det arbeide som hjelper hos næringsdrivende, hvor arbeidstiden var lengst. For guttenes del var det dem som arbeidet med huslig virksomhet som hadde den korteste arbeidstiden. Som vi også ser, arbeidet flest jenter som var sysselsatt i fabrikkvirksomhet under fire timer, mens litt over halvparten av guttene arbeidet under fire timer. For mange barn i lønnet arbeid, ville arbeidsdagen være lang når barna også hadde skole og lekser som skulle gjøres. For mange ville dette samlet sett oppta det meste av dagen. Flere av informantene uttrykte at de hadde lite fritid, at det var lite tid til lekser og at man ofte var trøtt på skolen. Undersøkelsen EASK undersøkte også lærernes forståelse av hvorvidt lønnsarbeidet hadde noen innflytelse på skolearbeidet. Blant disse ble det uttrykt at barna som følge av arbeid, ikke fikk gjort det hjemmearbeidet som de skulle og ofte var trøtte i skoletimene.³⁸⁹ Hvordan en lærer responderte på dette kan følgende informant som arbeidet som visergutt fortelle:

Disse jobbene ble utført av gutter som var i skolepliktig alder, kl. 8 var vi på skolen. Mange ganger var vi meget trette og sovnet i timen. Da kom læreren lurende inn på oss, ofte rev han store hårdotter fra hodet ved tinningen. Dette kalte han for å nøfle oss. Vi fant straks på råd mot denne plagånd, vi gikk til barbereren, lot ham klippe oss med den fineste del av

³⁸⁹ EASK(1913) s, 39

hårklippemaskiunen, dette kostet 15 øre og til ham gikk vi så ofte som tenkes kan. ³⁹⁰

Noen lærere uttrykte at lønnsarbeidet nedsatte barnas yteevne på skolen og forhindret dem i skolearbeidet. Dette gjaldt særlig for dem som hadde lange arbeidsdager. Disse fikk ifølge lærerne også for liten tid til hvile og lek. Blant lærerne var det et nokså entydig syn at ulempene ved arbeidets innflytelse på skolearbeidet var stigende i forhold til hvor lang arbeidstid barnet hadde.³⁹¹ Derimot kunne arbeidet i mindre omfang vurderes for mere positivt å være. En lærers utsagn fra undersøkelsen EASK kan reflektere holdninger omkring dette:

*Erhvervsmæssigt arbejde i rimelig udstrekning(f. eks et par timer for friske gutter) mener jeg er uten skade for skolen. Tvert om- slike egenskaper kan utvikle elevenes praktiske sans, lære dem at benytte tiden at agte pænger og pengenes verdi og det kan være til støtte for hjemmet*³⁹²

5. 14 Sammendrag om barnearbeid

I folke-og særskolene var det 20.9% av barna som var i lønnet arbeide, mens det var 8.8% jenter som arbeidet i folkeskolen og 10.6% jenter som arbeidet i særskolen. Det var stor forskjell mellom kjønnene både når det kom til arbeidstype, arbeidslønnen, arbeidets omfang og barnas alder. Det var flere gutter enn jenter i lønnet arbeid. Flesteparten i 1911-12 arbeidet som visergutter og færrest arbeidet med huslig virksomhet, motsatt var det flest jenter som arbeidet med huslig virksomhet. Undersøkelser om alder tyder at jenter startet i lønnet arbeid noe senere enn guttene. Årsaken til kjønnsforskjellene kan forklares ved at jenter primært arbeidet hjemme med ulønnet arbeid, samtidig var jentene dårligst betalt, slik at det antagelig kan ha vært mest lønnsomt at den som tjente minst arbeidet hjemme. Barns arbeid i industrien nådde et toppår i 1890. Innenfor industrien var barns arbeid konsentrert om enkelte næringer. Tobakk- og fyrstikkindustrien sysselsatte flest barn.

Når det kommer til forskjeller mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre, har vi sett at det på basis av minnematerialet, kun var barn av enslige mødre som utførte arbeid sammen med forsørgeren. Dette kan forklares med at mange enslige mødre løste utfordringen med lønnsarbeid og omsorg for barn ved å ta med seg ungene i arbeidet. La oss videre undersøke øvrige

---

³⁹⁰ Oskar Birkenes f. 1891,NFA, 913

³⁹¹ EASK(1913), s.39

³⁹² EASK(1895,s. 44

forskjeller i lønnsarbeid mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre.

5. 15 Forskjeller mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldres arbeidssituasjon.

Var det noen forskjeller eller likheter mellom arbeidssituasjonen til barn av enslige mødre og barn av to foreldre? Undersøkelsen EASK behandler spørsmålet hvorvidt det var noen sammenheng mellom barnearbeidets utbredelse og hvem barnet ble forsørget av. Til sammen var det i undersøkelsen 12 % av elevene som var forsørget av mor alene, mens det i folkeskolen var 84.% som var forsørget av far eller av begge foreldrene, men det i særskolene var 73.4%. Tabellen nedenfor viser en oversikt over antall arbeidende barn fordelt etter forsørgerens livsstilling.

Tabell 5.10 Antall arbeidende barn fordelt etter forsørgerens livsstilling

	Gutter		Jenter	
	Av samlet antall %	Arbeidende innen gruppen %	Av samlet antall %	Arbeidende innen gruppen %
To foreldre	84,42	19,71	83,64	7,78
Mor	11,46	29,00	11,28	16,9
Mor med bidrag	1,12	20,36	1,01	10,9

Kilde: EASK s.24

Som vi ser var det et høyere antall arbeidende barn blant dem som hadde kvinnelig forsørger enn dem som har mannlig forsørger. I alt var det 19.7% av guttene fra komplett kjernefamilie som var i lønnsarbeid, mens 29 % av dem som hadde kvinnelig hovedforsørger var i arbeide. Blant jentene var det større ulikheter, hvor 7.8 % av jentene som kom fra komplette kjernefamilier var i arbeide mens 16.9 % av dem som hadde kvinnelig forsørger var i arbeide. Undersøkelsen viste også at barn som hadde kvinnelig forsørger startet tidligere i arbeide enn barn fra komplette kjernefamilier.³⁹³ Som vi ser, viser denne undersøkelsen at hvem barnet ble forsørget av, hadde en innflytelse på arbeidsprosenten. La oss videre se på hvorvidt det var noen ulikheter mellom de arbeidende barnas alder og forsørgerens livsstilling. Tabellen nedenfor viser en oversikt over gutter og jenters arbeid i ulike aldersklasser.

---

³⁹³ EASK(1913), s.26

Tabell 5.11 Arbeidende barns alder fordelt etter forsørgerens livsstilling

	Gutter med to foreldre	Gutter som forsør- ges av mor	Jenter med to foreldre	Jenter som forsør- ges av mor
6-10 år	7,44 %	10,40 %	3,76 %	6,06 %
11-15 år	34,02 %	45,32 %	12,19 %	25,39 %

Kilde: EASK(1913) s.26

Som vi ser var det flere arbeidende barn i arbeid i begge aldersklassene blant dem som var forsørget av mor alene. Dette viser at de som ble forsørget av mor begynte tidligere i arbeide enn barn fra komplette kjernefamilier. Blant jentene var det særlig i aldersklassen 11-15 år at ulikhetene var store. Her var det omtrent halvparten så mange jenter av enslige mødre i arbeid enn jentene fra komplette kjernefamilier. Utfra hva dette viser og hva vi har undersøkt angående ulønnet arbeid i hjemmet, kan det se ut til at i de komplette kjernefamiliene var gutters og jenters arbeidsoppgaver mere knyttet til et tradisjonsbundet kjønnsrollemønster, hvor jentene utførte ulønnet arbeid i hjemmet, mens guttene arbeidet utenfor hjemmet i lønnsarbeid. I familiene med enslige forsørgere kan det se ut til at flere jenter arbeidet utenfor hjemmet med lønnet arbeid. Både minnematerialet og undersøkelsen ovenfor gir et inntrykk av at mange jenter fra komplette kjernefamiliene ofte startet i lønnet arbeide rundt konfirmasjon og ved avsluttet folkeskole, dette var senere enn jentene i familiene med enslige mødre. I minnematerialet jeg har gjennomgått, var det kun én informant med enslig mor som ikke hadde lønnet arbeid i løpet av sin barndomstid. Denne jenten var eldst i en stor søskenflokk og passet søsknene hjemme mens moren var på arbeid.

Jeg vil videre se på hvorvidt det var noen sammenheng mellom barnearbeidets utbredelse og barn fra familier hvor forsørgeren har fattighjelp, frie skolesaker eller fri bespisning som også indikerer et hushold med dårlig råd. I undersøkelsen EASK ble arbeidsprosenten blant barn undersøkt for dem som hadde forsørgere som fikk fattighjelp, elever som hadde frie skolesaker, fri skolebespisning eller begge deler.

Tabell 5.12 Barn i arbeid hvor forsørgeren har fattighjelp, hvor barna har frie skolesaker, bespisning eller begge deler.

	Gutter		Jenter	
	% av samlet antall arbeidende gutter	% av samlet antall arbeidende gutter hvor forsørgeren har fattighjelp, barna har frie skolesaker eller begge deler	% av samlet antall arbeidende jenter	% av samlet antall jenter hvor forsørgeren har fattighjelp, barna har frie skolesaker eller begge deler
Barn hvor forsørgeren har fattighjelp	9,87 %	25,99	9.48%	18.93%
Barn som har gratis skolesaker	13,07	32,46	13.55%	15.66%
Barn som har gratis bespisning	3,49	19,81	3.14%	12.06%
Barn som har begge deler	15,05	26,51	13.53%	18.81%

Kilde: EASK(1913), s.26

Tallene viser at det var flere barn i arbeid blant dem hvor forsørgeren mottok fattighjelp, hvor barna hadde frie skolesaker, bespisning eller begge deler enn blant gjennomsnittet.³⁹⁴ Dette indikerer at flere barn fra familier som var vanskelig stilt økonomisk var i lønnet arbeid. Jeg vil videre se på yrkestilhørigheten til forsørgerne blant de barna som arbeidet for å se om det var noen sammenheng mellom forsørgerens livsstilling og andel arbeidende barn. Tabell 5.13 viser en tabell over forsørgerens livsstilling og barnearbeidets utbredelse.

³⁹⁴ EASK(1913)s. 26

Tabell 5.13 Forsørgerens livsstilling og barnearbeidets utbredelse

Forsørgerens sosiale stilling	Arbeidende barn %	
	Gutter	Jenter
Selvstendig næringsdrivende	18,29	5,03
Bestyrere og betjenter	13,29	3,94
Formenn og arbeidere:		
Fabrikkarbeidere	20,98	9,48
Håndverkssvenner	26,58	9,95
Håndverksarbeidere	23,9	8,89
Uoppgitt håndverksarbeid	19,6	8,68
Kvinner som arbeidet med søm, vask, renhold	30,8	17,22
Handel og transportarbeider tillands	22,56	11,01
Andre arbeidere og tjenere	19,95	9,75
Selvstendig arbeidende	27,73	10,43
Embets og bestillingsmenn	10,71	2,91

Kilde: EASK(1913)s. 27.

Som vi ser var det færrest barn i arbeid blant dem som ble forsørget av embets- og bestillingsmenn, dernest bestyrere og betjenter. Det var flest barn som arbeidet blant dem som ble forsørget av kvinner som arbeidet med søm, vask eller renhold. Etter dem var det flest arbeidende barn blant håndverkssvenner og håndverksarbeidere. Vi ser altså at det var flest barn i arbeid hvor forsørgeren kom fra de laveste inntekstklasser, mens det var færrest barn i arbeid hvor forsørgeren tilhørte de høyeste inntekstklasser. På basis av dette ser det ut til at forsørgerens livsstilling har hatt en innvirkning på arbeidsprosenten. Som vi har sett var det flere barn i lønnet arbeid i familier med enslige mødre og i familier hvor det var vanskelige økonomiske forhold. På basis av dette ser det ut til at vanskelige økonomiske forhold kan forklare hvorfor barna arbeidet. Dette fant også den svenske sosialhistorikeren Lars Olsson i avhandlingen «Dä Barn var Lönnsamma» hvor han undersøkt barnearbeid på glassverk og fyrstikk-og tobakksindustrien i Sverige. I avhandlingen ble yrkestilhørigheten blant fedrene til barnearbeidere ved *Suels Tobakksfabrikk* i Malmø undersøkt i tidsrommet 1800-1824. Undersøkelsen viste at de dominerende yrkesgruppene var soldat, hånverksgesell og tobakksarbeidere, yrkesgrupper som ble regnet for å tilhøre samtidens underklasse. Olsson undersøkte også om barnefamiliene mottok fattigunderstøttelse og fant at to av tre av familiene barna kom fra, mottok dette. Videre viste Olsen at nesten halvparten av familiene barna kom fra, bestod av barn med en forsørger, denne var som regel enke eller ugift mor. Olsson argumenterer for at familiens økonomiske nød og sosiale situasjon var årsaken til at mange barnefamilier måtte sende sine barn i arbeide og at fattigdom var den viktigste forklaringen til

barnearbeidet i fabrikkene. Videre hevder han at inntekten var nødvendig for familien deres.³⁹⁵

Evj Helen Gaard fant samme forhold i avhandlingen om Kvinner i tekstilindustrien i Kristiania.

Hun skriver at *minnene og de få oppgavene fra folketellingene gir inntrykk av at mange barnearbeidere kom fra barnerike familier, eller at mødrene deres var enker*. Gard hevder at det må ha vært økonomisk nød som var grunnen til at disse barna ble sendt i arbeid ved fabrikkene.³⁹⁶

5. 16 Årsaker til barnearbeidet.

Som vi har sett ovenfor og i foregående kapittel som tok for seg ulønnet arbeid, utgjorde lønnet og ulønnet arbeid en stor del av flere arbeiderbarns hverdag. Vi har også sett at det var en betraktelig høyere andel barn i lønnet arbeid i familier med enslig mor og i familier som var vanskeligstilt økonomisk. Dette være seg i familier hvor far var syk, arbeidsledig, eller hvor forsørgeren var sysselsatt i lavtlønnede yrkesgrupper, eller at familien mottok fattigunderstøttelse. Et øvrig moment som minnene gir et inntrykk av, men som vanskelig lar seg påvise ut fra det statistiske materialet, var at de eldste barna i barnerike familie ofte måtte tidlig ut i arbeide. Edvard Bull skriver i artikkelen *Barnearbeid i norsk industri*³⁹⁷ at de økonomiske vanskelighetene i familiene økte med antall barn, og ble lettere når barna begynte å arbeide.³⁹⁸ Følgende kan en informant fortelle:

*Så jeg begynte tidlig å virke. Det var så mange av vårs, så det var svær familie, så en måtte tidlig til pærs da, måtte ut å tjene litt. Om det ikke blei te mer enn tre- fire brø så var det bra, vet du. Det var jo bare en 18 øre for brødet den gangen. Og da mor fikk e krone og 40 øre av meg da, da vet du det var mange brø, det. Også alle gutta arba jo, så dem betalte jo.*³⁹⁹

Hvordan var barnas egen forståelse av arbeidet? Minnematerialet etter informanter med kvinnelig forsørger, formidlet en nokså entydig forståelse av at man arbeidet for å hjelpe moren med forsørgelse av familien og en forståelse av at deres arbeid var en direkte ringvirkning av familiesituasjonen, at den mannlige forsørgeren var borte. Julie Hellstrøm kan fortelle: *Far døde da jeg var ni år. Vi var tre søsken som da måtte ut og arbeide. Min mor begynte å selge fisk og jeg fikk plass på Grønvold(...) Jeg tjente således 1.44 per uke som min mor da hadde til hjelp.*⁴⁰⁰ Blant mange var målet ved å ta seg arbeid å forbedre familieøkonomien, hvor lønnsarbeidet ble satt i

---

³⁹⁵ Olsson(1980), s.97

³⁹⁶ Gard (1975), s. 94

³⁹⁷ Bull(1981)

³⁹⁸ Bull(1981), s. 134

³⁹⁹ Kristian Kristoffersen f. 1884, NFA 913

⁴⁰⁰ Julie Hellstrøm f. 1879. NFA 666

sammenheng med bedring av familiens materielle forhold. Det fremkommer også klart at mange barn fra familier med to forsørgere også hadde samme holdning til arbeidet, at deres eget arbeid var et ledd i å forbedre familieøkonomien. Flere formidlet også at forholdene ble bedre etter som søsknene ble eldre og kunne begynne å jobbe:

Min mor fikk en krone uken for hvert barn, men intet til sig selv, hun vasket jo for en del folk, saa det gikk på et vis. Så begynte mine brødre og arbeide, noen gikk med aviser de andre bar varer for købmanden og da blev det lidt bedre. Mor fikk jo pengene de tjente»⁴⁰¹

Hans Fredriksen begynte å arbeide i en tobakksfabrikk som tiåring tre ganger i uken og kan fortelle *For dette mitt arbeid fikk jeg 26 øre dagen og det kom godt med i husholdningen hjemme. Det ble mange brød for 1,50*⁴⁰² Så godt som alle informantene både fra familier med enslige mødre og fra familier med to foreldre kan fortelle at fortjenesten de hadde for arbeidet ble levert hjemme til moren. *Så begynte jeg så smått å arbeide i 12 års alderen, var visegutt til ferdig med skolen(...) jeg leverte jo alle pengene hjemme, jeg. Det var ikke snakk om å bruke noe på seg sjøl.*⁴⁰³ Til spørsmålet om det var mor som måtte forsørge familien da faren døde, svarer Jens Teigen: *Neida, alle sammen. Vi laget fyrstikkesker. Alle ungene var med på eskeklistringa.*⁴⁰⁴ Det er gjennomgående at den fortjenesten barna i familien fra kvinnelig forsørger hadde på sitt lønnsarbeid, ble gitt til moren, slik at barna bidro med den økonomiske forsørgelsen av familien. Dette gjaldt i all hovedsak også for barna som hadde to forsørgere, slik at barna bidro til den økonomiske forsørgelsen av familien. Inntrykket minnematerialet gir, var at barnas lønnsarbeid var av betydning for familieøkonomien, og at man derfor kan snakke om en familielønnsøkonomi der alle måtte bidra til familiens levebrød. Som vi har sett var den økonomiske situasjonen i mange arbeiderfamilier vanskelig, i sær gjaldt dette for familier med enslige mødre, i familier hvor far var arbeidsledig, på fylla, unge familier hvor barneflokken var stor, eller i familier hvor inntekten var lav og forsørgelsesbyrden stor. Knut Kjeldstadli skriver i *Oslo bys historie. Den delte byen* at knapphetens økonomi gjorde familien til et overlevelsesfelleskap der alle måtte delta.⁴⁰⁵ Romulo Enmark skriver at arbeiderfamilien utgjorde en spesiell økonomisk enhet kjennetegnet av familien felles måtte stille dens konsumbehov.⁴⁰⁶ At familiens levebrød i arbeiderfamiliene var et nødvendig felleprosjekt, og at økonomisk nød var årsaken til barnearbeidet, styrkes både av å se på barnas arbeidsomfang og

⁴⁰¹ Alma Marie Hansen f. 1872, NFA 367

⁴⁰² Hans Fredriksen f. 1878, NFA 1396

⁴⁰³ Georg Ugstad f. 1880. NFA 2174

⁴⁰⁴ Jens Teigen f. 1876, NFA 180

⁴⁰⁵ Kjeldstadli (1990), s. 37

⁴⁰⁶ Enmark (1987), s. 53

informantens egne holdninger til arbeidet. At barna gjennom sitt arbeid bidro til familiens felleskonsum var som nevnt ovenfor ikke nytt i industrisamfunnet, men noe som var vanlig, nødvendig og selvsagt innenfor de gamle primærnæringene. På den måten var det en kontinuitet mellom barnearbeidet i det førindustrielle samfunnet og barnearbeid i industrisamfunnet. Forskjellen lå blant annet i at barna i industriasmfunnet arbeidet utenfor hjemmet.

Edvard Bull skriver at da spørsmålet om barnearbeid ble diskutert fra 1870-årene, sa arbeidsgiverne at de vesentlig tok inn barna i arbeid for å hjelpe arbeiderfamiliene. Mange av dem sa at barnearbeidet ikke lønte seg fordi barna ikke gjorde så mye nyttig arbeid at det engang svarte til den lille lønna de fikk. Edvard Bull skriver at dette var tilfeller som til en viss grad stemte og viser til et eksempel fra en bedrift i Fredrikstad hvor det vanlige var at guttene begynte i sagbruk i tolv-års alderen. Døde en sagbruksarbeider og etterlot seg stor familie, var det ikke uvanlig at brukseieren eller en arbeidsformann, sørget for å hjelpe familien ved å la en sønn komme i arbeid kanskje i ti års alderen, selv om det kanskje ikke var lønnsomt for bedriften.⁴⁰⁷ Likevel, skriver Bull var det mange arbeidsgivere som også innrømte at de hadde bruk for barnas arbeidskraft.⁴⁰⁸

Majoriteten av barna av enslige mødre og av barn av to foreldre tok seg arbeid på eget initiativ. Denne informanten kunne fortelle at:

*En hadde ikke vondt av å begynne tidlig å arbeide, også var det for å hjelpe mor at jeg begynte på Grønvold. Det var en liten småpike som spurte meg: Skal vi ikke gå på Grønvold og prøve å få arbeid der? Det fikk vi med en gang. Jeg arbeidet der hele dagen, men de hjemme visste ikke hvor jeg var. Jeg tenkte ikke på det, for jeg tenkte bare: nei nå blir mor glad når jeg har fått arbeide.*⁴⁰⁹

En annen kvinnelig informant født i 1880, begynte som tiåring på Langaards tobakkspinneri. Hun kan fortelle:

*Jeg hadde arbeidslyst og skulle fø mora mi da far døde. Jeg hadde to tanter som gikk der, søstre av far min, derfor begynte jeg hos Langaard. Så gråt jeg og spurte om tante ikke kunne skaffe meg arbeid der, for jeg syntes ikke at det var riktig at mor skulle fø meg alene*⁴¹⁰

En annen kan fortelle:

---

⁴⁰⁷ Bull(1981), s. 138

⁴⁰⁸ Bull(1981), s. 138

⁴⁰⁹ Julie Hellstrøm f. 1879. NFA 666

⁴¹⁰ Mathilde Frykmann f.1880. NFA736

Far arbeidet på Spigerverket. Og det var naturlig å ta arbeid som guttunge her. Jeg begynte dagen etter at jeg hadde fylt tolv år. O. G.⁴¹¹ Det hørtes ut som om De hadde lyst til å begynne før også. Ja, det er aldeles sant, det. Det kribla i hele kroppen. For jeg ville begynne å tjene penger. Lommepenger. Ja, fikk de penga sjøl, da. Neida, neida, de må ikke tenke det. Men det hjalp, vet de. Tjente to og en halv krone, 9 øre timen.⁴¹²

Fredrik V. Johannesen kan fortelle: Vi begynte 7 og skulle på skolen halv 12. Så var det hjem kl. 11 og ta bøkene: Vi hadde 20 øre formiddagene. Men så kom ferietiden og da var vi så lykkelige for da kunne vi arbeide hele dagen.⁴¹³ To brødre kan fortelle at: Vi begynte allerede i ti -årsalderen som hjelpegutt på tobakksfabrikk. Det var en glede for oss å kunne hjelpe far, mor og søsken inntil de mindre vokste til og kunne tjene noe selv.⁴¹⁴

Minnene viser en holdning blant barna hvor de formilder at de selv ønsket å arbeide og tok stor stolthet over å kunne bidra økonomisk til husholdningen. Flere formidlet også at det gjerne heller ville arbeide enn å gå på skole. Dette var det samme inntrykket som Edvard Bull fant i sin undersøkelse av industrielt barnearbeid, hvor han skrev at en stort sett fikk et inntrykk av at barna likte å begynne i arbeidet.⁴¹⁵ Sigvarda Olsen begynte på Langaards tobakkspinneri som tolvåring, hun kunne fortelle:

Jeg gikk gledelig opp på fabrikken og begynte da jeg var tolv år. Jeg syntes det var moro og komme der opp, for det var hyggelig å være der. Det var så livlig der oppe og vi hadde så mye hygge der. Det var mange barn der oppe. Jeg likte bra å gå på skole, men jeg var glad når jeg slutta også. Jeg syntes jeg hadde nok med arbeidet, så da likte jeg bedre å være der oppe. Jeg trivdes godt der oppe på fabrikken.⁴¹⁶

Hva kan være årsaken til disse holdningene? Ellen Schrumpf viser i avhandlingen *Barnearbeid-plikt eller privilegium* at lønnsarbeid, særlig i industrien at barna selv ikke ble sett på som en plikt, men at de å få innpass i arbeidslivet ble ansett som et privilegium. Dette var blant annet fordi lønnen var høyere enn i annet arbeid, arbeidsdagen var fast og regulert, og barna var sikret arbeid i fremtiden

---

⁴¹¹ Otto Gjerde, intervjuer

⁴¹² Johan Andersen f. 1882 NFA 859

⁴¹³ Fredrik W Johannesen f. 1882. NFA1872

⁴¹⁴ Yngvar E. Gamborg Nilsen f. 1891, NFA 421

⁴¹⁵ Bull(1981), s. 140

⁴¹⁶ Sigvarda Olsen f. 1884, NFA 706

slik at arbeidet var ledd i en yrkesutdannelse⁴¹⁷. Schrumpf hevder at en kultur med arbeid som livsform hvor barnearbeid var tradisjon og en selvfølge, forklarer hvorfor barn arbeidet. Barnearbeidet var en opplæring til voksenlivet, til arbeidets kultur, til et framtidig yrke og til god moral. Ifølge Schrumpf var arbeidet datidens skole. Med dette utfordrer hun teorien om økonomisk nød som årsak til barnearbeid, likevel utelukker likevel ikke at det i mange familier var økonomisk nød og plikt som var årsaken til arbeidet.⁴¹⁸

En kultur med arbeids som livsform kan ha vært med på å forme barnas holdninger. Som vi nedenfor vil se, ble arbeidet i denne kulturen vurdert positivt både ut fra økonomiske, moralske og oppdragelsesmessige forhold. Gjennom arbeidet fikk barnet innpass i arbeidslivet og en del av arbeidskulturen. Edvard Bull påpeker at arbeid var en form for livserfaring, han hevder at barnearbeidet gav en sterk oppdragelse til klassebevissthet, videre skrev han at barn opplevde at arbeidsfolk var de og skulle de være.⁴¹⁹ En annen faktor som kan ha vært med på å forme deres holdninger, var at de barna som kom fra vanskelige økonomiske forhold selv må ha vært klar over disse og at forholdene i hjemmet ville bli bedre med deres innsats. Edvard Bull skriver at noen av minneinformantene skrev at de skjønnte at de måtte arbeide for å få mat hjemme.⁴²⁰ På denne måten ble barna handlende aktører som gjennom arbeidet var med på å påvirke egen livssituasjon.

Barnearbeidet i de industriene jeg har undersøkt tok ikke form av noen yrkesopplæring i den forstand at barna var sikret videre og mere avansert arbeid ved bedriften ettersom de ble eldre. Mange av de typene arbeid barn utførte var som vi har sett livsfaseyrker, dette gjaldt både det industrielle arbeide og de øvrige typene arbeid som barn utførte. Likevel kan arbeidet ha bidratt til å utvikle egenskap som er samfunnet, foreldre og eventuelt senere arbeidsgivere kan ha ansett for positive å være. Dette være seg egenskaper som arbeidsomhet, nøyaktighet og ansvarlighet.

Ingeborg Fløystad skriver at voksne så barnearbeidet som ledd i oppdragelsen av barna hvor det å arbeide hadde disiplinerende verdi.⁴²¹ Jeg mener at både moralske og oppdagelsesmessige forhold kan bidra til å forklare barns arbeid. Som vi tidligere har sett var tradisjonelt sett barnearbeidet en opplæringsarena for barn til de oppgaver som de ble forventet å skulle utføre som voksne, hvor barna gjennom arbeidet ble i besittelse av de ferdigheter som kreves for å greie seg i voksenlivet. Ida Blom skriver at tradisjonelt sett har målet med oppdagelsen vært å tilføre barnet de kunnskaper og ferdigheter det trengte for å klare seg som voksent individ.⁴²² Samtidig kan oppdragelsen reflektere de prinsipper som foreldrene selv ble oppdratt etter, derfor kan

---

⁴¹⁷ Schrumpf (2007), s. 55

⁴¹⁸ Schrumpf (2007), s. 55

⁴¹⁹ Bull(1981), s. 85

⁴²⁰ Bull(1981) S. 140

⁴²¹ Fløystad(1979) s.22

⁴²² Blom(1980), s. 38

oppdragelsen være reproduserende.⁴²³ Mange av barnas foreldre må selv ha arbeidet som barn. Egenskapene og kunnskapene barna utviklet og ervervet seg gjennom arbeidet, kan fra deres perspektiv ha vært å anse som nødvendige for å klare seg i voksenlivet, og på den måten være å anse som en slags opplæring.

Flere av minneinformantene formidlet en holdning om at det å arbeide ble ansett for å være bedre enn «å fly på gata»: Sigvarda Olsen som vokste opp med enslig mor, kunne fortelle at hun begynte på Langaards tobakkspinneri som åtte-åring sammen med moren: *Jeg hadde ikke lyst til å begynne, men mor ville ha meg med så jeg skulle slippe å fly uti gatene og sånn når hun var borte*⁴²⁴. En annen kunne fortelle:

*Barna måtte hjelpe til så tidlig de kunne, det var nesten bedre det enn å fly på gata. Det var mange i min alder som begynte på fabrikken. Jeg var så heldig at jeg akkurat hadde oppnådd 12-års alderen da loven som forbød barnearbeid kom*⁴²⁵.

En tredje informant kan fortelle: *Barna måtte hjelpe til så tidlig de kunne og det var nesten bedre det en å fly på gata. Det var mange i min alder som begynte på fabrikken*⁴²⁶ Waldemar Carlsen kunne fortelle:

*Jeg så i en del tilfeller at det arbeidet barn i fabrikken. Jeg så jenter i 12-års alderen ta fatt på arbeidet etter middagspausen klokka 14. De stod ved maskinen til klokka 18. De hjalp mødrene sine. Disse barna hadde skole fra 8-12. Mødrene forstod ikke at dette var arbeide for barna, de forstod ikke at barnet trengte ettermiddagen til lekser og lek som jo er en form for arbeide. Jeg hørte en mor si: Ungen kan like godt hjelpe meg som at hu flyr gatelangs og ikke bestiller noe. Og barna? Jo, de syntes det var ganske morsomt å være blant de voksne, tjene litt penger, hjelpe mor. Formannen i vedkommendes arbeidsavdeling var naturligvis oppmerksom på forholdet, og at det var ulovlig. Men han lot det skure. Han tenkte antagelig. La Andersen ha jentongen me seg. Hu trenger sikkert dom øra ungen tjente. Det var mor som fikk inntekten av barnets arbeid i lønningsposen. Jeg hørte aldri noen snakke om reglementet fabrikken hadde satt opp.*⁴²⁷

Tove Andenes Baune skriver at på 1800-tallet var det en vanlig oppfatning av at barn hadde godt av å arbeide, det var nødvendig for å lære flid og orden, og arbeidsomhet og lediggang ble ansett som roten til alt ondt.⁴²⁸ Samtidens oppfatning av arbeide ser vi også uttrykket gjennom f. eks hva

---

⁴²³ Hodne og Sogner (red.) (1985), s. 37

⁴²⁴ Sigvarda Olsen f. 1884, NFA 706

⁴²⁵ Frithjof Olsen f. 1881, NFA 732

⁴²⁶ Alma Marie Hansen f. 1877, NFA 367

⁴²⁷ Waldemar Carlsen f. 1880, NFA 2404 og 2420

⁴²⁸ Baune (2007), s. 77

som var hensikten til barneasylene og arbeidshjemmene som vi undersøkte i forrige kapittel. På barneasylet var hensikten å lære barnet flid og gode vaner, dette gjennom arbeid som å plukke filler som skulle bidra til inntekter for asylet. På arbeidshjemmene var hensikten at barna skulle lære seg noe nyttig gjennom utførelse av små arbeider som skulle bidra til familiens økonomi. Edvard Bull skriver at for de fleste arbeidsfolk stod det som en temmelig naturlig og selvfølgelig ting at barna skulle arbeide, og hvis ikke en hadde bruk for barna hjemme, fikk en sende dem bort på lønnsarbeid⁴²⁹ På denne måte ser vi at arbeidet fremdeles ble ansett for å være opplæringsarena for barn, at det ville utvikle god moral at det ble regnet for god oppdragelse å være.

Tradisjon, oppdragelse og moralske forhold kan helt klart være et forklarende element når det gjelder barnearbeidets utbredelse. Likevel forklarer ikke disse forholdene hvorfor det var flere fattige barn som var i lønnet arbeid. Jeg mener at hovedårsaken til at barna arbeidet var økonomisk nød i familiene og at dette forklarer hvorfor det var flere barn av enslige mødre og flere barn fra fattige familier som arbeidet enn barn fra andre familier. Likevel utelukker ikke dette at tradisjon, oppdragelse og moralske forhold også kan ha bidratt til at barn arbeidet og hvorfor mange barn selv ønsket å arbeide.

5. 17 Konklusjon

Kapittelet har undersøkt lønnsarbeid til barn av enslige mødre og barn av to foreldre og sett på om det var noen likheter eller ulikheter mellom barna fra disse familiene. Det har undersøkt arbeidets art og omfang, arbeidslønnen, kjønnsmessige forskjeller og drøftet årsaker til at barna arbeidet. Vi har sett at lønnet arbeid var utbredt blant barn fra begge familiene. Det var store forskjeller mellom kjønnene når det kom til arbeidsomfang, type arbeid og arbeidstid. I 1911-12 var 20,7% av guttene i lønnet arbeide, mens 8,84 jenter i folkeskolen og 10,63 jenter i særskolen var i lønnet arbeide. Flest gutter arbeidet som visergutt og flest jenter arbeidet i huslig virksomhet, motsatt var det færrest gutter i huslig virksomhet. Hva arbeidstid angikk, arbeidet gutter i snitt 4,2 timer, mens jenter arbeidet 3, 2 timer per dag. Lengst arbeidstid hadde visergutter, kortest arbeidstid hadde jentene som var sysselsatt med huslig virksomhet. Vi har også sett at gutter og jenters arbeidskraft ble betalt ulikt. Forskjellene mellom kjønnene må forklares med at det primært var jentene som utførte ulønnet arbeid i hjemmet og at denne arbeidsfordelingen var forankret i et tradisjonelt syn på kjønnsroller. Jenters arbeidskraft var også dårligst betalt, dette må ha medført at det var minst lønnsomt at jentene arbeidet ute.

Når det gjelder forskjeller mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre vil oppgaven

---

⁴²⁹ Bull(1981), s.137

konkludere med at det var en forskjell i arbeidssituasjonen mellom barna fra disse familiene. Flere barn av enslige mødre var i lønnet arbeide enn barn av to foreldre. Det var særlig for jentenes del at forskjellen var størst, hvor betraktelig flere døtre av enslige mødre var i lønnet arbeide. Barna av enslige mødre startet også tidligere i det lønnede arbeide enn barna fra familiene med to foreldre. Undersøkelsen har vist at det var en klar likhet mellom barn av av enslige mødre og andre barn fra familier med vanskelige økonomiske forhold. Det var flest barn i arbeide hvor familiene mottok fattigunderstøttelse, skolebespisning eller hadde frie skolesaker. Vi har også sett at det var en nær sammenheng mellom forsørgerens livsstilling og antall barn i arbeide. Størst var arbeidsprosenten blant de barna som hadde forsørgere fra lavtlønnede yrkesgrupper. Jeg har argumentert for at økonomisk nød og fattigdom var hovedårsaken til at barna arbeidet og hvordan dette kan forklare likhetene og ulikhetene mellom barna av enslige mødre og barna av to foreldre, samt likheten mellom barn av enslige mødre og andre barn fra familier som var vanskelig stilt økonomisk. Barna måtte altså tilpasse seg familiens økonomiske behov. Samtidig har jeg argumentert for at tradisjon, oppdragelse og moralske forhold også kan være et forklarende element når det gjelder barnearbeidets utbredelse og forklare hvorfor mange barn selv ønsket å arbeide.

Kapittel 6.

Konklusjon

Masteroppgaven har undersøke sider ved levekårene til barn som vokste opp i arbeiderfamilier i Kristiania rundt 1890 utfra disse hovedproblemstillingene:

1. Hvordan var levekårene til arbeiderbarn rundt 1890?
2. Var det noen forskjell eller likheter mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre?

Hvor langt på vei er det mulig å forklare disse forskjellene?

3. Hvilke strategier tok husholdet i bruk for å klare seg gjennom vanskelige perioder?

Oppgaven har undersøkt de sosiomaterielle sidene ved barns levekår. Det gjaldt forholdene i hushold der arbeiderbarn vokste opp, barnas boforhold, hvordan oppvekstvilkårene artet seg i hjemmesfæren når det gjaldt familiens økonomiske forhold, foreldrenes arbeid og levevei, omsorgsforhold, materielle forhold som mat og klær og barnas ulønnede arbeid. Den har også undersøkt barnas ulønnede arbeid i hjemmet og barnas lønnede arbeid. Oppgaven har undersøkt om det var noen forskjeller eller likheter mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre når det gjelder disse områdene, og hva som eventuelt kan forklare disse ulikhetene. For å besvare problemstillingen har oppgaven tatt utgangspunkt i de kontekster som barna inngikk i. Familien eller husholdet, boligen og arbeidsplassen.

Kapittel to undersøkte hvordan forholdene var i hushold der barn av enslige mødre og barn av to foreldre inngikk. For å vise en bredde av Kristianias arbeiderklassebefolkning tok undersøkelsen utgangspunkt i et dårlig, et middels og et bedre område. Fjellgata ble undersøkt som representant for et dårlig strøk, Lakkegata som representant for et middels strøk og Korsgata som representant for et bedre strøk. Undersøkelsen viste at barn av enslige mødre vokste opp ikke bare i mindre hushold, men også med færre søsken under 15 år enn barn av to foreldre. Det var også noe flere barn av enslige mødre som vokste opp sammen med voksne ugifte søsken. Grunnen til dette kan ha vært at de hjalp til økonomisk i husholdningen, eller med andre praktiske oppgaver en husholdning krevde. Hovedsakelig vokste barn av enslige mødre og barn av to foreldre opp i enkle familiehushold bestående av mor og barn, eller av mor, far og barn. Dette gjaldt for 96.7% av de komplette kjernefamiliene og 75.5% av familiene med enslige mødre. Det var altså flere barn av enslige mødre som vokste opp sammen med andre hovedpersoner og andre medlemmer utover kjernefamilien enn barn fra komplette kjernefamilier. 24.5% av husholdene hvor barn av enslige mødre inngikk, vokste opp i familier med andre hovedpersoner enn moren. Barna bodde da sammen med besteforeldre eller som losjerende i andre hushold. Dette gjaldt primært i familier hvor barna var små. De enslige mødrene var vanskelig stilt økonomisk og skulle kombinere barnepass med pass av egen husholdning og lønnsarbeid. Å bo hos andre kan ha vært en strategi for

minimere boutgiftene, og for å løse utfordringen som kombinasjonen barnepass og pass av husholdning medførte. At flere mødre bodde sammen med barnas besteforeldre, viser at slekten fremdeles kunne fungere som et trykkesystem i en tid hvor man hadde få offentlige hjelpemuligheter. Oppgaven har argumentert for at dette viser at økonomiske faktorer og praktiske faktorer som hvordan husholds- og omsorgsarbeid skulle løses i, hadde en innvirkning på husholdsstrukturen. I de utvidede husholdene hvor de enslige mødrene var hovedpersoner, fantes det ingen tilfeller av utvidet familie med besteforeldre, eller øvrige slektninger. Utvidede hushold med enslige mødre forekom kun der hvor besteforeldrene ikke selv trengte forsørgelse, men kunne bidra økonomisk og med pass av barn og husholdning.

Mange barn bodde sammen med mennesker som losjerte. Det var en høyere andel familier med enslige mødre som tok i mot losjerende enn familier med to forsørgere. Samtidig var det en høyere andel kjernefamilier der barna var små, som tok imot losjerende. Det var altså en større likhet mellom småbarnsfamiliene og familiene med enslige mødre, enn mellom disse og de komplette kjernefamiliene med større barn. Felles for både småbarnsfamiliene og familiene med enslige mødre var at den økonomiske situasjonen var knapp, og jeg har argumentert for at losjiforholdet må ha vært en strategi for å greie seg gjennom en vanskelig periode. Disse forholdene samsvarer med Rowntrees teori om fattigdomssyklusen som tilsa at fattigdommen varierte gjennom livsløpet. Teorien tilsa at den vanskeligste tiden for arbeiderfamiliene var når barna var små og ingen av dem hadde lønnsarbeid. Forholdene ble bedre da barna ble eldre og kunne ta lønnet arbeid. Dette indikerer at økonomiske faktorer hadde innvirkning på familiestrukturen, og kan forklare hvorfor man finner en forskjell i husholdningsstrukturen mellom småbarnsfamiliene og familier med enslige mødre og de øvrige kjernefamiliene. Det var altså flere barn av enslige mødre som bodde sammen med andre utenom kjernefamilien enn barn fra komplette kjernefamilier. Barna av de enslige mødrene bodde da sammen med besteforeldre, inngikk i andre hushold som losjerende, eller familien tok imot losjerende.

Kapittel tre undersøkte hvordan boforholdene til barn var generelt, og om det var noen forskjeller eller likheter mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldres bosituasjon i Lakkegata, Fjellgata og Korsgata. Undersøkelsen viste at det var en ulikhet mellom bosituasjonen til barn av enslige mødre og barn av to foreldre når det kom til boligtype, boligstandard, overbefolkning og antall rom og kjøkkensituasjon. Undersøkelsen har også vist at det var en likhet i bosituasjonen til barn av enslige mødre og barn fra familier som var vanskeligstilt økonomisk, men det var en større ulikhet mellom disse vanskeligstilte familiene og familier med to foreldre. Det var en noe høyere andel enslige mødre og barn som bodde i hus av tre, tømmer og bindingsverk, og en noe høyere andel familier med to foreldre og barn som bodde i murgårder. Det var en tydelig sammenheng mellom typen bygg og boligstandard. De dårligste leilighetene var særlig hus reist i

tre, tømmer og bindingsverk, og leiligheter på kvist og i kjeller. Generelt sett bodde mange barn i dårlige leiligheter og trangboddheten var stor, men det var flere barn av enslige mødre enn barn av to foreldre som bodde i dårlige og trangbodde leiligheter. Flere bodde i leiligheter i tre-og bindingsverdgårdene, eller i kvist -og kjellerleiligheter hvor leieprisen var lavest.

Å bosette seg slik må for disse familiene ha vært en strategi for å redusere boutgiftene. Disse leilighetene var ofte mangelfulle med dårlige standarder og kunne være kalde, fuktige og mørke. De nye murgårdene hadde gjennomgående færre mangler enn tre-og bindingsverkgårdene, likevel forekom det også hyppige mangler i disse leilighetene. Det var en likhet mellom bosituasjonen til barn av enslige mødre og barn fra familier med to foreldre hvor den økonomiske situasjonen var vanskelig. Dette kunne være i familier med små barn, eller der hvor ungeflokken var stor. Likheten gjaldt forhold som trangboddhet, samt at disse familiene ofte bodde i kjeller -og kvistleiligheter som generelt sett var dårlige. Undersøkelsen viste at det var mest trangbodd i leiligheter hvor barneflokken var stor og i familier med enslige mødre.

Årsaken til de vanskelige boligforholdene var boligmangel og at boligbyggingen var dominert av et spekulasjonsbyggeri som var drevet av et ønske om profitt. Dette presset leieprisene opp. Det ble altså ikke bygget nok adekvate boliger for den voksende arbeiderklassebefolkningen i Kristiania. Dette medførte at det var stor rift etter boliger og en påfølgende bolignød. Boligmangelen gikk særlig ut over familier som var vanskelig stilt økonomisk som enslige mødre, småbarnsfamilier og i familier med store barneflokker.

Kapittel fire undersøkte hvordan oppvekstvilkårene artet seg i hjemmesfæren og undersøkte flere sider ved levekårene til barn som omsorgsforhold, familiens økonomiske situasjon, foreldrenes arbeid og levevei, materielle forhold som mat og klær og barnas ulønnede arbeid. Undersøkelsen viste at det var en forskjell mellom familier med enslige mødre og familier med to foreldre når det gjaldt foreldrenes arbeids- og lønnsforhold, og dermed også familienes økonomiske situasjon. De enslige mødrene skulle utføre forsørgelse og omsorgsoppgaver, dette begrenset mulighetene for hvilket arbeid de enslige mødrene kunne ta. Arbeid som lot seg forene med pass av egen husholdning, gav lav og gjerne uregelmessig inntekt. Kvinnelig arbeidskraft ble også betalt mindre enn menns. Det vanligste i familier med to foreldre var at moren arbeidet hjemme hvor hun disponerte lønna og de knappe ressursene på best mulig måte, mens mennene arbeidet ute i lønnet arbeid. Mennene tjente betraktelig mere enn kvinnene, noe som medførte at de økonomiske forholdene var vanskeligere i familier med enslige mødre og familier med to foreldre. Lønna for mange arbeiderfamilier med to forsørgere var heller ikke tilstrekkelig. De materielle forholdene i hjemmet var avhengig av lønnens størrelse, hvordan den ble disponert og hvor mange den skulle forsørge.

Husholdningsundersøkelsen viste at det for arbeiderfamiliene var lite igjen når det aller nødvendigste som utgifter til mat, husleie, brensel og klær var betalt. Det var en forskjell mellom de minst bemidlede og de mest bemidlede når det kom til utgifter til mat, klær, bolig, lys og brensel. Utgiftene til dette var størst blant de minst bemidlede familiene og utgiftene til klær, sko, fornøyer og adspredelse steg når de økonomiske forholdene ble bedre. Når det kom til materielle forhold som klær, må det ha vært en synlig forskjell mellom fattige barn og barn som kom fra mere bemidlede familier. Kostholdet varierte med familienes økonomiske forutsetninger. De fattigste familiene hadde et høyere forbruk av billige matvarer som kornprodukter, margarin og skummet melk mens forbruket av dyrere matvarer tiltok etter som de økonomiske forholdene ble bedre, kostholdet bestod da av mere kjøtt, meierivarer, smør, frukt egg og grønnsaker. Ut fra det vi vet om de enslige mødrenes økonomiske situasjon, kan man anta at de tilhørte de laveste utgiftsklassene, og at det derfor kan ha vært en forskjell når det gjaldt ernæring og materielle forhold mellom disse barna og barn fra komplette kjernefamilier.

Barna var mye overlatt til seg selv, dette gjaldt særlig barn av enslige mødre og barn fra familier med to foreldre hvor moren var i lønnsarbeid. Mødrenes arbeidsdag må ha vært svært lang siden de skulle utføre husarbeid i tillegg til lønnsarbeid. Barna fra familier med to forsørgere kunne også være mye overlatt til seg selv siden lønnet og ulønnet arbeid tok størstedelen av foreldrenes tid.

Mange barn, især jentene hadde mye ansvar hjemme, og undersøkelsen har vist at det var primært jentene som utførte ulønnet arbeid. Dette var gjerne for å avlaste moren til annet arbeid og gjaldt særlig for dem som hadde en mor hadde en mor i lønnet arbeid. De arbeidsoppgavene jentene utførte var primært barnepass og husarbeid som matbearbeiding og vask. Barnas, og særlig jentenes ulønnede arbeid i hjemmet var nødvendig for å opprettholde de arbeidsoperasjoner et hushold krevde.

Kapittel fem undersøkte hvilket lønnsarbeid barn av enslige mødre og barn av to foreldre hadde. Lønnsarbeid var utbredt blant barn fra begge familiene. Det var store forskjeller mellom kjønnene når det kom til arbeidsomfang, type arbeid og arbeidstid. I 1911-12 var 20,7% av guttene i lønnet arbeide, mens 8.84 %jenter i folkeskolen og 10.63 %jenter i særskolen var i lønnet arbeide. Flest gutter arbeidet som visergutt og flest jenter arbeidet i huslig virksomhet, motsatt var det færrest gutter i huslig virksomhet. Hva arbeidstid angikk, arbeidet gutter i snitt 4,2 timer, mens jenter arbeidet 3, 2 timer per dag. Lengst arbeidstid hadde visergutter, kortest arbeidstid hadde jentene som var sysselsatt med huslig virksomhet. Undersøkelsen har vist at gutter og jenters arbeidskraft ble betalt ulikt. De kjønnsmessige forskjellene kan forklares med at det primært var jentene som utførte ulønnet arbeid i hjemmet og at denne arbeidsfordelingen var forankret i et tradisjonelt syn på kjønnsroller. Jenters arbeidskraft var også dårligst betalt, dette må ha medført at

det var minst lønnsomt at jentene arbeidet ute.

Når det gjelder forskjeller mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre har oppgaven konkludere med at det var en forskjell i arbeidssituasjonen mellom barna fra disse familiene. Flere barn av enslige mødre var i lønnet arbeid enn barn av to foreldre. Det var særlig for jentenes del at forskjellen var størst, betraktelig flere døtre av enslige mødre var i lønnet arbeide. Barna av enslige mødre startet også tidligere i det lønnede arbeid enn barna fra familiene med to foreldre. Det var en klar likhet mellom barn av av enslige mødre og andre barn fra familier med vanskelige økonomiske forhold. Det var flest barn i arbeid hvor familiene mottok fattigunderstøttelse, skolebespisning eller hadde frie skolesaker. Det var en nær sammenheng mellom forsørgerens livsstilling og antall barn i arbeid. Arbeidsprosenten var størst blant de barna som hadde forsørgere fra lavtlønnede yrkesgrupper. Jeg har argumentert for at økonomisk nød og fattigdom var hovedårsaken til at barna arbeidet og hvordan dette kan forklare likhetene og ulikhetene mellom barna av enslige mødre og barna av to foreldre, samt likheten mellom barn av enslige mødre og andre barn fra familier som var vanskelig stilt økonomisk. Barna måtte derfor tilpasse seg familiens økonomiske behov. Jeg har også argumentert for at tradisjon, oppdragelse og moralske forhold kan ha vært et forklarende element når det gjelder barnearbeidets utbredelse og forklare hvorfor mange barn selv ønsket å arbeide.

Oppgaven vil konkludere med at det var klare ulikheter mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre når det kom til forholdene i hushold, oppvekstvilkårene i hjemmesfæren, boforhold og lønnsarbeid. Det var også klare likheter mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre hvor de økonomiske forholdene var vanskelige. Blant de komplette kjernefamiliene gjaldt dette særlig for småbarnsfamiliene. Økonomiske vanskeligheter i familiene så vel som mere praktiske faktorer som hvordan familiens behov for omsorg og pass av husholdning skulle løses, har hatt klar en innvirkning på barns levekår rundt 1890. Dette er forhold som forklarer de ulikhetene som var mellom barn av enslige mødre og barn av to foreldre blant Kristianias arbeiderklassebefolkning rundt 1890. Barna måtte tilpasse seg familiens behov, både når gjaldt dens konsumbehov og når det gjaldt de behovene familiene hadde for omsorg og pass av husholdning. Barn måtte derfor opparbeide seg nødvendige egenskaper som sparsommelighet, selvstendighet, ansvarlighet og fleksibilitet .

Vedlegg

Vedlegg 1: Prosent arbeiderbefolkning i Oslos ulike sogn ⁴³⁰

Frogner- Uranienborg: 19%

Fagerborg, Gamle Aker, Markus: 32

Sentrum(Trefoldighet, Vår Frelser, Jakob, Johannes 49%

Grunerløkken(Paulus, Hauge, Mattæus) 67%

Gamlebyen(Vålerengen, Kampen, Gamlebyen) 68%

Grønland(og Wexels) 69%

Sagene- Rodeløkken(Sagene, Petrus Lilleborg) 72%

I hele byen 52%

Vedlegg 2: Antall værelser gjennomsnittlig per leilighet. ⁴³¹

Trefoldigheds 3.86

Uranienborg 3.30

Gamle Akers 2.88

Vor frelser 2.82

Johannes 2.59

Paulus 2.52

Jakob 2.36

Oslo 1.93

Grønland 1.72

Petrus 1.51

Sagene 1.51

Kampen, 1.43

---

⁴³⁰ Arctander (1928), s. 34

⁴³¹ *Statistiske Meddelelser angaaende Christiania By.* 6.te Aargang. Udarbeidet af Christiania Magistrat, 2 den Afdeling. 1892. Christiania. J. Chr Gundersens Bogtrykkeri s. 8

Vedlegg 3: Antall familieleiligheter på ett rom uten kjøkken oppført i prosent⁴³²

Trefoldighet 5.50%

Uranienborg 5.51%

Paulus 8.39%

Johannes 14.03%

Gamle Akers 14.33%

Vor frelser 14.44%

Grønland 17.54%

Oslo 15.94%

Jakob 20.31%

Petrus 25%

Sagene 23.8%

Kampen, 21.63%

Vedlegg 4 Gjennomsnittlig antall beboere per værelse, eksklusiv kjøkken.⁴³³

Trefoldighet 1.38

Uranienborg 1.51

Vor frelser 1.72

Gamle Akers 1.79

Johannes 1.85

Jakobs 2.09

Paulus 2.44

Oslo 2.45

Grønland 2.68

Petrus 3.04

Sagene 3.16

Kampen, 3.43

---

⁴³² *Statistiske Meddelelser angaaende Christiania By.* 6.te Aargang. Udarbeidet af Christiania Magistrat, 2 den Afdeling. 1892. Christiania. J. Chr Gundersens Bogtrykkeri, s. 9

⁴³³ *Statistiske Meddelelser angaaende Christiania By.* 5.te Aargang. Udarbeidet af Christiania Magistrat, 2 den Afdeling. 1891. Christiania. J. Chr Gundersens Bogtrykkeri

Vedlegg 5: Rom per Leilighet⁴³⁴

- 1 Frogner
- 2 Uranienborg
- 3-4 Markus, Fagerborg
- 5-6 Vår Frelser, Trefoldighet
- 7 Gamle Aker
- 8 Johannes
- 9 Gamlebyen
- 10-11 Jakob, Hauge
- 12-15 Wexel, Grønland, Vålerengen, Mattæus
- 16-17 Sagene, Paulus
- 18-20 Petrus, Kampen, Lilleborg

Vedlegg 6: Beboere per rom⁴³⁵

- 1 Frogner
- 2 Uranienborg
- 3 Fagerborg
- 4-5 Trefoldighet, Markus
- 6-8 Johannes, Vor Frelser, Gamle Aker
- 9 Gamlebyen
- 10-11 Jakob, Hauge
- 12 Mattæus
- 13 Paulus
- 14-15 Grønland, Vålerengen
- 16 Wexel
- 17-20 Petrus, Sagene, Kampen, Lilleborg

---

⁴³⁴ Arctander (1928), s. 52 og 53, Arctander rangerte de ulike menighetene fra 1-20, der 20 er dårligst og en er best.

⁴³⁵ Arctander (1928), s. 52

Vedlegg 7: Antall dødsfall av lungetæring for hver 1000 levende innen byens forskjellige sogn. 1881-1890⁴³⁶

Oslo 2.14

Sagene 2.49

Grønland 3.15

Kampen 3.51

Jakob 3.55

Paulus 3.57

Petrus 4.03

Vedlegg 8: Tilfeller av tuberkulose⁴³⁷

1-2 Hauge, Frogner.

3-4 Gamle Aker, Uranienborg

5 Fagerborg

6 Gamlebyen

7 Trefoldighet

8-9 Vålerengen, Markus

10-13 Kampen, Matteus, Paulus, Johannes

14-16 Sagene, Jakob, Grønland

17-18 Petrus, Vor Frelser

19 Lilleborg

20 Wexel

---

⁴³⁶ Beretning om Folkemængden og Sunhedstilstanden i Chr.a for Aaret 1890. Dokument no.17 1891). Vedlagt følger tall for 1890.

⁴³⁷ Arctander (1928), s.52

Vedlegg 9: Andel husholdninger med tjenestejenter ca. 1898⁴³⁸

Paulus 5-10

Jakob 5-10

Grønlands 5-10

Oslo 5-10

Kampens 0-5

Petrus 0-5

Sagene 0-5

Vedlegg 10: Husholdninger med tjenere i 1818⁴³⁹

1.Frogner

2.Uranienborg

3 Fagerborg

4Vår Frelser

5 Gamle Aker

6 Markus

7 Trefoldighet

8 Johannes

9 Gamlebyen

10.Jacob

11. Hauge

12-14 Grønland, Vålerengen, Matteus

15 Lilleborg

16 Petrus

17 Wexels

18 Kampen

19 Paulus

20 Sagene

---

⁴³⁸ Myhre (1990), s. 450

⁴³⁹ Arctander(1928), s. 53 og 53

Vedlegg 11: Barnedødelighet⁴⁴⁰

1. Markus
- 2Frogner
- 3 Fagerborg
- 4 Uranienborg
- 5 Trefoldighet
- 6 Gamle Aker
- 7 Matteus
- 8 Jakob
- 9 Hauge
- 11-12 Paulus, Lilleborg
- 13 Gamlebyen
- 14 Kampen
- 15 Grønland
- 16 Vor Frelser
- 17 Vålerengen
- 18 Sagene
- 19 Petrus, Johannes
- 20 Wexels

Vedlegg 12: Understøttede gjennom det sosiale register⁴⁴¹

- 1 Frogner
- 2 Fagerborg
- 3-5 Uranienborg, Gamle Aker, Marcus
- 6 Vår Frelser
- 7-8 Lilleborg, Matteus
- 9 Trefoldighet
- 10-11 Hauge, Johannes
- 12 Paulus
- 13-14 Grønland, Wexels
- 15 Jacob
- 16 Gamlebyen

---

⁴⁴⁰Arctander(1928), s. 52 og 53

⁴⁴¹Arctander (1928), s. 52 og 53

17-19 Vålerenga, Sagene, Petrus

20 Kampen

Vedlegg 13: Vergerådssaker⁴⁴²

1 Frogner

2 Marcus

3 Fagerborg

4 Uranienborg

5 Gamle Aker

6 Matteus

7 Paulus

8-10 Lilleborg, Hauge, Vålerenga

14-15 Sagene

11 Kampen

12 Trefoldighets

13 Gamlebyen

14-15 Vår Frelser

16 Grønland

17 Petrus

18 Jacob

19 Wexels

20 Johannes

---

⁴⁴²Arctander (1928), s. 52 og 53

Litteratur og kilder

Trykte kilder:

Dalflyen, Gudny(Red.)(1975)*Barn i manns minne*. Det norske samlaget. Oslo

Informanter:

Aksel G. Lunder . f. 1888. s. 57

Erling Kristensen f. 1883. s 103.

Kvinnelig informant S,F, f. 1893. 59

Beretning om Folkemængder og Sunhedstilstanden i Chr. A for Aaret 1891 i Aktstykker vedkommende Christiania kommune, kommunalt dokument no. 17. 1892

Erhvervsmæssig arbeide blandt skolebarn i Kristiania. Utgit ved kommunens statistiske kontor, Kristiania 1913.

Holst, Axel (1895)*Undersøkelser og forslag angaaende Arbeiderstandens boliger i Christiania*. Beretning afgiven paa Foranledning af Christiania Sunnhedskommisjon. J. Chr. Gundersens Bogtrykkeri. Christiania.

Husholdningsregnskaper ført av endel mindre bemidlede familier i Kristiania, Bergen, Trondhjem, Drammen, Kristianssand og Hamar i aaret 1912/1913. Udgut ved Kristiania Kommunes statistiske kontor. J. Chr Gundersens boktrykkeri. Kristiania 1915.

Mohn, Jakob Neumann (1883).*Angaaende Børns og unge Menneskers Andvendelse til Arbeide udenfor hjemmet*. Christiania 1878. I Ot. Prop. No 15. 1883. Stortingets Forhandlinger 1883 del III.

Statistiske Meddelelser angaaende Christiania By. 5.te Aargang. Udarbeidet af Christiania Magistrat, 2 den Afdeling. 1891. Christiania. J. Chr Gundersens Bogtrykkeri

Statistisk aarbog for Kristiania by. Udgivet af kommunens statistiske kontor. Sekstende årgang

1901. J. Chr. Gundersens bogtrykkeri. Kristiania 1902.

Statistiske Meddelelser angaaende Christiania By. 6.te Aargang. Udarbeidet af Christiania Magistrat, 2 den Afdeling. 1892. Christiania. J. Chr Gundersens Bogtrykkeri

Uttrykte kilder:

Folketellingen 1891, Riksarkivet i Oslo.

Norsk Folkemuseums arbeiderminner (forkortet NFA). Arbeiderminner innsamlet av Norsk Folkemuseum i regi av Edvard Bull, 1950-1962.

Informanter fra Norsk Folkemuseums arbeiderminner:

Informanter med enslig mor:

Anna Jaffe f. 1885, NFA670

Alma Marie Hansen f. 1877, NFA365,

Anna Johansen f. 1881 NFA 367

Borghild Christiansen f. 1887, NFA 1221

Frithjov Olsen f. 1881, NFA 732,640

Hagbart Olsen f. 1876, NFA 75

Hilmar Abrahamsen f.1884, NFA 786

Jens Teigen f. 1876, NFA 180

Johan Andersen f. 1882, NFA 2430

Josef Amundsen f. 1875, NFA 2404

Julie Hellstrøm f. 1879, NFA 666.

Karl Sigurd Kristiansen f. 1877, NFA 1394

Karoline Bergesen f. 1887, 1341

Kristiane Johansen f. 1871, NFA 669

Maggie Olsen 1876 og Anna Johansen f. 1881, NFA 686

Mathilde Frykmann f. 1880, NFA736

Nils Petter Nilsen f. 1876, NFA 1867

Oskar Birkenes f. 1891, NFA 1345

Paul Hansen f. 1876, NFA 405

Sigvarda Olsen f. 1884 NFA 706
Thorvald Hansen f.1887, NFA 1449
Waldemar Carlsen. f. 1880, NFA , 24072408 og 2420.

Informanter med to foreldre:

Anna Andersen f. 1880, NFA 671
Alma Hoel f. 1880, NFA636
Anna Othilie Undrum f. 1883, NFA 863
Anne Marie Østby f. 1876, NFA638
Arthur Georg Thoresen f. 1883, NFA 947
Einar Johansen f. 1885, NFA 1069
Fredrik W. Johannesen f. 1882, NFA 1872
Georg Ugstad f. 1880, NFA 2174
Hans Flateby f. 1889, 2481
Hilda Martinsen f. 1879, NFA 1282
Hilmar A. Syversen f. 1899, NFA 2540
Hans Fredriksen f. 1878, NFA 1396
Inga Andersen f. 1883, NFA 0542, 0432, 4032, 542 og 551
Johan Skau f. 1887 NFA 2471
Johan Andersen f. 1882 NFA 859,2430
Jørgen Kristianen f 1883, NFA 843
Kristian Kristoffersen f. 1884, NFA 913
Karl Finstad f. 1888, NFA 2207
Karl Eugen Arnesen f.1884, NFA 2271
Karl Gustav Gulbrandsen f. 1878, NFA 2442
Martin Pedersen f. 1879, NFA 2230
Yngvar E. Gamborg -Nilsen f. 1891 NFA 421

Ovidie Carlsen f. 1878, NFA 1878
Oskar Karlsen f. 1888, NFA 902
Oskar Fritjov Olsen f. 1878, NFA 2282
Petra Lund f. 1878, NFA 641
Ragna Hansen f. 1884, NFA 641
Sverre Olsen f. 1879, NFA 647, 712
Sigurd Paulsen f. 1884, NFA589

Sigurd E. Andreassen f. 1888, NFA 875.

Sigrd Marit Jackobsen f. 1886, NFA 665 og 427

Valdemar Pedersen f. 1883, NFA 850

Informanter som kun siteres:

Anna Syversen NFA 596, fødselsdato er ikke oppgitt. I minnet kommer det frem at informanten var 7-8 år i tiden 1900-1904.

«Vaterlandsgutt»f . 1878 NFA 2094

Litteratur

Arctander, Signy. 1928. *Miljøforholdene i Oslo : en socialstatistisk studie*. I kommisjon hos Johannes Bjørnstad forlag. Oslo.

Anderson, Michael (1972). "Household structure and the industrial revolution; midnineteenth-century Preston in comparative perspective." I Peter Laslett og Richard Wall. *Houshold and family in the past time*. Cambridge University Press.

Aslaksby, Truls (1986). *Grønland og Nedre Tøyen bebyggelseshistorie*. Universitetsforlaget. Oslo

Avdem, Anna og Kari Melbye(1985). *Oppe først og sist i seng: husarbeid i Norge fra 1850 til i dag*. Universitetsforlaget. Oslo.

Avdem, Anna Jorunn(1985) «gjort kva gjerast skulle: om arbeid og levkår for kvinner på Lesja ca. 1910-1930». Universitetsforlaget. Oslo .

Baune,Tove Aarsnes(2007) *Den skal tidlig krøkes- skolen i historisk perspektiv* . Cappelen akademisk forlag. Oslo.

Blom, Ida (1980). «Kvinen-et likeverdig menneske?»I Semmingsen, Ingrid, Nina Karin Monsen, Stephan Tschundi- Madsen og Yngvar Ustvedt(red,) Norges Kulturhistorie, bind 5 *Brytningsår og blomstringstid*. Aschehoug og CO. Oslo.

Bing, Morten (2001).*Østkanthjemmene og Østkantutstillingen. Boskikk og boidealer i mellomkrigstidens Oslo*. Norsk Folkemuseum.

Brekke, Nils Georg(2008) *Norsk arkitekturhistorie. Fra steinalder til bronsealder i det 21 århundredet*. Det norske samlaget 2 utgave. Oslo.

Brantenberg, Tore (1996) *Sosial Boligbygging i Norge 1740-1990. Fra arbeiderbolig til husbankhus*. Notam Gyldendal. Den norske stats husbank. Oslo.

- Bjørnson, Øyvind, Trond Egeland og Elisabeth Haavet (1994) *Langsomt ble landet et velferdssamfunn. Trygdens historie 1894-1994* . Ad notam Gyldendal A.S.
- Bull, Edvard (1961) *Grünerløkka: Beste Østkant* . I ST. Hallvard Organ for Selskabet for Oslo byes vel s. 204 f. 1961.
- Bull, Edvard (1958). *Arbeidermiljø under det industrielle Gjennombrudd*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Bull, Edvard (1970)»Håndverssvenner og arbeiderklasse i Kristiania». Sosialhistoriske problemer i *100 års historisk forskning. Utvalgte artikler fra Historisk Tidsskrift*. Universitetsforlaget.
- Bull, Edvard (1881) «Barnearbeid i norsk industri». I Bull, Edvard(Red.) *Retten til en fortid: Sosialhistoriske artikler*. Universitetsforlaget Oslo.
- Bull, Edvard. «Barn i industriarbeid» i Bjarne Hodne og Sølvi Sogner(Red). *Barn av sin tid* . Fra norske barns historie. Universitetsforlaget. Oslo. 1985.
- Christensen Gjesdal, Anne Louise (1972). *Vålerenga. Treby i murbyen*. Magistergradsavhandling ved Universitetet i Oslo. Institutt for folkelivsgranskning.
- Christensen Gjesdal, Anne Louise(1980). «Byeksplosjon» I Semmingsen, Ingrid, Nina Karin Monsen,Stephan Tschundi- Madsen og Yngvar Ustvedt(Hoved red.) Norges Kulturhistorie. Bind 5 *Brytningsår og blomstringstid*. Aschehoug og CO. Oslo.
- Dyrvik, Ståle(1983) *Historisk Demografi*. Universitetsforlaget.Oslo.
- Christensen, Arne, Lie (1986).*Hushold, klasse og industrialisering* i Dugnad, tidsskrift for etnologi. Nouvus Forlag As Oslo.
- Enmark, Romulo (1987). *Arbetarfamilj i empiri och teori (Mamma, pappa, barn II)*.Dokumentet er del av serien «Mamma, pappa, barn: om en arbetarbefolkning i Göteborg» (bind-/heftenr. 2) . Dokumentet er en del av serien «Skrifter» (Etnologiska föreningen i Västsverige) (bind-/heftenr. 1-2). Göteborg

Fløystad, Ingeborg. 1980. «Fabrikkbørn og andre barnearbeidere». I Semmingsen, Ingrid, Nina Karin Monsen, Stephan Tschundi- Madsen og Yngvar Ustvedt(red) Norges Kulturhistorie. Bind 5 *Brytningsår og blomstringstid*. Aschehoug og CO. Oslo.

Fløystad, Ingeborg. (1979 «Vi lærte tidlig å arbeide!» I Forskningsnytt. Fra Norges almenvitenskapelige forskningsråd nr 4. 1979 Årgang 24 *Å være barn i gamle dager*. Universitetsforlaget. Oslo

Frykmann Birgitta Skarin(1990) *Arbetarkultur- Göteborg 1890*. Dokumentet er del av serien «Skrifter (Etnologiska föreningen i Västsverige) - (bind-/heftenr. 8)».Göteborg : Föreningen

Gaard, Evy Helen, *Kvinnelige fabrikkarbeidere i tekstilindustrien i Kristiania med hovedvekt på tidspunktet 1875 (1977)*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

Hodne, Bjarne (1985). «Barndomsminner». I Bjarne Hodne og Sølvi Sogner(Red). *Barn av sin tid* . Fra norske barns historie. Universitetsforlaget. Oslo.

Hodne, Bjarne og Sølvi Sogner(Red)(1985) *Barn av sin tid*. Fra norske barns historie. Universitetsforlaget. Oslo.

Highley, Lisbeth (1976). *Husholdningsstrukturen i Ullensaker i 1801 og 1866*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

Kjeldstadli, Knut (1981). *Et notat om representativitet ved muntlige kilder*. Upublisert notat.

Kjeldstadli, Knut. Oslo bys historie (1990) Bind 4. *Den delte byen*. Fra 1900- 1948. Cappelen Forlag AS. Oslo.

Laslett, Peter (1972) “Introduction: the history of the family”. I Laslett(edited) *Household and family in past time*. Cambridge university press.

Laslett, Peter.(ed)(1978). *Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*. Cambridge University Press.

Cambridge.

Martinsen, Solveig I. (1989). *Rodeløkka: En forstad og en bydel 1860-1930*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo.

Malmstrøm, Kari Hoel.(1982).*Fabrikk og bolig ved Akerselva. Industrimiljø på 1800-tallet*. Norsk teknisk museum. Oslo.

Mikkelsen, Per R. «Tobakksindustrien som arbeidsplass de siste hundre år». En industrihistorisk undersøkelse med spesiell vekt på J.L Tidemanns tobakksfabrikks utvikling» I Francis Sejersted og Arnljot Strømme Svendsen *Blader av tobakkens historie. J .L Tidemanns tobaksfabrik 1778-1978*. Utgitt av J. L Tidemanns Tobakksfabrikk. Gyldendal norsk forlag. Oslo.

Myhre, Jan Eivind (1990) *Hovedstaden Christiania: fra 1814 til 1900*. Oslo bys historie bind 3. Universitetsforlaget. Oslo 1990.

Myhre, Jan Eivind (1984) *Barndom i storbyen: oppvekst i Oslo i velferdsstatens epoke*. Universitetsforlaget. Oslo.

Norsk teknisk museum(1990) *Fra tråd til tekstil*. Temporærutstilling i anledning 100 års jubileet av norske bekledningsarbeidere. Fellesforbundet Oslo.

Nordvik, Helge W. (1978) «Norsk tobakksindustri 1850-1950. En industrihistorisk undersøkelse med spesiell vekt på J.L Tidemanns tobakksfabriks utvikling» I Francis Sejersted og Arnljot Strømme Svendsen *Blader av tobakkens historie. J .L Tidemanns tobaksfabrik 1778-1978*. Utgitt av J. L Tidemanns Tobakksfabrikk. Gyldendal norsk forlag. Oslo.

Rud, Marit Ekne(1986) *Utleie som inntektskilde. i Dugnad. Tidsskrift for etnologi. Nuvus Forlag As Oslo. 1986*.

Strøm, Ellen(1982). *Vi på «Fyrstikken»: Om fabrikk på Grønvold i 1889*. Tiden. Oslo

Olsson, Lars (1980). *Dä barn var lönsamma. Om arbetsdelning, bararbete och teknologiska förändringar i några svenske industrier under 1800-och början av 1900-talet*. Tidens forlag. Lund.

Rowntree, B. Seebohm. (1908). *Powerty A Study of Town Life*. Macmillan and Co., Limited. St. Martins street, London.

Sogner(red.)(2003) *I gode og vonde dager. Familieliv i Noreg frå reformasjonen til vår tid*. Det Norske samlaget. Oslo.

Seip, Anne-Lise (1984). *Sosialhjelpstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*. Gyldendal norsk forlag. Oslo.

Seip , Anne Lise(1979)» Barnets historie- vår fortrenkte fortid?» i Forskningsnytt Fra Norges almenvitenskapelige forskningsråd nr 4. 1979 Årgang 24. *Å være barn i gamle dager*. Universitetsforlaget. Oslo.

Senje, Sigurd (1993). *Oslo Øst, Bystrøk og Akergårder i bilder*. Pax Forlag A/S, Oslo.

Schrumpf, Ellen (1997) *Barnearbeid- plikt eller privilegium*. Høyskoleforlaget Kristiansand.

Schrumpf, Ellen (2007). *Barndomshistorie*. Det norske samlaget. Oslo 2007.

Schrumpf, Ellen. *En tredje vending i barndomshistorien*. (2012) Fra struktur til kultur og materialitet. I Historisk tidsskrift (Ida Bull(hovedredaktør). Bind 91, nummer 2, 2012. Utgitt av Den norske historiske forening med støtte fra Norges Forskningsråd. Institutt for historie og klassiske fag, NTNU.

Schiøtz, Aina (1977). *Prostitusjonen i Kristiania ca. 1870-1890 \: En sosialhistorisk undersøkelse*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo . Universitetsforlaget Oslo.

Søreide, Else (1991) *Arbeiderbars oppvekst i Kristiania 1890-1914*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Trondheim.

Thorsen, Liv Emma (1979). *Kvinnene på Kampen: en undersøkelse av arbeiderkvinnens levekår 1890-1930*. Mastergradsavhandling ved Universitetet i Oslo.

Thorsen, Liv Emma (1977) Asyl, håndgjerningsskoler og barnekrybber i Norge i forrige århundre i Dugnad nr 1.

Wetting, Olav (1968). *Norsk fyrstikkindustri før år 1900*. Universitetsforlaget. Sverre Johansens boktrykkeri. Sarpsborg.

Internettkilder:

Arkivverket: *Sogn og menigheter i Oslo*, hentet fra:

<http://www.arkivverket.no/arkivverket/Bruk-av-arkiv/Slekt/Hovedkilder/Kirkeboeker/Soknehistorikk/Oslo>(01.11.2011).

Historisk statistikk:

Statistisk årbok 2000, *Barn i fabrikkindustrien*. 1870-1915. Hentet fra:

<http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/tab-2000-09-13-01.html>(07.05.2013)

Modell over B. Seeböhm Rowntree . “The Poverty cycle eller fattigdomssyklusen”, hentet fra:

<http://www.cencomfut.com/poverty/18.htm>(10.05.13).

Roll-Hansen, Hege. *Tallenes fortellinger: Forbrukervaner 1906-1998. Mindre melk og brød* , hentet fra :

<http://www.ssb.no/inntekt-og-forbruk/artikler-og-publikasjoner/mindre-melk-og-brod>
(15.05.2013)

Roll- Hansen(2002) Hege. *Verdige og uverdige: Fattigstatistikk mellom økonomi og moral*
Samfunnspeilet (2002) nr. 2, hentet fra:

<http://193.160.165.34/ssp/utg/200202/>(09.05.13)

Sørbye, Espen. *Barnearbeid i industrien 1870-1915 «Manden i Barnet" må beskyttes*. Hentet fra:

<http://www.ssb.no/a/histstat/artikler/art-2000-09-13-01.html> (21.04.13)

